

Series I

Volume IV

1978

ՀԱՅ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԷՍ

ARMENIAN

NUMISMATIC

JOURNAL

ESSAYS ON ARMENIAN NUMISMATICS IN MEMORY OF
FATHER CLEMENT SIBILIAN
ON THE CENTENNIAL OF HIS DEATH

Հ. Կղեմէս Վրդ. Սիպիլեան – Fr. Clement Sibilian
(February 17, 1824 – May 23, 1878)

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL

ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

COMMEMORATIVE VOLUME

ԿԸ ԶՕՆՈՒԻ

DEDICATED TO THE

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

MEMORY OF

Հ. ԿԼԵՄԷՍ ՎՐԴ. ՍԻՊԻԼԵԱՆԻ

FR. CLEMENT SIBILIAN

Մահուան Հարիւրամեայ Տարեդարձին

on the Centennial of His Death

1824-1878

EDITORS

DICKRAN KOUYMJIAN and Y. T. NERCESSIAN

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY

Los Angeles

1980

The publication of this commemorative volume has been partially subsidized by the
A.G.B.U. Alex Manoogian Cultural Fund

© Copyright 1980

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY

PRINTED IN THE U.S.A.

G Printing — 5628 Hollywood Blvd., Los Angeles, Ca. 90028

CONTENTS

Forward	9
Editorial	10

Fr. Sibilian and the Roupenian Period

Biography of Fr. Clement Sibilian	11
Bibliography of Fr. Clement Sibilian	13
FR. GREGORY MANIAN. The Sibilian Letters; Some Excerpts from the Letters of Fr. Clement Sibilian Addressed to Fr. Simon Antonian	17
PAUL Z. BEDOUKIAN. Father Sibilian and the Study of Armenian Numismatics	29
FR. SAHAK DJEMDJEMIAN. A Numismatist of the Past Century: Serovbe Alishan	37
FR. SAHAK DJEMDJEMIAN. Serovbe Alishan and <i>Sissouan</i>	45
FR. SAHAK DJEMDJEMIAN. Excerpts from Serovbe Alishan's Letters to his Brother Fr. Gh. Alishan Concerning the Armenian Coins Published in <i>Sissouan</i>	47
D. M. METCALF. The Alloy of the Thirteenth-Century Silver Coinage of Cilician Armenia	57
DICKRAN KOUYMJIAN. The Iconography of the "Coronation" Trams of King Levon I	67
FR. AU. SEKOULIAN. Armenian Coins Struck in Ayas	75
Y. T. NERCESSIAN. Levon II Trams Struck in Ayas	81
J. GUEVREKIAN. King Oshin Half Tram	91
FR. SAHAK DJEMDJEMIAN. The Gold Ring of Baron T'oros	97
FR. BOGHOS ANANIAN. The Gold Ring of T'oros Ishkhan	101

The Ancient Period

KH. A. MOUSHEGHIAN. The Armenian Hoard of Artaxata	105
HAJI TOROS. Tigran's Fantasy Enhanced	125
KH. A. MOUSHEGHIAN. Sassanian Coins Circulated in Armenia	129
KH. A. MOUSHEGHIAN. A Chronology of 'Abbasid Dirhams Struck in Armenia	139

The Modern Period

KENNETH M. MACKENZIE. Armenian Church Tokens	147
HENRY SARKISSIAN. Medals Created by Andreas Ter-Maroukian	161
PIERRE V. HAIG. Modern Art Based on an Old Motif: The Armenian Sphinx	165

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջարան	9
Խմբագրական	10

Հ. Սիպիլեան եւ Ռուբենեան Շրջան

Կենսագրութիւն Հ. Կղեմէս Սիպիլեանի	11
Մատենագրութիւն Հ. Կղեմէս Սիպիլեանի	13
Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՄԱՆԵԱՆ. Սիպիլեանի նամակները. Հետաքրքրական հատուածներ	
Հ. Կղեմէս Վրդ. Սիպիլեանի նամակներէն ուղղուած Հ. Սիմոն Անտոնեանին	17
ԶԱՐԵՀ Պ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ. Հայր Սիպիլեան եւ հայ դրամագիտութեան ուսումնասիրութիւնը . .	29
Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ. Անցեալ դարու դրամագէտ մը՝ Սերովբէ Ալիշան	37
Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ. Սերովբէ Ալիշան եւ Սիսուանը	45
Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ. Սերովբէ Ալիշանի նամակի հատուածները, նկատմամբ	
Սիսուանի դրամներուն, ուղղուած առ Հ. Ղ. Ալիշան, Վենետիկ	47
Դ. Մ. ՄԷԹՔԱԼԺ. Կիլիկեան Հայաստանի ԺԳ դարու արծաթ դրամներուն մետաղաձուլը . . .	57
ՏԻԳՐԱՆ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ. Լեւոն Ա Քազաւորի «օծման» դրամներու պատկերագրութիւնը .	67
Հ. Օ. ՍԵՔՈՒԼԵԱՆ. Այաս քաղաքին մէջ կոխուած հայ դրամներ	75
Ե. Թ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ. Լեւոն Բ-ի դրամները հատանուած Այաս	81
Ճ. ԿԷՎՐԷՔԵԱՆ. Օշին քազաւորի կիսադրամ մը	91
Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ. Ոսկի մատանի Թորոս իշխանի	97
Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ. Թորոս իշխանի ոսկի մատանին	101

Հին Շրջան

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ. Արտաշատի հայկական գանձը	105
ՀԱՃԻ ԹՈՐՈՍ. Տիգրանի տարօրինակ դրամը՝ արժեքաւորուած	125
Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ. Հայաստանում տարածուած սասանեան դրամների մասին	129
Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ. Հայաստանի մէջ կոխուած արքայական դիրքեմներու ժամանակագրութիւնը	139

Արդի Շրջան

ՔԷՆՆԷԹ Մ. ՄԱԿԷՆՋԻ. Հայ եկեղեցւոյ տոմսակներ	147
ՀԵՆՐԻ ՍԱՐԳՍԵԱՆ. Անդրէաս Տէր-Մարութեանի ստեղծած մեդալները	161
ՊԻԵՐ Վ. ՀԱՅԿ. Արդիական արուեստ հիմնուած հին մոթիվի մը վրայ՝ հայկական սփինֆսը	165

FORWARD

In 1977 the Armenian Numismatic Society decided to consecrate an entire volume of its *Armenian Numismatic Journal* to the memory of Fr. Clement Sibilian, the founder of medieval Armenian numismatics, on the centennial of his death (1878-1978). Articles were solicited from scholars in Soviet Armenia, Europe, and the United States on ancient, medieval, and modern Armenian coins and related disciplines. We are happy to offer them now in Fr. Sibilian's memory.

The studies in this volume are grouped around three categories: Fr. Sibilian and the Roupenian period, the ancient period, and the modern period. In transliterating Armenian names and terms into English, we opted in favor of the standard scholarly method used by the U.S. Library of Congress based on classical and Eastern Armenian. However, exceptions were made to accomodate standard Western Armenian usage as in the coinage of Cilicia and Armenian church tokens issued in the Ottoman Empire.

This memorial volume was made possible by the dedicated effort of our Journal editor, Yeghia Nercessian, who gathered much of the material, prepared the summaries, undertook editing, and worked untiringly on various details including layout and liaison with the printer. Appreciation is also extended to Charles Nazarian and George Shirinian for their work in the preliminary stages of this publication. We express our deep gratitude to Professor Dickran Kouymjian, California State University, Fresno, for soliciting some of the articles and carefully editing the entire volume. We hope that the labor of love on the part of so many will have provided the interested public with an enduring collection of essays on Armenian numismatics.

Finally, we would like to thank all the distinguished authors who responded to our call and composed new scholarly essays in homage to Fr. Clement Sibilian. Without their support and cooperation this memorial issue could not have been possible.

LUTHER ESKIJIAN, President

EDITORIAL

One hundred years ago, filled with love of numismatics and directed by the Ottoman Government to collect antiquities for its museum, far from his monastery in Vienna, deep in Armenia, Fr. Clement Sibilian died at the zenith of his productive capacity on May 23, 1878.

His life was a symbol of devotion to the art and antiquities of Armenia's millenia old heritage. He sacrificed the "bread from his mouth" and eventually his own being for that noble cause.

Thanks to his efforts, a rich diversified collection of ancient and medieval Armenian coins was assembled by the Mekhitarist fathers in Vienna and even more important, the foundations for the scientific study of Armenian numismatics was laid.

A relentless worker, his articles on Armenian numismatics in both his native tongue and, later, western languages familiarized European specialists with this hitherto little known material.

In commemorating the centennial of Fr. Sibilian's death, we pay tribute to the pioneer of Armenian numismatics, to the veritable "father" of the discipline.

Y. T. NERCESSIAN

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Հարիւր տարի առաջ, դրամագիտական սիրով տոգորուած եւ հնագիտական առարկայ հաւաքելու կառավարական պաշտօնով (Օսմանեան քանգարանի համար), հեռու իր մենաստանէն՝ Հայաստանի ծոցին մէջ՝ Հ. Կ. Սիպիլեան կ'աւանդէ իր հոգին իր գործունէութեան գագաթնակէտին վրայ 23 Մայիս 1878-ին:

Իր կեանքը եղած է հայ պապեանական ժառանգներու եւ մշակոյթի նուիրման մարմնացում մը. գոհած է իր «բերնին հացը» եւ ի վերջոյ իր անձը այդ ազնիւ նպատակին համար:

Շնորհիւ իրեն հայ ժողովուրդը ունեցաւ հարուստ ու նոյն հաւաքածոյ մը հայ հնագիտական դրամներու եւ ի վերջոյ հայ դրամագիտական գրականութիւն մը գոր ինք սկսաւ:

Եղած է անխոնջ մշակ մը ու հայ դրամագիտական գրականութիւնը ստեղծած է հայերէնով ու ապա արեւմտեան եւրոպական լեզուներով ծանօթացուցած եւրոպացիներուն: Սկիզբը խոնարհ ու համեստ եղած է. սակայն էականը՝ այդ է որ առաջին քայլը առնուած է: Հայութեան համար լեռան մը քարձունքը գրաւուած է:

Ձօնելով յուշամատենը Հ. Սիպիլեանի մահուան հարիւրամեայ տարեդարձին, յարգանք կը մատուցանենք հայ դրամագիտութեան ռահվիրայի եւ նախահօր անմոռաց յիշատակին:

Ե. Թ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

BIOGRAPHY OF FR. CLEMENT SIBILIAN

Father Clement Sibilian¹ was born on February 17, 1824, in Constantinople. His Christian name was Mkrtich.² At age fourteen, he entered the monastery of the Vienna Mekhitarists; four years later, on May 14, 1842, he joined this Armenian Catholic order, and on November 5, 1845, he was ordained celibate priest with the name Kghemes (Clement).

Already by 1825, the Right Reverend Abbot Aristakes Azarian had started collecting ancient coins. While Fr. Sibilian was a student at the monastery, a course in ancient numismatics was offered. In his letters Sibilian gratefully acknowledges the debt he owed to Fr. Azarian for awakening his interest in numismatics.

From 1847 to 1849 Fr. Clement traveled throughout Asia Minor during and after which trip he continued his study of coins. While in Smyrna from 1853 to 1855, he concluded an agreement with the English consul and numismatist Borrell to organize a joint expedition to Cilicia at the expense of the consul with the understanding that all archeological materials unearthed would be divided equally, but unfortunately his superiors transferred him to Constantinople. In 1856 he journeyed via Karin (Erzeroum) to Persia to assume the religious responsibility of the Armenian Catholic community for a twelve year period. During this time, in addition to his religious ministry, he pursued numismatic research, making extensive trips from Van to Khosrova, 1857; Tbilisi, 1861; Etchmiadzin, 1864; and after Khosrova, Shahan, and other areas. When his Persian mission ended in 1868 he returned to Constantinople and after 1870 to Vienna only to return again to Constantinople after a short lapse of time.

In 1875 he was chosen Corresponding Member of the Vienna Numismatic Society (Wiener Numismatische Gesellschaft) as a specialist in Greek and Armenian coins. The following year, Sultan Abdul Aziz, who so appreciated his work of classifying the coins and antiquities of the Ottoman Museum in Constantinople, appointed him Assistant Director of that museum.

In that same year, 1876, along with English archeologist Ancketill, he finally made his much longed for expedition to Cilicia. The next year the Ottoman government dispatched him to Mosul and Mesopotamia to collect antiquities for the museum. While he was passing through Aleppo and Se-

¹ This biography is based on Fr. K. Kalemkarian's forward to Sibilian's book *Classification of Roupenian Coins*, published posthumously (Vienna, 1892).

² Full citations to all of Fr. Sibilian's works will be found in the complete bibliography in this volume.

verek, his body, weakened from these constant travels, contracted dysentery. He arrived at Tigranocerta (Diyarbekir) in very critical condition and eight days later on May 23, 1878, he sealed his life at age 54. He was buried in the Armenian Catholic cemetery of Diyarbekir.

From 1845 until his death, Sibilian produced a number of scholarly studies. In 1846 he started his detailed *Numismatics of Roupenian Coins*. After a trial publication of the first pages of this work, he realized that he possessed insufficient coin varieties of the various kings, and, therefore, decided to organize an expedition to collect more material for his monograph. Unfortunately, this treatise was never completed.

During the years 1851-1852, Fr. Clement published a series of essays on "Hitherto Unpublished Coins of the Roupenian Kings" in the Armenian newspaper *Europa* of Vienna. The same material was published with slight modifications in German as "Beschreibung von XVII noch unedirten Münzen der Armenisch-Rubenischen Dynastie in Kilikien" in 1852. Beside these numismatic works, in 1851 again in *Europa*, he published two historical studies both in Armenian, "The Seclusion of Tiridates, His Last Days, and Death," and "H. Cortez or the Conquest of Mexico;" both were later reprinted in book form.

Regretably the manuscript of his twelve year travel diary to Armenia and Persia was burned in the great Constantinople fire of 1870. Happily, numerous letters pertaining to these travels have been preserved in Vienna and are published in part in this volume.

In 1860 an article entitled "Numismatique arménienne" was printed in the *Revue de l'Orient*. After his return from Asia Minor in 1870, he wrote "Numismatischer Ausflug von Constantinopel nach Bithynien und Paphlagonien," and "A. Nachrichten über Münzfundorte in Persien. — B. Drei sehr seltene Münzen armenischer Dynasten." During his stay in Constantinople he catalogued and published the 1953 ancient Greek coins of Subhy Pacha, *Collection des médailles grecques autonomes de Son Excell. Subhy Pacha, à vendre au complet* (Constantinople, 1874).

In addition, he wrote articles in Armenian on the Kurdish tribes of the Lake Van area and a geography textbook for elementary school children. He also gave numerous lectures and talks on Armenian coins.

In 1877, he reviewed for the last time the book he had been preparing for years, the *Classification of Roupenian Coins*, which was only published fifteen years later after careful editing by Fr. Kalemkarian. To this publication was annexed, as a supplement, the articles from *Europa* mentioned above.

Due to his untiring efforts, the numismatic collection of the Vienna Mekhitarists almost reached 15,000 items during his own life time. Of these 2,232 were Cilician Armenian coins, 220 Arsacid, Roman, Greek, and ancient Armenian coins. His life's work prepared the foundations for the continued study of Armenian numismatics.

BIBLIOGRAPHY OF FR. CLEMENT SIBILIAN

NUMISMATIC PUBLICATIONS

Դրամագիտութիւնն Ռուբենեան դրամոց (*Numismatics of Roupenian Coins*), unfinished manuscript, Vienna, 1846-1853. Incomplete and unpublished manuscript in the Mekhitarist Library, Vienna.

“Ռուբինեան թագաւորութեան մինչեւ հիմա չհրատարակուած դրամները (Hitherto Unpublished Coins of the Roupenian Kingdom),” *Europa*, Series I, Vol. V (Vienna, 1851), Nos. 46, 48; Vol. VI (1852), Nos. 2, 9, 11, 16, 1 pl. Also reprinted as a supplement with his treatise, *Classification of Roupenian Coins*, Vienna, 1892, the last 28 pages. Sixteen unpublished coins of Roupenian kings are described in detail.

“Beschreibung von XVII noch unedirten Münzen der Armenisch-Rubenischen Dynastie in Kilikien” (Vienna, 1852), 28 pp., 3 pls. Reprinted from *Sitzungsberichte der philos.-histor. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften*, Vol. VIII (Vienna, 1852), March issue, pp. 275-300, 3 pls. Seventeen unpublished coins of Roupenian kings are described in detail.

“Տեղեկութիւններ դրամագիտի վայրերու մասին ի Պարսկաստան (Information on Provenance of Coin Hoards in Persia),” *Handes Amsorya*, Vol. LXXII (Vienna, 1968), Nos. 4-6, pp. 219-230. Provides general information on the provenance of coin hoards in Persia with emphasis on Armenian coins. Extracted from Fr. Sibilian’s letter dated May 1, 1858.

“Numismatique arménienne,” *Revue de l’Orient*, Vol. XII (Paris, 1860), pp. 193-205. The Coinage of Cilician Armenia is discussed and related numismatic literature is reviewed.

“Numismatischer Ausflug von Constantinopel nach Bithynien und Paphlagonien,” *Numismatische Zeitschrift*, Vol. II (Vienna, 1870, published in 1871), Nos. III and IV, pp. 289-320. A report is given on a numismatic field trip.

“A. Nachrichten über Münzfundorte in Persien.— B. Drei sehr seltene Münzen armenischer Dynasten,” *Numismatische Zeitschrift*, Vol. II (Vienna, 1870, published in 1871), Nos. III and IV, pp. 329-345. General information on ancient coin finds and their provenance in Persia is reported. Additionally, three ancient coins are discussed of Tiribazus, Oisames (not Arsames), and Arsaces.

Collection des médailles grecques autonomes de Son. Excell. Subhy Pacha, à vendre au complet, Constantinople, H. A. Boyadjian Press, 1874, ii + 368 + 25 pp., 4 pls. The catalogue of the 1953 ancient Greek coins in the collection of Subhy Pacha.

Դասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց (*Classification of Roupenian Coins*), Vienna, Mekhitarist Press, 1892, xvi + 88 + 31 pp., 6 pls. The treatise in which he classifies both baronial and royal coins of Cilician Armenia. Though written in 1876, it was only published in 1892 with additions by Fr. Kalemkarian.

“Ոսկի” (Gold),” *Armenian Numismatic Journal*, Series I, Vol. II (Los Angeles, 1976), Nos. 3 & 4, p. 27. Reprinted from *Classification of Roupenian Coins*. A gold coin of King Gosdantin I is described.

GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL PUBLICATIONS

Փ. Գորդէզ կամ Մեքսիկոյի առնուիլը (*H. Cortez or the Conquest of Mexico*), Vienna, Mekhitarist Press, 1851.

Տրդատայ առանձնանալը, վերջին օրերն ու մեռնիլը (*The Seclusion of Tiridates, His Last Days, and Death*), Vienna, 1851. The last days of the fourth century Armenian King Tiridates, a contemporary of St. Gregory the Illuminator, are described.

“Բանախօսութիւն մը Կիլիկիոյ մասին (A Lecture on Cilicia),” *Arewelian Mamul* (Smyrna, 1876), pp. 145 and 169. Also printed in *Massis* (Constantinople, 1876), No. 1812 (April). A two hour lecture delivered in both cities.

BIBLIOGRAPHY OF FR. CLEMENT SIBILIAN

“*Կիլիկիոյ արձանագրութիւնները* (The Inscriptions of Cilicia),” *Shar Kartseats* (Constantinople, 1876), No. 5. A two hour lecture delivered in Constantinople on Cilicia. See also Fr. Ghewond Alishan, *Sissouan* (Venice, 1885), p. x, footnote 2 and pp. 70-75.

“*Վանայ կողմանց քիւրդ ցեղերու վրայ տեղեկութիւն մը* (A Note on Kurdish Tribes of Van),” *Massis* (Constantinople, 1895), with *** signature.

Համառոտ աշխարհագրութիւն (*Brief Geography*), Constantinople, 1877. A geography textbook prepared for kindergarten students.

ARCHIVES

Twelve-year Diary of Travels in Armenia and Persia. It was destroyed in the great fire of Constantinople in 1870.

Letters. Personal correspondence with the Mekhitarist monastery in Vienna which are a rich source of historical documents giving important information on numismatic research and field trips.

EULOGIES

June 18, 1878. Funeral services in St. Lousavorich Church in Ortaköy, Constantinople. The eulogy was delivered by Fr. M. Ormanian. *Massis* (Constantinople, 1878), No. 2142.

July 16, 1878. Special ceremonies in Ortaköy, Constantinople. Eulogies were delivered by Fr. H. Kourken, Napoleon Galli, and Atamian with speeches by M. Norigian and B. Shashian. *Massis* (Constantinople, 1878), No. 2165.

G. Schlumberger, *Archives de L'Orient Latin*, Vol. I (Paris, 1881), pp. 675-678.

Monseigneur K. Serouantsdiantz, on visiting the grave of Fr. Sibilian in Tigranocerta, *T'oros Aghbar* (Constantinople, 1885), Part II, p. 206.

Compiled by Y. T. NERCESSIAN, Pico Rivera, California
PAUL Z. BEDOUKIAN, Wilton, Connecticut

Vienna, June 16, 1977

Mr. Yeghia Nercessian
Armenian Numismatic Society
Pico Rivera, California

Dear Sir,

In your letter of May 14, 1977 you wrote, "I hope to receive your and Fr. Sibilian's letters soon."

I only returned from Istanbul on June 1 and many letters were waiting for replies.

It took me many hours to hand copy all this material. I hope it will be useful and interesting in demonstrating the national spirit and zeal of Fr. Sibilian to collect, gather, and save from destruction our glorious, ancient heritage, and always keep it alive and active...

The enclosed excerpts are hand copied from the letters addressed to numismatist Fr. Simon Antonian (1828-1888). This Mekhitarist father served in the city of Neusatz (now Novy Sad, Yugoslavia) until his death...¹

I wish you success in your plans.

Yours, with prayers,

FR. GREGORY MANIAN
Abbot General
Vienna Mekhitarist Congregation

¹ In this city there was an Armenian community and church of which Fr. Antonian was the pastor. The collecting of ancient coins was initiated with the recommendation of Right Reverend Abbot Aristakes Azarian, as is noted at the end of the letter written from New Julfa, September 7, 1865 (Plate I). Aristakes Azarian was Abbot General from 1826 to 1855. The Mekhitarist order was established in Vienna in 1810. Previously, from 1773 to 1810, these monks, who had separated from the Venice Mekhitarists, had a monastery, church, and printing shop in Trieste. When this city came under the rule of Napoleon, the Mekhitarists, as foreign elements, were expelled.

Editor's note: *We are grateful to Fr. Gregory Manian for hand copying the selected sections of Fr. Clement Sibilian's letters from the Mekhitarist archives for the benefit of our readers.*

Մ. Ա. Փ.

Վիեննա, Յունիս 16, 1977

Թարգելի Տիար

Պր. Եղիա Ներսիսեան

Pico Rivera

Թարգելի Տիար,

Ձեր 14-6-1977 թուակիր նամակին մէջ կը գրէիք թէ «չուտով Ձեր նամակին եւ Հ. Սիպիլեանի նամակներուն» կը սպասէք:

Յունիս 1ին վերադարձայ Պոլսէն. բաւական նամակներ պատասխանի կը սպասէին:

Ձեզ համար այսչափ բան օրինակելը ժամեր արժեց: Կը յուսամ, հետաքրքրական եւ օգտակար կ'ըլլան Հ. Կղեմէս Վրդ.ին ազգային ոգին ու նախանձախնդրութիւնը ներկայացնելու: Ժողովել-ամփոփել ու կորուստէ փրկել ինչ որ մեր փառաւոր անցեալին կը պատկանի եւ այսպէս՝ անցեալը միշտ կենդանի ու վառ պահել...

Ներփակ հատուածները օրինակած եմ Հ. Սիմոն Անտոնեանի (1828-1888) — նոյնպէս դրամագէտ — ուղղուած նամակներէն: Այս Մխիթարեան վարդապետը Նայսաց քաղաքը — այժմ Նովի-Սատ (Եոկոսուաւիա) — աշխատեցաւ մինչեւ իր վախճանումը¹...

Կը մաղթեմ յաջողութիւն Ձեր ծրագիրներուն:

Հ. աղօթարար՝

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎՐԴ. ՄԱՆԵԱՆ

Ընդհ. Աբբայ՝

Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութիւն

¹ Հ. Սիմոն Անտոնեան, որու հետ կը թղթակցէր Հ. Սիպիլեան, Նայսաց կը պաշտօնավարէր: Այս քաղաքը եկեղեցի ունէինք մենք. հայուքին ալ կար. անոնց հովուութիւնը Հ. Սիմոնի յանձնուած էր: (Նայսաց, այսօր Նովիսատ՝ Եոկոսուաւիա): Հայկական եւ այլ հին դրամներ հաւաքելու սկիզբը եղած է Արիստակէս Ազարեան Աբբասօր թեմադրանքով — ինչպէս յիշուած է Նոր Զուղայի 7 Սեպտ. 1865 (Տախտակ I) գրուած նամակին վերջաւորութեան: Արիստակէս Ազարեան Աբբահայր եղած է 1826-1855:

Վիեննական Մխիթարեանները 1810-էն ի վեր հաստատուած են Վիեննա, նախապէս՝ 1773-1810 Թրիէսթ վանատուն, եկեղեցի ու տպարան ունէին: Երբ Թրիէսթ Նափոլէոնի իշխանութեան տակ ինկաւ, Մխիթարեանները վտարուեցան իբրեւ օտար. ապաստանեցան Վիեննա, ուր սիրով ընդունուեցան:

ԾԱՆՈԹ ԽՄԲ. — Մեծապէս երախտապարտ եմք Վիեննայի Մխիթարեան Ուխտի Ընդհ. Աբբայ Հ. Գրիգորիս Վրդ. Մանեանի որ ձեռքով ընդօրինակեց Հ. Սիպիլեանի մամակներուն հետաքրքրական հատուածները մեր ընթերցողներուն համար:

ՍԻՊԻԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՀԵՏԱՔՐՔՐԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ Հ. ԿՂԵՄԵՍ ՎՐԴ. ՍԻՊԻԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԷՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ Հ. ՍԻՄՈՆ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻՆ

[Տես տախտակ I-III]

1868 Յուլիս 8/20 Կ. Պոլիս

...Շատ մը Ռուբ. դրամներ առերեւոյս եմ, որոնց մէջ Տարսոնի Կոստանդնի արծաթը աղէկ պահէ, հէջ տեղ մը չկայ... ասիկա Պոլիս գտայ: ...Ջանա որ մեր թանգարանին համար փոյթ տանիք: Ես չատ չնորհակալ եմ. աղէկ ճոխացուցեր ես եւ կը ճոխացնես, մի նայիր որ ուրիշները ինձ թէրէս չունին: Անոնք չեն հասկնար թէ ինչ ըսել է ազգային հաստատութիւն մը, որուն չէ թէ միայն նոր ստակ, հապա հինն ալ պէտք է ու ազգային հնութիւնք ալ հարկաւոր են...:

1869 Մայիս 10/22 Մարտուան

...Սա Ռուբ. դրամները աւելցնելու մի ջանար, բայց եթէ միայն մաքուր կամ հազուադէպ կտորներով: ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔՂՔ ՏԱՐՍՈՆ գրութեամբ ստակը Պոլիս արծաթագործներէն գնեցի: Նոյնպէս Լեւոնի երկդրամեանը եւ Հեթմոյ երկլեզուեանը Պոլիս Կեսարացիէ մը գնեցի: ...Հոս տեղս ամենեւին հնադրամ չկայ. եթէ ըլլայ ալ, ստակ չունիմ. մէկ ազուրու Միհրդատայ չորեքդրամեան մը կայ, բայց ես ոչ 200 ֆրանքի առնելու յոյս ունիմ: ...Թրիեստ Տրէշրին գիր մը պիտի գրեմ ջանալու համար որ Samosի պղինձը ձեռք ձգենք, վասնզի շատ հազուադէպ կտոր մըն է ու մեզի անհրաժեշտ հարկաւոր...:

1869 Նոյեմբեր 15 Կ. Պոլիս

...Միայն Պոլիս հատ մը Ռուբ. Լեւոն Բ-ի արծաթ մը գնեցի ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅԱՍՑ գրութեամբ, որ հայաստանեայց բառին համառոտութիւնն է: Աս գրութեան Լեւոնի դրամները շատ հազուադէպ են...:

1870 Փետրուար 9 Սամսոն

...Չեմ գիտեր թէ գրեցի արդեօք ձեզի որ Սամսոն հատ մը Jacob II Կիպրոսի Թագաւորին ստակը պարգեւ ստացայ էկինցի հայէ մը, որուն վրայ որոշ գրուած է ARME: Աս ստակէն կարծեմ ուրիշ մըն ալ ունինք: Գիտնաք որ Պրն Սերովբէն լատինացի գրով ստակ մը ունի, որուն վրայ գրուած է RVPEN, որ անտարակոյս Լեւոն Թագաւորին ժամանակակից Ռուբեն հայ իշխանն է, աս դրամը շատ ինթէրէսանդ է: Երբ պիտի ըլլայ որ մէյ մը Կիլիկիայի կողմերը պիտի երթամ որ հոն տեղ մեր պակասները գոնէ ըստ մասին լեցնելու ջանամ: ...Ինծի նախանձ կու գայ որ 4000 կտոր ստակ ունիք քովերնիդ. անշուշտ աղէկ բաներ ալ ունիս... , բայց եթէ կարելի է քիչ մը ծախու հանենք որ սա Պրն Սերովբէի ստակներուն գոնէ մէկ մասը շուտով ձեռք բերենք:

1870 Օգոստոս 7 Վիեննա

...Աս միջոցիս բոլոր ֆամիլիայի ստակները իմ խուցս ընդունեցայ հիւրընկալութեան ու սիրով հետերնին տեսութիւն ըրի, մանաւանդ որ շատ նոր բարեկամներ եկած էին, որոնց հետ յառաջագոյն տեսութիւն չէք ըրած ու հին բարեկամ դրամներս, իրենց կարգին մէջ զանոնք ալ ներկայացուցին: Բաւական ատեն միասին բնակեցանք. տեսութիւն ըրինք մանաւանդ խոշորացոյցով: Իրենք ալ կը յուսամ որ ինծմէ գոհ եղան, վասնզի իրենց անունները ի հայ դպրութեան գրուեցան. ցանկի մէջ մտնելու պատիւ ունեցան ու Միւրթարեանց Թանգարանին վերաբերեալ գունդ մը ձեւանալ ուզեցին, յանձն առին: Այս ցանկը ձեզի կը ղրկեմ ու եթէ դուք ալ նախացեալ բարեկամներ ունիք, ղրկէք, վասնզի ասոնց բաղձանքն ան է որ ուրիշ ընկերներ ունենան, մանաւանդ հազուադիւր ընտանիքներու ծանօթանալ կ'ուզեն եւ իրենց ընկերութեան ու կարգին մէջ ընդունիլ: Աս օրերս երեք ալ նոր ընտանիք աւելցան, որոնց ցանկը առանձինն թղթով կը ղրկեմ, իբր յաւելուած: ...Քանի մը գեղեցիկ Armeniacus պղինձներ ունի, որոնք եթէ աժան ըլլան, պիտի առնեմ Egger եղբայրներու քովէն: Antoninus Piusի Rex Armenii Datus մը ունի, բայց 40 ֆրանք կ'ուզէ: Մենք արդէն հատ մը ունինք անոր համար չառի...:

1870 Սեպտեմբեր 19 Սերա

...Գանք Ռուբենի հայ դրամոց վրայ: Գիտէք որ Վիեննայի կայս. Թանգարանը երկու արծաթ ունին. մէկը Կոստանդին է մէյ մ'ալ Լեւոն Բ-ի օծման դրամներու տարբերութիւնը, որ մենք չունինք եւ unicum է. արդ Աթէնք հատ մը գնեցի, որով ամբողջութիւն մ'եղաւ նոյն շարքին, ահա նկարագրութիւնը.
ա. + ԼԵՒՈՆ Թ.ԳԱՒՈՐ Հ.Յ. Պ. (?) կացեալ բազկատարած ի ձախ եւ Թագաւորն ի ծունր

առաջի նորա․ ի վերոյ բազուկ երկայնեալ ի միջոյ ամպոց։

բ․ ԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏ․ Առիւծ յաջ կոյս խաղայ․ գլուխն պսակեալ եւ հանդիպահայեաց․ ի վերայ թիկանցն խաչ կրկին ի Թանգարանի հարց Միսիթարեանց Վիեմնայ․․․

Ուրիշ փոքրիկ լուր մըն ալ տամ։ Հատ մը Լեւոն Գ-ի աղուոր արծաթ մը գնեցի․ շատ մաքուր պահուած, որուն ընթերցուածն է․

ա․ ԼԷՈՆ ԹԱԳԱԻՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՒՆ

բ․ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ Թանգարան Միսիթարեանց հարց Վիեմնացուց։ Թէպէտեւ քիչ մը արժեք ինծի, ի վերայ այսր ամենայնի գոհ եմ, վասնզի Թագաւորական lacune լեցուցինք։
․․․Առաջիկայ չորեքշաբթի ճամբայ կ'ելլեմ Աստուծով Զմիւռնիա երթալու․․․։ Յոյս ունիմ Լեւոն Բ-ի կիսադրամ մը ձեռք ձգելու, որ շատ մաքուր է։ Լամպրոս Արտաւազդայ արծաթ մը ունեցեր է, բայց շատ աւրուած ու խեղճ վիճակի մէջ ու Զուհիցերիացի գերմանացւոյ մը ծախեր է։ Ինծի խօսք տուաւ որ ինչ որ գտնելու ըլլայ, թէ՛ Տիգրան եւ թէ՛ ուրիշ հայկական բաներ, ամէնքն ալ ինծի համար պիտի պահէ։

1870 Հոկտեմբեր 1 Զմիւռնիա

Անցեալ անգամ Իզմիրէն գրածս ստացաք անշուշտ, որուն մէջ Ռուբենի պիւնի մը լուրը տուի։ Իսկ աս անգամ Ռուբ․ դրամի մը աւետիսը կու տամ, որուն գիտեմ շատ պիտի ուրախանաք։ Ստոյգ է կտոր մը դուք առեր էք, կարծեմ էկկէրէն, բայց այսչափ մաքուր չէր․ իսկ աս ստակը կրնայ ըսուիլ à fleur de coin — ամենագեղեցիկ կտոր մը որ քիչ կը պատահի ու շատ ալ հազուագիւտ է, այսինքն կրկնադրամներու դրոշմովը կնքուած․ ինծի կ'երեւայ որ աս դրոշմը Լեւոն Թագաւորի կնքէն առնուած է, վասնզի Լեւոնի կնքոյ ստորագրութիւնը աւելի աս դրոշմին համաձայն կու գայ։ Դաշտի վրայի մենագիրները (monogramme) ինծի ծանօթ է Պ․ կարծեմ աս է որ Լանկլուա Ռ գիրը կ'ուզէր կարգալ, իբրեւ Ռուբենեան բառին սկզբնազիրը, բայց մանաւանդ թէ Ռ գրոյն հակառակ ձեւ մ'ունի։ Դամասկացի Յովսէփ վարդապետ մը կայ․․․ Հատ մը կրկնադրամ Լեւոնի ունի, որուն վրայ աս տեսակ մօնօկրամ մը կայ․ իսկ մեր ունեցած կրկնադրամներուն ամէնն ալ աստղ ունին եւ կամ բան մը չունին․ արդ հիմակու հիմա աս գեղեցիկ դրամը անոնց տեղը կը բռնէ, մինչեւ որ այն տարբերութեամբ կրկնադրամ մըն ալ ձեռք ձգենք․ մեր երկու կրկնադրամի վրայ դաշտը պարապ է ու երկուքին վրայ ալ աստղ կայ։ Իսկ մեր այս նոր գնած դրամը այնչափ գեղեցիկ գոյն ունի որ հասարակ Լեւոնի դրամներուն վրայ ալ քիչ կը գտնուի։ Տեղ մը Լեւոն Բ-ի գեղեցիկ կիսադրամ մը տէսայ ու քիչ մը յոյս ունիմ ձեռք ձգելու։ . . . Այս առթիւ Լեւոնի միւս դրամին գաղափարն ալ կը ղրկեմ, որ Աթէնք ստացայ։ Ստոյգ է մաքուր պահուած չէ, բայց մեզի համար unicum է ու միայն կայս․ Թանգարան կը գտնուի․ գաղափարին վրայ առիւծին գլուխը չերեւար, բայց ստակին վրայ ընդ աղօտ կ'երեւայ․ մեր ստակին մի միայն պակասութիւնն ան է որ ամպի մէջէն երկնցած բազուկը կարճ մնացեր է ու մինչեւ Թագաւորին գլուխը չի հասնիր, ուր որ կայս․ Թանգարանը գտնուածը, որոչ բազուկ

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՄԱՆԵԱՆ

ըլլալը կ'երեւայ. բ կողման դրոշմն ալ հազուադէպ է կրկին խաչով, ինչպէս յայտնի է. այսպէս եւ այնպէս մեր Ռուբ. հաւաքածոյն առաջինը պիտի ընենք կը յուսամ, բայց որ մինչեւ որ ոսկի դրամ մը չգտնենք, գոհ պիտի չըլլամ. տեսնենք արդեօք ժամանակաւ ձեզի ան ուրախալի լուրը պիտի կարող ըլլա՞մ տալ: Եթէ յաջողի ինծի Կիլիկիայի կողմերը երթալ, ամէն քար պիտի շարժեմ, կարելի է որ բան մը գտնենք:

1871 Դեկտեմբեր 10/22 Կ. Պոլիս

...Աս մօտերս Լամպրօս ինծի նամակ մը գրեց, որուն մէջ կը ծանուցանէ թէ Արտաւազդայ գեղեցիկ արծաթ մ'ունի ու իբրեւ վերջին գին 1500 ֆրանք կը պահանջէ...: Ձեզի խնդիրք մը ունիմ, կ'աղաչեմ չզլանաք. կ'ուզեմ Ռուբ. դրամոց վրայ ընդարձակ յօդուած մը գրել ու ձեզի ղրկել որ գերմաներէն թարգմանէք. բայց հարկաւոր է որ իմ հայերէն ձեռագիրս Ռուբ. դրամոց վրայ գրածս ինծի ղրկէք, որպէսզի մէջէն զանազան նիւթեր առնեմ, ու կրկին դարձեալ ձեզի ետ կը դարձնեմ թէ որ կ'ուզէք:

1872 Յունուար 9/21 Կ. Պոլիս

Արտաւազդայ արծաթին համար ձեզի գրեցի թէ Աթէնք Լամպրօսի քով հատ մը կայ ու 1500 ֆրանք կը պահանջէր:

1872 Փետրուար 3 Կ. Պոլիս

Ինծի շատ ծանր կու գայ, որ ես բերնէս կտրեմ ու 30–40 ֆրանքով հայու դրամներ առնեմ...: ...Կապարեայ կնիք մը տեսայ, մէջտեղէն կոտրած, որուն մէկ կողմը հայերէն եւ միւս կողմը յունարէն. հայերէնը կը գրէ, դանի թագաւորի...: Վեր ի վերոյ գննեցի, երբ ձեռքս անցնի, ճիշդ նկարագրութիւնը ձեզի կ'ընեմ: Կարծեմ 20 ֆրանքի ձեռք պիտի ձգեմ...: ...տեղ մը 10 հատ Ռուբ. դրամներ կան, մէջը երեք հատ աղէկ են, մէկալները՝ միջակ. մինչեւ 46 ֆրանք տուի, ինք 69 ֆրանք կ'ուզէ...: Ուրիշ տեղաց ալ լուր մ'առի թէ շատ Ռուբ. արծաթներ եկած են ու ամէնը մէկանց կ'ուզեն ծախել. չապիկս պիտի ծախեմ ու գնելու ջանամ...:

1872 Մարտ 13 Կ. Պոլիս

...Տեղ մը տաս հատ Ռուբ. դրամներ կային ու ես 46 ֆրանք առաջարկեցի չտուաւ. հիմայ 50 ֆրանք տուի... մէջը հատ մը մաքուր դրամ կայ Լեւոն Բ-ի կրկնադրամներուն նմանութեամբ ու մէկ դրամի մեծութեամբ. կայ մաքուր Լեւոն Գ. 3 Աւշին բաւական մաքուր են: Կը յուսամ, որ ձեռք բերեմ:

1872 Հոկտեմբեր 13/25 Կ. Պոլիս

...Ասկէ ամիս մը յառաջ Տիգրանայ պղինձ մը գնեցի մատրապազի մը ձեռքէն 120 ֆրանքի. պղինձը բաւական մաքուր է, բայց մէկ հատիկ unique պղինձ մըն է. գիտէ՞ք ինչու համար, վասնզի Տիգրան մօրուքաւոր է ու դէմքը Մեծին Տիգրանայ դէմքը չէ. կարճ քթով մէկն է ու գեղեցիկ մօրուքով. մէկալ կողմը Վասիլէոս Դեղրանու Մէղալու. մէղալու բառը աւրուած է, բայց կը կարդացուի: Ինծի կ'երեւայ որ փոքր Տիգրանայ ստակն է, զոր Օգոստոս կայսր հայոց վրայ թագաւոր դրաւ: Այսչափս վասն Տիգրանայ: Քանի մը երկլեզուեան ալ առի...:

1873 Յուլիս 1 Կ. Պոլիս

Անշուշտ լսած պիտի ըլլաք որ Իզմիրէն դէպի Էնկիւրի երկաթի ճամբայ կը շինուի. արդ այդ ճամբուն շինութեան ժամանակ, գործաւորք կամ ոմանք կ'ըսեն թէ հողի մը տէրը, ամանով հին ստակներ կը գտնէ, 531 հատ արծաթ, ամէնն ալ Ռուբենեանց Լեւոն Բ-ի դրամներ. ամէնն ալ մէկ տեսակ այսինքն թագաւոր նստեալ ի գահոյս ու բ կողմը երկու առիւծունք կանգնեալք յոտին նն: Ասոնց մէջ քանի մը հատին վրայ ԼԵԻՆ գրուած կայ, միայն մէկ հատ ՀԱՅԱՍՏ կը գտնուի, Իլւաներուն ամէնն ալ ՀԱՅՈՑ է: Այս ստակները Պոլիս ղրկուած են, հողէ ամանի մը մէջ ու Էլեւմտից պաշտօնեան մէջէն 50 հատի չափ զատելէն ու տէրութեան կապինէթը ղրկելէն ետքը, մնացածները զարպխանէ ղրկած է հալեցնել տալու. լսածիս կէտրէ քիչ մը հալեցուցեր են. ետքէն տեսնելով որ վրան հայերէն գրեր կան, Տիւզ Միհրան պէյին լուր տուեր են. ան ալ արծաթի ար-ժողչէքը հաշուին անցնելով պահեր է: Ես ասոնք լսելով Միհրան պէյին գացի ու խնդրեցի որ այս ստակները մի առ մի քննեմ: Երէկ ինծի գիր եկաւ ու այսօր զարպխանէ պիտի երթամ քննելու: Ամէն դրամոյն ընթերցուածը պիտի որոշեմ ամենափոքր տարբերութիւններով ու ետքէն ձեզի ցանկը կը ղրկեմ: Եթէ յաջողիմ գնել գտնէ մէկ մասը...:

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՄԱՆԵԱՆ

1873 Յուլիս 12 Կ. Պոլիս

...Ինչպէս ծանուցի, փողերանոց գացի ու հայոց դրամները բերին. չորս ժամ անընդհատ քննեցի ու ամենափոքր տարբերութեանց ալ միտ դնելով, երեւելի բան մը չգտայ: Գիտէ՞ք որ այսպիսի լուրերը դրամագիտական լրագրաց մէջ ալ կը դնեն, ուստի թէ որ կը հաճիք Վիեննայի ընկերութեան կրնաք ծանուցանել: Հոստեղի թանգարանը (մէարիֆիսանէ) մէջէն 50 կտոր արծաթ գատեր ու մնացածը փողերանոց ղրկած էր հալեցնելու համար, սակայն Միհրան պէյը փոխարէնը տալով պահած էր: 450 հատ Լեւոն Բ-ի արծաթ դրամներ, որոնց մէջ երկդրամեան ամէնեւին չկայ եւ ոչ մէկ հատ. նոյնպէս օծման դրամներէն ոչ հատ մը. նոյնպէս կէս դրամներէն չկայ. վերջապէս ամէնքն ալ թագաւոր նստեալ ի գահոյս. ընթ. ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ ու բ կողմը ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ. կրկին առիւծունք կանգնեալք յոտին, յերկուց կողմանց կրկին խաչք: Պիտի գիտնաք որ աս գրածներս միայն փողերանոցի մէջ գտնուողներուն համար է, ինչու որ դեռ աստե՛ն չունեցայ թանգարանի մէջիները քննելու:

Գրեթէ ամէն տեսակներէն ալ մեզի ծանօթ են բացի մէկ variation է, որ տեսած չէք — այսինքն ընթերցուածին մէջ աստղներ. այսպէս ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ * ՀԱՅ*ՈՑ. ԼԵՈՆ առանց Ի գրի աս տեսակէն հինգ ալ կայ, երկուքը միայն մաքուր: Նոյնպէս ՀԱՅԱՈՑ երկու հատ: ԼԵՒՈՆ ԹԱԳՈՐ ԱՄԵՆ ՀԱՅՈՑ երեք հատ, որուն մէկ հատը շատ մաքուր:

Ասոնցմէ զատ ամենափոքր տարբերութիւններ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ, ՀԱՈՑ, ՀԱՅՈ, ՀԱՅ, ՀԱ, ՀՈՑ, ՀԱՅԱՅՈ: Նոյնպէս ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԱՍՏՈՒԾՈ, ԱՍՏՈՒԾ, ԱՍՏՈՒ, ԱՍՏՈ, ԱՍՏ, ԱՍՏՈԾ, ԱՍՏՈԾՈ:

Գլխաւոր typeի տարբերութիւն երեք տեսակ է միայն: Մէյ մը մաքուր կեկ արուեստով, որոնց վրայ միշտ թագաւորին գլուխը լայն կեկ ու մօրուքը կէտերով շինուած է. ասոնցմէ հարիւր հատ հազիւ կայ: Ասոնց մէջ երկրորդ typeն է հաստը ու որոշ ձեւաւոր գրերով, ասկէ ալ հազիւ 20 հատ կայ. ՀԱՅԱՈՑ ընթերցուած ունեցողները աս տեսակ են: Իսկ մեծագոյն մասը հասարակ ու պարպար արուեստով, որոնց վրայ թագաւորին գլուխը լայն, սակայն մօրուքը գծով Ս մը կը ձեւանայ. կ'երեւայ, որ աս տեսակները թագաւորութեան վերջին ժամանակները աճելէ տպածներէն է: Ասոնց մէջ 200էն աւելի մաշած ու գէշ պահուած են: ...Միհրան պէյ ծախել չ'ուզեր, սակայն ես պիտի ջանամ գոնէ քանի մը կտոր ձեռք ձգել: ...Երբ թանգարանին մէջիներն ալ տեսնեմ, ձեզի կը գրեմ:

1873 Յուլիս 12/24 Կ. Պոլիս

...Ռուբենեան գտնուած արծաթներէն միայն 30 կտոր ինծի պարգեւ տուաւ Միհրան պէյ:

Յ. Գ. Աս մօտերս 50 հատ չափ պղնձի Ռուբ. դրամներ եկաւ. շատ սուղ ուզելնուն չգնեցինք, ո՛չ ես ու ո՛չ ուրիշները: Ես ուզեցի 15 հատ զատել ու հատին 12 ղուրուշ տալ, յանձն չառաւ, կարելի է որ աս օրերս կրնամ գնել: Ռուբ. դրամներն ալ շատ դժուար կը գնուի. եթէ ստակ

ուսնենայի Կիլիկիա ու Կիպրոս կ'երթայի... Այսպիսի հնագիտական ճամբորդութեան մը համար ալ առնուազն հազար ֆրանք պէտք է:

1873 Դեկտեմբեր 27 Կ. Պոլիս

Սուպհի փաշային յունական դրամոց catalogue կամ description մը շինելու յանձնառու եղայ, որ գրեթէ վեց հազար կտոր է... Փաշային հին դրամները ճոխ են... մինչեւ հիմայ 3700 կտոր շինած եմ ու անդին կը մնայ 2000 կտոր, որոնք կը յուսամ մինչեւ Զատիկ լմնցնեմ: Մէջէն Տիգրանի արծաթ չորեքդրամեան մը պիտի առնեմ. կարելի է երկու հատ: ...Հիմայ իմ քովս եօթը հատ Ռուբ. երկդրամեան կայ ու կը յուսամ որ ատենօք կ'աւելցնեմ. նոյնպէս մօրուսաւոր Տիգրանը ինծի հարիւր ֆրանք արժեց, որ վանքի Թանգարանին համար պահած եմ, վասնզի շատ դոյզնագիւտ է ու Պրն Ալիշանն ալ չունի: Նոյնպէս միւս պղնձի Տիգրանը, զոր Ալիշանէն առած եմ:

1876 Մարտ 1 Կ. Պոլիս

...Ես Եգիպտոս չգացի եւ եւրոպացւոց հետ ճամբորդութիւն չըրի. ուզեցի միայն Ասորիք (Syrie) ու Կիլիկիա երթալ, բայց Ասորւոց կողմը քոլերայի սաստկութենէն, միայն Անտիօք գացի ու նորէն ետ դարձայ Իսկէնտէրուն (Alexandrette) ու անկէ Մէրսին ելայ, Տարսոն, Ատանա, Մաքսուստիա, Անաւարզա, Սիս, անկէ Խոզանի լեռը գացի, Վահկա բերդը տեսայ, անկէ Հաճին ու Շուրտէրէսի գացի եւ դարձեալ նոյն ճամբով Սիս եկայ, անկէ ուղղակի Ատանա եւ Տարսոն. անկէ Լամբրոն բերդը գացի ու Զապտըր ըսուած ահագին բերդը, որ հին ատեն Պապառունի բերդ կ'ըսուէր: Անկէ դէպ արեւմուտք երթալով ճգնարանի մը աւերակը տեսայ փոքրիկ մատուռով ժայռի մը վրայ կայնած կիսաւերակ, մատուռն որմոյն դրսի կողմը երկար հայերէն գրութիւն մը կար 17½ տող ու տողերն ալ բաւական երկար. ՈՂ հայոց թուականին 690ին (1241-42). աս գրութիւնը դեռ կարդացուած չէր ու բնականապէս inédite էր: Մէջը կը յիշէ Կոստանդին իշխանաց իշխանի որդւոց ու դստերաց անունները. անդրանիկ որդին՝ Հեթում Ա, թագաւոր հայոց, Բ որդին Բարսեղ Արքեպիսկոպոս, Գ որդին Սմբատ սպարապետ, Դ որդին Աւչին եւ Ե որդին Լեւոն: Դստերաց անունները՝ Մարգարիտ, Իսմբան (կարելի է Isabeau) իսկ երրորդ դստեր անունը չի յիշեր: Հիմայ զբաղած եմ Կիլիկիայի ճամբորդութեանս պատմութիւնը գրել, որ հայերէն ընդարձակ ու գաղիբէն համառօտ պիտի գրեմ ու տպել տամ, քանի մը պատկերներով: Իսկ աս մօտ ատեններս Ռուբենեան դրամոց դասաւորութեան (classification) վրայ համառօտ գիրք մը շինեցի ու վեց lithographie տախտակներու վրայ 78 Ռուբ. դրամոց պատկերները նկարել տուի. արդէն տախտակները պատրաստ են ու ձեռագիրը ամսէ մը տպագրութեան պիտի տամ Աստուծով, թէ՛ հայերէն ու թէ՛ գաղիբէն, զատ զատ կազմուած:

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՄԱՆԵԱՆ

...Իմ մէկ գլխաւոր գործս ալ է Հիմայ տաճկի տէրութեան թանգարանի երկրորդ director անուանելս եւ Հիմայ զբաղած եմ թանգարանին մէջ գտնուած կրկին դրամները զատել, որոնք պիտի ծախուին. Աղեքսանդր Մեծին եւ Փիլիպպոսի ոսկիներէն խիստ շատ կրկիններ կան. Աղեքսանդրի ոսկիներուն 35 ֆրանք ու Փիլիպպոսի ոսկիներուն 45-50 ֆրանք գին դրուած է...: Հիմայ տէրութեան պաշտօնեայ սեպուելով՝ կարծեմ երբեմն տէրութեան կողմանէ դրսերը պիտի դրկուիմ, հին աւերակաց փորուելուն հսկելու եւն եւն... Տեղ մը ամենամաքուր Միհրդատայ Մեծի չորեքդրամեան մը կայ ու գինը 20 նափուէոն է...: Կիլիկիայի կողմերը շատ հնադրամ չգտայ. հայոց մաքուր դրամներէն հարիւրի չափ առի եւ ինծի հաւաքոյթ մը շինելու վրայ եմ: Սուպհի փաշային դրամներուն ցանկը շինեցի, մէյ մը 6000 կտորի եւ ուրիշ մը 2000 աւելի ընտիր դրամներուն...: Միհրդատայ դրամոյն գաղափարը մաքուր չելաւ, բայց բուն դրամն աւելի գեղեցիկ ու ճշմարիտ իսկական ըլլալուն ամենեւին տարակոյս չիկայ:

1876 Ապրիլ 3 Կ. Պոլիս

...Ռուբ. դրամոց գալով, ձեր ըրած խորհրդածութիւնը շատ ճիշդ է ու ես արդէն հազուագիւտութեան աստիճանին վրայ երբեք տեղեկութիւն տուած չեմ ու իմ գրածս մի միայն classification այսինքն Ռուբ. դրամոց դասաւորութեան վրայ է: Արդէն տախտակները պատրաստ են ու տպուած. միայն տախտակ մ'ալ պիտի աւելցնեմ խաչերու ձեւերուն եւն եւն...: Իմ քովի Ռուբ. դրամոց թիւը 800ը անցած է ու ես ձեզի կը խոստանամ որ վաճառին Ռուբ. դրամները մինչեւ այս տարուան վերջը 1000ի հասցնեմ ու մէջը բաւական աղուոր դրամներ ալ գտնուելով: Կրնամ ըսել որ Հիմայ հաւաքածոյիս հասնող Ռուբենեան հաւաքածոյ մը չկայ. մօտերս 52 հատ Հեթում եւ Զապէլ գնեցի մէյ մէկ Ֆիորինի, այսինքն տասնական ղուրուշի. ամէնն ալ մաքուր, ինչու որ մէկ տեղ գտնուած էին...: Հիմայ Կիլիկիայի հետ թղթակցութիւն ունենալով՝ ձեր բաղձանքը կրնամ լրացնել: Երկդրամեան հատ մը գտայ Կիլիկիա եղած ատենս, սակայն յոյս ունիմ քանի մը հատ ձեռք ձգելու...: Գիտցած ըլլաք որ Տիգրանի չորեքդրամեաններ գտնուած են 30 հատէն աւելի, չըլլայ որ սուղ գնէք, Հիմայ գինները քիչ մը իջան: ...Զատկէն ետքը ձեզի բաւական հին դրամներ կը ղրկեմ որ ուզածնիդ առնէք ու չուզածնիդ ետ ղրկէք, կը ջանամ որ ամենանուազ գներով ղրկեմ, որչափ որ ձեռքէս կուգայ: Քանի մը հատ ալ Հոռոգոսի ասպետաց դրամներէն ղրկեմ, որոնցմէ բնաւ չունինք ու հարկաւոր է ունենալ:

1876 Յուլիս 7/25 Կ. Պոլիս

...Ռուբենեանց վրայ գալ անգամ կը գրեմ, քիչ ատենէն ասոնց վրայ տպուած տետրակը ձեռքերնիդ կը հասնի՝:

Քաղեց՝ Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎՐԴ. ՄԱՆԵԱՆ
Վիեննա

¹ Մի քանի այլ նամակներու հատուածներուն եւ Հ. Սիպիլեանի ձեռագրին համար տես տախտակ I-III:

THE SIBILIAN LETTERS

SOME EXCERPTS FROM THE LETTERS OF FR. CLEMENT SIBILIAN ADDRESSED TO FR. SIMON ANTONIAN

[See Plates I-III]

1870 August 7, Vienna

...I have admitted all the coins of the family into my cell for reception and with love I have interviewed each of them, especially since new friends had come with which you had not had an interview. The old friends in their turn presented the new. We lived together for a long time. In particular we interviewed them with a magnifying glass. I hope they were also satisfied with me, because their names have now been written in Armenian literature. They have had the honor of being listed, and they wanted to form a pyramid in the Mekhitarist museum. I am sending you this list so that if you have friends in Neusatz (present Novy Sad in Yugoslavia), send them because they wish to have other friends, above all they would like to be introduced to rare families and accept them in their company and organization. Recently, three more families were added; I am sending you a list of them on separate pages as a supplement...Egger Brothers have a few copper *Armeniacus* and if they are reasonable I will buy them. They have a *Rex Armenii Datus* of Antoninus Pius too, but they want 40 francs. We already have one and for that reason I did not purchase it.

1872 February 3, Constantinople

It is very hard for me to cut back on my rations in order to purchase Armenian coins for 30-40 francs...I saw a lead seal broken in the middle, on one side was Armenian and on the other Greek. The Armenian side reads: *դանի թագաւորի . . . dani takavori*....I examined it carefully when it passed through my hands; I'll send you the exact description. I think I can get it for 20 francs....In one place there are ten Roupenian coins, three of them are good, the rest mediocre. I offered up to 46 francs, but the owner wanted 69 francs. I heard from some other place that they have received many Roupenian silver coins and they want to sell all of them; I am going to sell my shirt and try to purchase them....

FR. GREGORY MANIAN

1873 July 1, Constantinople

Of course you have heard that they are building a railroad track from Smyrna to Angora. During the construction of that line the workers, others say a landlord, found a pot of 531 old silver coins, all of them trams of the Roupenian king Levon II (Levon I, 1198-1219). They are all of the same type, namely the king seated on the throne and on the reverse two standing lions. Some of them have *ԼԵՒՆ* (LEVN), one has *ՀԱՅԱՈՏ* (HAYAOTZ), all the rest bear *ՀԱՅՈՏ* (HAYOTZ). All these trams were sent to Constantinople in an earthen pot and the customs officer, after selecting about 50 of them for the coin cabinet of the government, sent the rest to the mint to be melted down. According to what I heard some were melted down. But later they were seen to bear Armenian letters. The workers informed Duz Mihran Bey (Armenians had key positions in the Ottoman mint, often totally controlling it. Ed.) He transferred the lot to his account, paid the silver bullion value and kept it. When I heard this I went to Mihran Bey and asked him to let me examine the trams one by one. Yesterday I received a note and today I will go to the mint. I will determine the inscriptions of all trams with the minutest variations and later I will send you the list. If I can, I will try to purchase at least one group....

1873 July 12, Constantinople

...As I announced, I went to the mint and they brought out the Armenian coins. For four continuous hours I examined them and kept in mind the minutest differences; I did not find anything significant.... The museum here had selected 50 pieces and the rest were sent to the mint for melting; however, Mihran Bey had kept them by paying their equivalent value. (There are) 450 silver trams of Levon II (King Levon I); there is not a single double tram among them, neither a single coronation tram, nor even a half tram. Finally, they all bear (on the obverse) the king seated on the throne...and double lions on the reverse....

1873 July 12/24, Constantinople

...Mihran Bey only gave me 30 pieces as gift from those Roupenian trams which were found.¹

Excerpted by FR. GREGORY MANIAN
Vienna

¹ For the excerpts of some other letters and Fr. Sibilian's handwriting see plates I-III.

FATHER SIBILIAN AND THE STUDY OF ARMENIAN NUMISMATICS

In his *Coinage of Cilician Armenia*,¹ published in 1962, the author refers to Sibilian as “the father of Armenian numismatics.” In the present article, the numismatic studies of earlier scholars are reviewed in order to demonstrate clearly the contributions made by Sibilian to the field of Armenian numismatics.

The earliest mention of a coin bearing Armenian characters was recorded by Tristan in 1644 in his publication on a bilingual coin of Hetoum-Kaikhusrow.² Subsequently, du Cange in 1668,³ Cuperi in 1639,⁴ and La Croze in 1739,⁵ tried unsuccessfully to read the Armenian legend. In 1782, Adler,⁶ having a better specimen, was able to give an accurate description of the Armenian legend of this coin. The first coins with entirely Armenian characters were described in a catalog of the St. Petersburg (Leningrad) Museum in 1745.⁷ Two coins of Levon I and one of Hetoum-Zabel, with incorrect readings of the inscriptions, appear in this work. Later, Roupenian coins were described by Pembroke and Montgomery in 1746,⁸ by Pellerin in 1762,⁹ and in a catalog on coins belonging to the Marquis de Savorgnan.¹⁰

An attempt was made to write a treatise on Roupenian coins in 1789 by Sestini, who described thirteen coins, two of which were actually Serbian.¹¹

It is interesting to investigate the source of Sestini's information. His work describes the collection

¹ P. Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, American Numismatic Society, *Numismatic Notes and Monographs*, No. 147 (New York, 1962), p. xxvii; revised edition (Danbury, Conn., 1979).

² J. Tristan, *Commentaires historiques etc.*, 3 vols. (Paris, 1644), pp. 588-9.

³ C. D. du Cange, *Histoire de St. Louys* (Paris, 1668), p. 238.

⁴ G. Cuperi, *In Lactantium, de mortibus persecutorum notae*, see Migne, *Patrologiae Cursus Completus, Series Prima* (Paris, 1844), Vol. VII, p. 480.

⁵ M. V. La Croze, *Histoire du Christianisme d’Ethiopie et d’Arménie* (The Hague, 1739), pp. 339-344.

⁶ J. G. C. Adler, *Museum Cuficum Borgianum Velitris* (Rome, 1782), pp. 61-2.

⁷ *Musei Imperialis Petropolitani*, Vol. II (1745), p. 452.

⁸ T. Pembroke and C. Montgomery, *Numismatica antiqua in tres partes divisa* (London, 1746), Vol. IV, Part 4, pl. XL.

⁹ J. Pellerin, *Lettres de l’Auteur des recueils de médailles de Rois, de Peuples et de Villes* (Paris, 1770), p. 218.

¹⁰ *Ibid.*, pp. 112-147, pl. I, Nos. 6-8.

¹¹ D. Sestini, *Lettere e Dissertazioni Numismatiche etc.* (Livorno, 1789), Vol. II, pp. 22-55, pls. I-II.

of Lord Ainsley, the famous English collector. An Armenian publication, *Darapatoum*,¹² states that in the year 1788 Lord Ainsley went to Mekhitarist Father G. Indjidjian and showed him some Armenian coins which he wanted deciphered. Father Indjidjian states that it became necessary to make models of the Armenian lettering on the coins so that Sestini could use them in his Italian publication on the collection of Lord Ainsley. It is thus apparent how Father Indjidjian acquired some understanding of Armenian coins.

The beginning of the nineteenth century saw a rising interest in Armenian coinage. Buchon in 1811¹³ reported on some Roupenian examples and Brosset published several articles which culminated in the production of a monograph in 1839¹⁴ describing about sixty Roupenian coins, mostly in Russian and French collections. The coins were of Levon I, Hetoum-Zabel, Levon II, and Oshin.

Shortly thereafter, in 1843, Kraft¹⁵ also published a work on Roupenian coins in German. Of the 59 coins he covered, 29 belonged to the Royal Museum in Vienna, and 23 were in the collection of Father Timoni. The Mekhitarist Museum in Vienna possessed only seven Roupenian coins at that time. These two publications did much to arouse an awareness among numismatists of Armenian coins and catalogs began listing them. One published in 1855 included six Armenian pieces; another in 1878 listed 39.¹⁶

The study of Roupenian coins was taken up by the noted French scholar, Victor Langlois. The series of articles which he began in 1850 resulted in the publication of the first relatively comprehensive treatise on Armenian coins, *Numismatique de l'Arménie au moyen âge*, which appeared in 1855.¹⁷ This book was a standard reference for many years and served to introduce Armenian coins to the Western world. It listed all the known specimens, plus newly discovered ones, and contained chapters on the history of Cilician Armenia and its coinage, and discussions on the design and value of the coins.

Fr. Clement Sibilian was introduced to the study of numismatics during this period. He was born in 1824 and at the age of fourteen joined the Mekhitarists of Vienna. It was fortunate that the Chief Abbot, Fr. A. Azarian, was interested in numismatics and in 1843 had instituted a course of studies on the subject. Sibilian later expressed his gratitude to Azarian for instilling in him the love of numismatics. Fr. Clement made numerous journeys to Asia Minor, to Smyrna, and then to Persia where he remained for twelve years serving the Armenian Catholic community. In 1868, he returned

¹² G. Indjidjian, *Darapatoum* (Venice, 1827), Vol. 7, pp. 239-240.

¹³ I. A. C. Buchon, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination Française du XIIIe, XIVe et XVe siècles* (Paris, 1811), pp. 403-405.

¹⁴ M. Brosset, *Monographie des monnaies arméniennes* (St. Petersburg, 1839).

¹⁵ A. Kraft, *Jahrbücher der Literatur* (Vienna, 1843), Vol. CIII, pp. 1-29.

¹⁶ C. Kunz, *Secondo catalogo di Oggetti di Numismatica* (Venice, 1855), pp. 57-8.

¹⁷ V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie au moyen âge* (Paris, 1855).

to Constantinople and soon afterward Ottoman Sultan Abdul Azziz, recognizing his talents and knowledge, appointed him Assistant Director of the Constantinople Museum. As an officer of the Ottoman Empire, he was able to travel extensively through Asia Minor in quest of antiquities. It was during these arduous travels that his body weakened. He died in 1878 at the age of 54.¹⁸

His scholarly life was limited to a scant thirty-three years, but during this period his patriotism and, zeal were so great that at his death both Armenians and Europeans extolled his many virtues, and, above all, his deep knowledge of Armenian numismatics. As the famous French scholar, Gustave Schlumberger, wrote, “Le père Cl. Sibilian, qui connaissait admirablement cette branche de l’archéologie arménienne et qui l’avait étudiée à la fois en patriote fervent et en numismatiste distingué, n’est plus.”¹⁹

Sibilian wrote extensively about his travels, his experiences, his archeological studies, and above all, his never-ending search for Armenian coins. His numismatic studies were published in the form of articles in German, French, and Armenian. He kept a voluminous diary, which unfortunately was destroyed in the great fire of Constantinople in 1870. It was a catastrophic loss, but because he had been in constant lengthy correspondence with his superiors in Vienna, his letters remain and are a source of valuable historical information.

Sibilian not only enriched the Mekhitarist collection in Vienna but assisted many of the European national museums. In addition, he took great pains to study and classify a number of important private collections and was in touch with outstanding scholars and collectors. It is interesting to glance through some of the letters which Sibilian wrote to his superiors in Vienna.

In one of his earliest, written from New Julfa (Isfahan) on September 7, 1865 (Plate I), he mentions securing coins of Artavasdes, Tiribazus, and Arsames, and as stated before, recognizes the debt he owes to Chief Abbot Azarian. Three years later (June 10, 1868), he was in Constantinople and writes joyfully about finding a coin of Gosdantin struck in Tarsus; he asks his brothers at the Vank (“monastery” in Armenian, i.e. the Mekhitarist Monastery in Vienna) to take good care of this rare coin. The following year, (May 10, 1869), we find him in Marsovan where he found no Armenian coins but secured some ancient Greek coins for the Monastery’s museum. He mentions that there are many Armenian coins in Constantinople and notes his good fortune in securing fine examples of a double tram of Levon I as well as a bilingual coin of Hetoum.

On February 9, 1870, while in Samsun, he received a coin of Jacob II of Cyprus as a gift from an Armenian. He also states that Mr. Serovbe Alishan, the brother of Father Gh. Alishan, author of the monumental work *Sissouan*, owned a coin with the legend Roupen, which Sibilian considered a coin of a prince contemporary to Levon I.

¹⁸ See the preface by Fr. Kalemkarian to Sibilian’s posthumously published book, *The Classification of Roupenian Coins* (Vienna, 1892), as well as the biography of Fr. Sibilian in this volume.

¹⁹ G. Schlumberger, *Archives de l’Orient Latin* (Paris, 1881), pp. 675-678.

In his letter of September 19, 1870, Sibilian writes that the Vienna Imperial Museum has a coin of Gosdantin I and a coronation coin of Levon I (both then lacking in the Mekhitarian collection). The coronation coin referred to was the single lion type, a copy of which Sibilian finally secured in Athens. He complains about the high price he had to pay for a silver tram of Levon II, but considers it a good buy since the Monastery had no coins of this king.

On October 1 of the same year he visited Smyrna, where he found a half double tram of Levon I. He states that someone has a half tram of Levon I which he is anxious to purchase and talks about his efforts to obtain a single lion coronation coin of Levon I belonging to Lambros of Athens. He concludes his letter by saying that he intends to travel to Cilicia and that he will turn every stone to find an Armenian gold coin.

Sibilian returned to Constantinople early in December 1870; there exist several communications of the period from him. He states that he now has a total of five double trams and will attempt to write an article on these rare pieces before sending them to the Vank (Plate III). He also reports that Serovbe Alishan has a single lion coin of Levon I. In a hurried letter in mid-December (Plate II), Sibilian notes the availability of four Roupenian coins and requests permission to sell some of the Greek coins to amass 25 florins for the purchase of these four Armenian coins. It is curious that Alishan is reported to be ignorant of the availability of the coins. A year later (December 10, 1871), Sibilian writes that Lambros has a beautiful silver of Artavasdes for which he is demanding 1500 francs. He beseeches his superiors not to lose the opportunity of purchasing this rarity.

On February 3, 1872, Sibilian reports on a seal which has Armenian on one side and Greek on the other. He has heard about so many Armenian coins that are for sale that he is at a loss as to how he can manage to pay for them. He concludes his letter by saying that if necessary he will sell his shirt to secure them.

On October 13 of that year, he mentions the purchase of a Tigranes copper on which the king is bearded.

The following year (July 1 and 12, 1873), the first hoard of Roupenian coins was discovered. While constructing the railroad between Smyrna and Angora, workers came across an earthen pot containing 531 silver coins of Levon I. The hoard was forwarded to the Ottoman Museum in Constantinople. One of the officials picked 50 pieces and sent the balance to the mint to be melted into silver. Hearing this, Sibilian rushed to an Armenian official, Mihran Bey, and arranged to study the entire hoard before all the coins were melted.²⁰ Finally, Mihran Bey donated 30 pieces from the hoard to Sibilian.

In March, 1876, Sibilian writes of his trip to Cilicia and his visits to its main cities and historical sites. He describes the castles of Lambron, Baberon, etc., and mentions that he is preparing a treatise, in Armenian and in French, on the classification of the Roupenian coins.

²⁰ For further details see Sibilian's letters on the subject published in this volume.

FATHER SIBILIAN AND THE STUDY OF ARMENIAN NUMISMATICS

Սիպիլեանէն առաջ շատ քիչ արժէք կը ներկայացնէր հայերու համար ուսումնասիրել իրենց պատմութեան դրամագիտական ճիւղը: Մի միայն Սերովբէ Ալիշան նկատուած է դրամահաւաք եւ դրամագէտ: Լանկլուայի գործը արժէքաւոր է քանի ծանօթացուց հայ դրամները Արեւմուտքին: Միեւնոյն ատեն ունի չափազանց շատ անողողութիւններ եւ սխալներ, որոնց քսաներեքը Սիպիլեան մատնանշած է: Սիպիլեան կը յիշէ թէ՝ ինք քննած է 3000 Ռուբինեան դրամներ. իր ուսումնասիրութիւնը հիմնուած է անոնց վրայ: Մինչեւ հիմա Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոց գիրքը ունի պատմական արժէք եւ կը մնայ կարեւոր աղբիւր մը հայ դրամագիտութեան համար:

Արդարանալիօրէն Սիպիլեան կրնայ կոչուիլ «հայ դրամագիտութեան հայրը» եւ արժանի այն գովաբանութեան զոր կ'ընծայուի իրեն իբրեւ հմուտ բանասէր, անձնուրաց հայրենասէր եւ նուիրեալ՝ համայն մարդկութեան:

ԶԱՐԵՀ Պ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ
Դանբըրի, Քըն.

Սիպիլեանէն առաջ շատ քիչ արժէք կը ներկայացնէր հայերու համար ուսումնասիրել իրենց պատմութեան դրամագիտական ճիւղը: Մի միայն Սերովբէ Ալիշան նկատուած է դրամահաւաք եւ դրամագէտ: Լանկլուայի գործը արժէքաւոր է քանի ծանօթացուց հայ դրամները Արեւմուտքին: Միեւնոյն ատեն ունի չափազանց շատ անուղղութիւններ եւ սխալներ, որոնց քսաներեքը Սիպիլեան մատնանշած է: Սիպիլեան կը յիշէ թէ՝ ինք քննած է 3000 Ռուբինեան դրամներ. իր ուսումնասիրութիւնը հիմնուած է անոնց վրայ: Մինչեւ հիմա Դասաւորութիւնն Ռուբինեան Դրամոց գիրքը ունի պատմական արժէք եւ կը մնայ կարեւոր աղբիւր մը հայ դրամագիտութեան համար:

Արդարանալիօրէն Սիպիլեան կրնայ կոչուիլ «հայ դրամագիտութեան հայրը» եւ արժանի այն գովաբանութեան զոր կ'ընծայուի իրեն իբրեւ հմուտ քանասէր, անձնուրաց հայրենասէր եւ նուիրեալ՝ համայն մարդկութեան:

ԶԱՐԵՀ Պ. ՊՏՈՒԿԵԱՆ

Դանբըրի, Քըն.

ԱՆՑԵԱԼ ԴԱՐՈՒ ԴՐԱՄԱԳԷՏ ՄԸ՝ ՍԵՐՈՎԲԷ ԱԼԻՇԱՆ

Ակնարկս Սերովբէ Ալիշանի է, Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի եղբայրը¹, որ անցուցած է ամբողջ կեանք մը հնավաճառութեան գործով, որու կողքին զբաղած է յատկապէս հայկական դրամներով, դառնալով իր դարուն մասնագէտներէն մէկը: Հնավաճառութիւնը իրենց հօր արուեստը եղած ըլլալով, երկու եղբայր նոյնքան սիրով վառուած են անով, մին դառնալով հանրածանօթ «Ալիշան»ը, իսկ Սերովբէ, նոյնքան եւ աւելի ընդարձակ հորիզոնով փորձառու մասնագէտ՝ մնացած է մթուժեան մէջ, բերելով իր գործնական նպաստը ներկայ Հայ դրամագիտական հաւաքածոյի մը, որ է Վենետիկի Ս. Ղազար վանքին, ինչ որ մինչեւ այսօր կը կոչուի «Ալիշանեան հաւաքածոյ»:

1832-ին, Պոլիսէն տասը մանուկներ նաւով ճամբայ կ'ելլեն դէպի Ս. Ղազար, ըլլալու ժառանգաւորներ: Ասոնց մէջ են Ալիշան երկու եղբայրները. իրենց կ'ընկերանայ Հ. Անանիա Ճէլալեան: Արգոյ վարդապետը նաւուն վրայ զբաղեցնելու համար մանուկները, իւրաքանչիւրին կը յանձնէ պաշտօն մը. «մեզի երկու եղբայրներուս բան չյանձնեց», կը գրէ յիսուն տարի ետք Հ. Ղեւոնդ Ալիշան՝ իր եղբօր Սերովբէին, «եւ երբ մենք ալ խնդրեցինք, ըսաւ. Դուք ալ երբոր ճամբուն վրայ ծովեզերքը աղուոր անթիքա լեռներ տեսնէք, սնտուկներու մէջ դրէք ու աղապապայիդ խաւրեցէք...: Անթիքաճիութեան արուեստը ժառանգած ըլլալովդ՝ կը վայլէ որ այս բանս գիտնաս ու սնտուկիդ մէջ անկիւն մը թողուս» (4 Սեպտ. 1880):

Սերովբէ անյարմար նկատուելով վանական շրջանակին՝ կը դառնայ Պոլիս, ուր վախճանած ըլլալով Պետրոս հայրը († 1834) կը շարունակէ անոր գործը՝ մինչեւ կեանքին վերջը:

Շուրջ վաթսուն տարի մնացած է Պոլիս, միջանկեալ միայն անգամ մը ճամբորդած է դէպի Միացեալ Նահանգներ, 1845 թուականին: Ճամբու ընթացքին ունի յատկանշական նամակ մը, ուղղուած Ս. Ղազար բնակող իր եղբօր: Նամակին մէջ կը ցոլայ իր նկարագիրը իբր հնավաճառ ու իբր Հայ. «Գանք հիմա միւս ալեւոր, խրլխրլուկ բազմադարեան բարեկամիս, Հնութեան կ'ըսեմ: Ուրախութիւնն որ կը զգաս իմ ասոր հետ ունեցած ընկերութենէս, գիտեմ թէ իմինիս հետ հաւասար կու գայ, որ կը զգամ զքեզ ալ աս մասին համակիր գտնելուս: Բայց բոլորին

¹ Դրամագիտական ասպարէզի մասնագէտ չըլլալով՝ նախընտրեցի ծանօթութիւններ տալ հայ դրամագէտի մը կեանքին մասին:

բացատրութեանը անբաւական եմ, եւ միայն ըսեմ որ միատեղ մէկմէկու օգնականութեամբ գործք մը, պարտք մը ունինք կատարելու: Հիմակու հիմա, ինչպէս որ կը զրուցես, գիտեմ որ ազգային հնութեանց վերաբերեալ գիտելիքներուն հետամուտ ես: ...Ես ալ իմ կողմանէս զրուցեմ սիրելոյս, որ գուցէ բոլոր իմ աշխատութիւններուս, զբաղմանցս, մտածութեանցս էն սիրելի նպատակը՝ այս ազգային հնութեանց կը վերաբերի: Եւ հիմակու հիմա սա մեր Հայրենիքը հալածող ոգւոյն ձեռքէն ըսեմ, ան ժամանակին ծնունդը լափիչ անհետացուցիչ ճիւղերն ձեռքէն, չորս հինգ տարի պատերազմելով՝ քանի մը մանրուկ յիշատակներ ափս անցուցեր եմ: Անոնք քուկդ են. Հայրենեացս համար ժողովածս Հայրենեացս կ'աւանդեմ...: Ան բարերջանիկ հօրը տուած արեանը հետ խառնած կթիֆը պայմանովը, գիտես թէ կը պոռայ երեսնիս ի վեր Հայրենիքը, մեր Հայոց Հայկական հնութիւններն ալ պատմութենէն վերջը ի լոյս հանել աշխարհիս: Հապա ուրեմն, ես Աղլանտեանին մէջ նոյն դիտմամբ գօտեպինդ ուղեւորիմ, դու ալ Ադրիական խաղաղ խորշիդ մէջ զբաղանացդ ծփանաց մէջ, կաշեայ գօտիկդ պնդէ եւ նոյն նպատակին ալ աշխատէ: 'Հայկական հնութիւններու վրայ ինծի ծանօթութիւն տաս' մե՛ծ մե՛ծ հաճոյք կ'ընես' կ'ըսես. չէ թէ հաճոյք, անդրժելի պարտքս է»:

Երկու եղբայրներու միջեւ նամակներով փոխյարաբերութիւններու առաջին նամակն է սա, 27 Օգոստոս 1845 թուականով, գրուած Ճիպրալթարէն. այնուհետեւ պիտի շարունակուի թղթակցութիւնը, կազմելով հարիւրաւոր նամակներու շարք մը, որոնցմէ մեծ մաս մը դժբախտաբար կորսուած է:

Վերոյիշեալ առաջին նամակը՝ կեանքի գործունէութեան ամբողջ ծրագիր մը կ'ընդգրկէ. ծրագիր մը՝ որ յաջորդ տարիներուն անցած է իրագործումի եւ դարձած իրականութիւն: Սեւրովբէի նամակները հնախօսութեան դասագիրք մըն է, բազմաթիւ ծանօթութիւններով, որու մասին իրական դատաստան մը ընելու համար՝ հարկաւոր է նոյն նիւթին մասնագիտութիւն եւ հմտութիւն:

Սեւրովբէի կը պարտինք քանի մը տասնեակ արժէքաւոր մագաղաթեայ ձեռագիրները, որոնք կը պահուին այսօր Ս. Ղազարի մատենադարանը: Ինքն է որ ժամանակին ունեցած է արթնութիւնը՝ կորուստէ փրկելու Կիլիկիոյ պատմութեան համար անթիւ գրութիւններ ու գրչագիրներ: Հայկական հին դրամներ հաւաքելը եղած է իր մեծագոյն սթափումը եւ զբաղանքը: Դժբախտաբար տնտեսական յաջողութիւնը հեռու եղած է իրմէ, միաժամանակ առողջական վիճակը ըլլալով փափուկ, չէ կրցած գործել սրտին համաձայն, ստիպուելով ձեռքէ հանել հայկական արժէքներ, որոնց միայն յիշատակութիւնը եւ նկարագրութիւնը մնացած է նամակներու մէջ, այրելու համար սիրտը ընթերցողներուն:

Նամակներու ընթերցումէն կը տեսնուի թէ Սեւրովբէ իր գործին մէջ եղած է ուղիղ անձ մը, ատող կեղծիքը եւ սուտ հնութիւնը, սիրող մը արժէքներու. բառին իրական իմաստով Հնասէր մը: Նստած Պոլիս՝ յարաբերութեան մէջ է Լոնտոնի, Փարիզի, Հռոմի, Զմիւռնիոյ եւ այլ քաղաքներու հնավաճառներու հետ. Պոլիսի մէջ կը վայելէ բաւական մեծ համբաւ, ծանօթ է հիւպատոսներու, նոյն ժամանակին գիտնականներու:

Ներկայ անցուկ տողերը թոյլ չեն տար որ ծանրանանք այս նիւթին վրայ. բայց որովհետեւ

այս տարի հարիւրամեակն է Հ. Կղեմէս Վրդ. Սիպիլեանի, Հայ դրամագիտութեան հիմնադիրին, յարմար առիթ կը նկատենք անդրադառնալ այս երկուքին իրարու հետ ունեցած յարաբերութեան մասին:

Մեր տրամադրութեան ներքեւ չունինք Սերովբէ Ալիշանի ամբողջական դիւանը եւ կամ օրագրութիւն մը, ուր կարելի ըլլայ գտնել իր սրտին զգացումները Հ. Սիպիլեանի հանդէպ. նամակներուն մէջ ալ կը հանդիպինք լոկ ակնարկներու, կտրատեալ ու անցողակի, որոնք հաւաքելով ու համադրելով պիտի փորձենք կազմել ամբողջութիւն մը:

Հ. Կղեմէս Սիպիլեան եւ Սերովբէ Ալիշան, երկուքն ալ ըլլալով նոյն մակարդակի եւ բարձրութեան անձնաւորութիւններ, իրարու բարեկամներ ըլլալով հանդերձ՝ այն տպաւորութիւնը կը թողուն որ գոյութիւն ունեցած է խուլ մրցակցութիւն մը երկուքին միջեւ:

Սերովբէի նամակներուն մէջ առաջին անգամ Սիպիլեանի անունին կը հանդիպինք 20 Դեկտ. 1851 թուակիր նամակին մէջ, ուր կը կարդանք. «Վեննացւոց Հ. Կղեմէսին Եւրոպա օրագրոյն մէջ կարգացիր հարկաւ Ռուբինեան դրամոց վրայ գրածները. ինծմէ ալ իմ դրամներուս գաղափարները ուզեր էր, բայց ես երբոր ըսի թէ ինքնին ժամանակին հրատարակելու միտք ունիմ, իսկոյն աճապարեց ծանօթութիւնները դուրս հանել, որոնց մէջ կան սխալներ կամ ակնարկելու նիւթեր: Աշխոյժ մը սիրտս եկաւ որ Բագմավէպին մէջ ‘Նամականի Դրամագրական’ անուամբ հատուածներ գրեմ. բայց բժշկի մը պէս ճանչնալով որ այնպիսի աշխոյժներ ինծի վնասակար տենդի կը նմանի, քիչ մը վերջը սրտաբեկութեամբ պաղ ջուրին մէջ ընկղմեցի, մտածմունքիս լաւութեամբը գուարճանալը ինձ բաւ եղաւ: Պիտի ըսես. նէ՞ չըքտը պունտան. այնպէս է, բայց աս ալ ասանկ է»: Դժբախտաբար Սերովբէ ամենեւին չէ ձգած մենագրութիւն մը՝ ուր ամփոփուի իր հմտութիւնը՝ որմէ զուրկ չէր. հակառակ որ ունեցած է անչափ փափաքներ ու ծրագիրներ՝ ամենեւին չէ իրագործած, որովհետեւ առաջին գրածները լրփուած են հրդեհի մը ընթացքին, այնուհետեւ կրկին չէ ձեռնարկած գործին:

Յաջորդ նամակներու մէջ Հ. Սիպիլեանի մասին եղած ակնարկները կը մատնանշեն Սերովբէի սէրն ու համակրանքը իր բարեկամին՝ մասին, որու շարժումներուն ջանացած է հետեւիլ միշտ: Ուզելով մէկ տեղ ամփոփել այս ամէնը՝ կը դնենք հոս ժամանակագրական կարգով նամակներու հատուածները, ինչ որ պիտի լուսարանէ Հ. Սիպիլեանի դէմքն ու գործունէութիւնը, տալով ուղղութիւն անոնց որ կ’ուզեն պատրաստել համադրական կենսագրութիւնը՝ դրամագէտ Սիպիլեանի:

1. «Հ. Կղեմէսէն թուղթ առի որ գերմանացիէ մը Տիգրանայ չորեքդրամեան մը ընծայ առնուլը կը ծանօթացնէ» (5 Սեպտ. 1853):
2. «Սիպիլեան Հ. Կղեմէս Պարսկահայոց մէջ հաստատուեր է եւ կարծեմ խել մը հնութիւնք ալ ժողված է» (27 Սեպտ. 1858):
3. «Սիպիլեան Հ. Կղեմէս կ’ըսեն թէ ի մօտոյ գալոց է աստ, անցանել ի Վեննա, հնութեամբք, մանաւանդ թէ կրկին հայկական հնութեամբք բեղմնաւոր է կըսեն. տեսնունք» (12 Յունիս 1861):

4. «Ի վան գտուի այժմ Սիպիլեան Հ. Կղեմէս վասն կաթողիկոսեան գործոց, հարկաւ եւ վասն հայկական հնութեանց» (21 Օգոստ. 1863):
5. «Վ. Հ. Սիպիլեանի Արշակն քիչ մը ինձ ալ տարակուսական երեւի. ունիմ ես ալ այնպիսի պղինձիկներ, որ Հայոց կամ Հայաստանի մէկ մասին վրայ տիրողաց կարծեմ Պարթեւաց ժամանակով. այլ այս թելին վրայ որ խօսիմ՝ խոռովիմ քիչիկ մը» (10 Մայիս 1867):
6. «Սիպիլեան Հ. Կ. մեկնեցաւ քանի ինչ օր առաջ ի Մարսուան, յառաջնորդութիւն կաթողիկոս անդ. իւր հետ բաւական փոփոխութիւնք արարաք հնութեանց. հաճ յերկոցունց կողմանց» (26 Յունիս 1868):
7. «Հռոմկլայի վրայ տեղեկութիւն, յանձնեցի բարեկամիս՝ Վ. Հ. Կղեմայ Սիպիլեան, որպէսզի Լիբանանու Կաթողիկոսարանի վարդապետացմէ առնու» (28 Յունիս 1872):
8. «Ոմն...անձին հայ դրամոց հրատարակելի տախտակին վրայօք ամենեւին տեղեկութիւն չունիմ, եւ ոչ փափաք տեղեկանալու: Իմա՛ եւս հեռու եմ այնպիսի զաղափարէ իմ քովս եղածներուն կամ ձեր քով եղածներուն ի մի տախտակի հրատարակել. ես ոչ ումեք հետ խօսիմ այսպիսեաց... ինծի ասանկ բան մը խօսող կամ հարցանող որ ըլլայ՝ Հ. Կղեմայ խաւրեմ» (14 Փետր. 1873):
9. «Յ. Գ. մի առնեմ ծանուցանել վասն Լեւոն Բ-ի արծաթի դահեկանաց, որոց համար Պ. Եղ. Ստեփան կամ Պ. Յակոբ Տամատեան ծանուցեալ են հարազատիդ: Եւ որոցմէ քանի մի հատ պիտի խաւրուի Ձեզ: Այլ արդ, երկարելուն պատճառն այս է: Դրամներուն ընդհանուրն ալ Լեւոն Բ-ի, մէկ երես արքայն աթոռանիստ, եւ ներհակը կրկին առիւծք հոր-հոր վեր նայողք եւ ի մէջն խաչ: Ասոնք գտուեր են ի տեղիս այս գոր չկարացի ստուգել. 'Բիյազ սանճաղը տահիլինտէ քային Օսմանիյէ քաղասընա թապի, չիւքրիյէ քարիյէսի էհալիսինտէն, Հօռի օղլու Մէհմէտին խանէսի թէմէլինտէն չուհուր իտէն (1289 Մայիս 27)՝: Գտուեր են ի խեցեղէն անօթի, հատք 531. ամանը կոտրեր նետեր են, որուն մէկ բեկորը Հ. Կղեմէսի ձեռքը անցեր է: Արդ ուզեցի որ յետ մէկ մէկ ամէնքը որչափ տեսայ աչքէ անցընելու աս գիւտիս ուսումնական պատմութիւնը ըստ դրամագիտութեան ոճոյ չինեմ, որով ծառայութիւն մը ըրած կըլլամ գիտութեան: Այն է իւրաքանչիւր դրամք արուեստիւ եւ վերտառութեանց աւելի պակաս տառերով փոքր փոքր կէտից եւ նշանախեցից տարբերութեամբք զանազանութիւններ ունին, ուստի ասոնք ամէնքը թուել, ի գիր առնուլ, նշանել եւ դասակարգել: Սկիզբն չիմացայ որչափ դժուարութիւն է ինձ պէս տկար եւ խեղճ գլխոյ մը: Սէրն նորութեան եւ գիտութիւն, նա մանաւանդ պատեհութիւնն, զի երբեք չես կարողանար հաւաստեալ այսպիսի գիւտի մը թուոյն եւ քանակին վերահասու լինել: Ուստի սկսայ մխիլ ի գործ: Եկու տես որ դրամոց բովանդակն իմ քովս չեն: 50 հատ մը միւզէն վար դրեր է, նոյնչափ մը Հ. Կղեմէսին ընծայուեր եւ խել մըն ալ Միհրան Պէյի քով մնացեր: Արդ ասոնց ամէնուն դասակարգութեան ձեռք զարնելով, օգնութեամբ ինչ եւ Հ. Կղեմայ Սիպիլեան հիմակ վերջ առի: Քիչ օրէն պիտի յանձնեմ քովս եղած խումբը, եւ մէջէն ըստ արտօնութեանս հարազատիդ եւ վասն իմ պիտի զատեմ չափաւոր թիւ մը: Թուելով զզանազան փոքրանիչ տարբերութիւնքն 120-ն անցանեն, այն է կէտ մը աւելի, տառ մը պակաս եւն. ,

ԱՆՑԵԱԼ ԴԱՐՈՒ ԴՐԱՄԱԳԷՏ ՄԸ՝ ՍԵՐՈՎԲԷ ԱԼԻՇԱՆ

բայց յայտնեն որ այսչափ անգամուան մէջ հատեալ են. յետոյ ետեւ առաջ դրամահատութիւնն ալ կարի գուշակիլ, որով դրամոց ժամանակագրութիւն մը եւ գուցէ պահուած ժամանակին վրայ դիտողութիւն: Ուստի ըրած դիտողութիւնքս յետոյ տախտակի մը վրայ պիտի վերածեմ, հաղորդել հարագատիդ անցուցանել ի տեղագրութեանդ: Իսկ ինչ որ ինձ դժկամակութեան պատճառ է, 531 թիւն չ'ամբողջանար քովս եղած եւ վերոյիշեալ խումբերով, մէջէն փոքր թիւ մը աստ անդ շեղած է, որոց պիտի հետամուտ լինիմ թէ կարեմ իմանալ, որպէսզի առաջադրեալ գործս լրանայ եւ աշխատանքս պարապ չերթայ» (26 Հոկտ. 1873):

10. «Լեւոնեան դրամոց գեղեցկարուեստներ սակաւք են եւ քովս եղածներն միակ միակ. գտայ թիւ մի զոյգ եւ ահա մէկն փակեմ ի թղթիս: Առաջածեռն գտուողք այս գեղեցիկ-արուեստ եւ մաքուր պահպանութեամբքն իւրեր են, նախ Օսմանեան թանգարանի վերատեսուչն, առանց ճանաչողութեան այլ լոկ դրամական վայելչութիւն նկատելով, յետոյ Հ. Կղեմէս Սիպիլեան, հարիւրեակ մի վերացուցեր են, թէպէտ ամենեքեան ցանկեալք առ իս» (27 Փետր. 1874):

11. «Հ. Կղեմէս Սիպիլեանն իւր Կիլիկեան ճանապարհորդութիւնը պիտի հրատարակէ. գտածներուն մէջ ամէնէն օգտակարն է Սմբատ Գունտստապլի երկար արձանագրութիւն մը ի կառուցումն վանաց, զոր հրատարակեր են հայեր ի Հայրենիք օրագրին, յուսամ ընթերցար: Աւելի ոչինչ էական, իւր անթիքածիութեամբը զբաղած է» (8 Փետր. 1876):

12. «Այսօր Հ. Կղեմէս Սիպիլեանի նամակն ալ ընդունեցայ, որ աստ փակեմ, Չանտըր Գալէսիի վրայ ուզած տեղեկութեամբք» (23 Յունիս 1876. հմտ. Սիսուան, էջ 70):

13. «Շամիրամի պղնձի աղաւնակերպն, Տիւզ Օննիկ Պէյի ստկով գնեցի եւ նորա յղեցի: Իսկ անցեալ տարուան եկած նշխարանքն վասն չգոյէ մամոնայի՝ չկրցայ գնել. կարծեմ ցիրուրցանքն Եւրոպա խաւրեցին, եթէ Հ. Կղեմէս բան մը չըրաւ, զոր չգիտեմ» (9 Փետր. 1877):

Հ. Կղեմէս Սիպիլեանի մահէն տարի մը կամ երկու տարի առաջ՝ կը տեսնենք որ կը մթագնի երկուքին միջեւ բարեկամական կապը, եւ պատճառը միշտ հնախօսական արժէքներն են: Սերովբէ տնտեսապէս միշտ նեղ կացութեան մէջ գտնուած է, ապրած է աւելի յոյսերով քան դրական եւ չօշափելի արդիւնքներով: Իր աղքատութեան մէջ այն ատեն երբ կը յուսայ բան մը աւելի ձեռք ձգել, այն որ բարեկամ էր՝ կարծէք արգելք եւս կը հանդիսանայ:

1876 թուականն ենք: Հայրենասէր վարժապետ մը, Հին Նախիջեւանցի, չըլելով Հայաստանի զանազան կողմերը, հաւաքելով բաւական հին դրամներ ու քառասուն ձեռագիրներ, կը ներկայանայ Սերովբէի, նշանակելով իւրաքանչիւր ձեռագրի համար իբր գին երկու ոսկի, ընդ ամէնը 80 ոսկի, ինչ որ անհնարին էր գտնել Սերովբէի համար: 40 ձեռագիրներէն յատկապէս մէկը, Սմբատ Գունտստապլի Տարեգիրքը, կը գրաւէ Սերովբէի ուշադրութիւնը. կը համաձայնի որ երկրորդ օրն իսկ երկու ոսկի վճարելով պիտի ստանայ գիրքը: Յաջորդ օրը «մէկ մ'ալ եկաւ որ աչիցը ափ մը ոսկի շողացուցեր են, պայման դնելով որ այն պատմագիրքն ալ միատեղ լինի, ապա թէ ոչ չենք գներ»: Սերովբէ կը դժկամակի, կը զայրանայ, սակայն

չգիմանալով մարդուն աղաչանքներուն ետ կը դարձնէ «բոլորգիր չորս հինգ դարուց հնութիւն ունեցող» ձեռագիրը:

Այս անյաջողութեան գլխաւոր պատճառը, Սերովբէի համաձայն, Հ. Սիպիլեանն է. «Ձեռագիրն տիրոջմէ ուզող եւ գործն աւրող անձինք, իմացածս՝ Հ. Կ. Սիպիլեան մին եւ Աստուածաշնչի ընկերութեան բողոքականք միւսն, եւ միջանկեալ գրածախներ» (23 Յունիս 1876): Սերովբէի յաջորդ նամակներէն կ'իմանանք որ յաջողած է դարձեալ գնել նոյն ձեռագիրը. այնուհետեւ երկար նամակագրութիւն մը ծայր կու տայ երկու Ալիշան եղբայրներու միջեւ, նկատմամբ ձեռագրին պարունակութեան, ինչ որ չափազանց հետաքրքրական են: Ի վերջոյ ձեռագիրը կը նուիրուի Ս. Ղազարի մատենադարանին ու անձնապէս Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի. «Ձեռագիրն այժմ այլոյ սեփականութիւն է, իմ չէ որ վաճառեմ, կը վստահացնէ Սերովբէ իր եղբօր. նա պատկանի վայելչապէս այնմ որում անկ էր յայսմ աշխարհի» (26 Յունուար 1877):

Այս դէպքէն տարի մը առաջ պատահած էր նման մը եւս, եւ որ պատճառ եղած էր ծայր տալու պաղովթեան մը երկու բարեկամներու միջեւ:

Սերովբէի կը բերեն 200 տարուան հնութեամբ Դիոնիսիոս Արիսպագացիի ձեռագիր մը, գրուած Կեսարիոյ վանքերէն մէկուն մէջ: Ձեռագիրին նախագաղափարը գրել տուած է նոյն ինքն Սմբատ Գունտոստապլ. ձեռագիրը կը ստանայ արժէք յատկապէս յիշատակարանին համար, որ յօրինուած է Սմբատէ՝ ոտանաւորի ձեռով: Սերովբէ կ'ուզէ ստանալ այս եզական գրչագիրը, սակայն Սավայ յոյն վաճառականը, լուսաբանուած Հ. Սիպիլեանէ, կը գնէ ձեռագիրը 500 դոռուշի. «Մեր Հ. Կղեմէս Սմբատի դրամ փնտռելու շաղակրատութեամբ, Սմբատ բառն գրքին մէջ որ տեսեր են, ուրեմն իւր գիրքն գանձ է՝ կարծեր են. քովս անգամ թող չտուին. կրնայի օրինակել ոտանաւորն» (17 Նոյմբ. 1876): Սերովբէ սրտի ցաւով կը յիշէ թէ պատահած են դեռ նման ուրիշ դէպքեր, ու այս առթիւ, առաջին անգամ ըլլալով, Սերովբէ կը գրէ Հ. Սիպիլեանի գործելակերպին մասին ըսելով. «Այս կորուստներն, որպէս եւ շատ այլ ինչ պարտական եմ Հ. Սիպիլեանին. իւր բարեսիրտ այլ աղմկահան խուզարկութեանց եւ կերպին պատճառաւ» (անդ): Սակայն ամոքելու համար սրտին ցաւը կու տայ մխիթարական լուր մը, ակնարկելով նաեւ Հ. Սիպիլեանի. «Ի մխիթարութիւն tibi solo ասեմ որ այս տարի Լեւոնի ոսկի մը ափս անցուցի, բաղտիւ որ Սիպիլեան չիմացաւ, չէ նէ անկարելի կ'ըլլար ստանալս, ուստի եւ ոչ իմացնել ուզեմ իրեն, չէ վասն փցուն նախանձու, այլ զի վերջի գործոցս վնասէ եւ խանգարէ» (անդ):

Յոյն Սավայ հնավաճառի եւ Սիպիլեանի արարքը այնքան սուղի նստած ըլլալու են Սերովբէի, որ երկու տարի ետք՝ նամակներուն մէջ դարձեալ կը յիշէ նոյն դէպքերը: 1877 Օգոստոս ամսուն Սավայ կը գտնուի Հռոմ, ուսկից կը գրէ Վենետիկ, Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի, առաջարկելով զանազան հնութիւններու շարքին՝ նաեւ Լեւոնի ոսկի դրամ մը, 100 օսմանեան լիրայի: Սերովբէ իմանալով ասիկա, վիրաւոր սրտով կը գրէ իր եղբօր. «Սավան նիկտեցի յոյն խար-դախապետ մի է համբաւաւոր, որ ի շնորհս Սիպիլեանի բարեկամաց՝ շատ վնաս հասոյց ինձ, ոչ միայն դրամական շահուս, այլ եւ ամենայն սիրելի խուզարկելի իրաց փախստի... քովի ոսկին ստոյգ է, ինձ խոստացեալ էր 10 օսմանեան լիրայից եւ սպասէի. քան զիմն լաւագոյն է: Իսկ

պլդրաբանութեամբ Սիպիլեանի, Սավայդ գնեց 50 օսմանեան լիրայից, յուսալով վաճառել հայոց․ ասոնք ի փակագծի ըսած ըլլամ» (29 Օգոստ. 1877)։

Նոյն այս նամակին մէջ Սերովբէ դարձեալ կը յիշէ Արիսպագացիի նօտրգիր ձեռագիրը, որ Սավայի գնելով չկարողացաւ գոնէ յիշատակարանը օրինակել, որու պատճառը միշտ Սիպիլեանն է, որ կ'օգնէ Սավայի, ըսելով անոր «թէ Սմբատայ որպէս դրամք՝ եւ ա'յլ ամենայն ինչ նորա յարգի է եւ ստակ արժէ․ ուստի իրեն ծախողքն 'Սմբատ քիթապը' կոչեն գնա» (20 Օգոստ. 1877), «ի շնորհս Սիպիլեանի՝ հայկական հնութեանց տեղեկութիւն ստացաւ (Սավայ)» (25 Դեկտ. 1877)։

Բոլոր այս մանրամասնութիւններով հանդերձ, հակառակ որ Սերովբէ կը գրէ թէ Սիպիլեանի հետ «յարաբերութիւնքս խիստ նուազեալ է մօտերս» (9 Փետր. 1877), երբ Վենետիկէն Հ. Ղեւոնդ Ալիշան կ'իմացնէ թէ Փիրենցէի մէջ կայ արեւելագիտական ժողով մը, ու կ'առաջարկէ Սերովբէի «թէ ժամանակաւ յիշես ազգային անձ մը հմուտ լեզուաց եւ բանասիրութեան կամ հնագէտ, կրնաս նշանակել՝ երբ որ ըլլայ» (16 Փետր. 1877), Սերովբէ անկողմնակալ կերպով յարմարագոյն անձը կը նկատէ Հ. Կղեմէս Սիպիլեան՝ գրելով. «Ձեմ կարող զոչ ոք մտաբերել յարմար աստի մեր մարդկանց, բայց թէ Հ. Կղեմէս Սիպիլեան, որ ճարպիկ եւ մղուող է» (9 Փետր. 1877)։

Հ. Սիպիլեանի 1878-ի մէջ վախճանելուն մասին չենք գտներ ոչ մի խօսք կամ ակնարկ Սերովբէի նամակներուն մէջ։ Առաջին անգամ 1880 Յունուար 7-ին է որ կարծէք Սերովբէ կ'իմանայ Սիպիլեանի մահը. «Ներսէսեան չորս ամիս Տիգրանակերտ ծանր հիւանդութեամբ մահուընէ ճողոպրեր է, մինչդեռ նոյն միջոցին Հ. Կղեմէս վախճաներ է։ Անցեալ անգամ կարմրագլուիւ Տէրվիշ Սէյիտ Հիւսէյնին տուած լուրն՝ վերջէն իմացայ որ Վ. Հ. Կղեմայ կ'ուզէ եղեր ակնարկել»։

Սերովբէ դժբախտաբար չէ պահած Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի բոլոր նամակները․ 1882-ին Հ. Ալիշան պէտք է հարցում ուղղած ըլլայ Սերովբէի, նկատմամբ Սիպիլեանի թողած հնութիւններուն եւ գրաւոր աշխատանքներուն՝ թէ ինչ ելք ունեցան։ Սերովբէ կը լուսաբանէ պատասխանելով. «Հանգուցեալ Հ. Կղեմայ հնութիւնք եւ գրուածք անցան առ նորին նախկին կրօնակից Վ. Հ. Սիմոն Անտոնեան, որ է աւագերեց ի Նայսոց․ բայց ընդ գաղտնեօք ինձ իմացուցած է վերջինս՝ որ է դրամագէտ, որպէս հանգուցեալ Հ. Սիպիլեան» (14 Ապրիլ 1882)։

Հ. ՍԱՀԱԿ ՎՐԴ. ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

Ս. Ղազար, Վենետիկ

A NUMISMATIST OF THE PAST CENTURY: SEROVBE ALISHAN

[Summary]

Serovbe Alishan, the brother of Fr. Ghewond Alishan, spent all his life as a merchant dealing in antiquities, specializing in Armenian coins. He was one of the authorities of the nineteenth century on the numismatics of Armenia. Regularly he corresponded with his brother Fr. Alishan. Today, his letters, preserved in the archives of the Mekhitarist Brotherhood of San Lazzaro, Venice, provide valuable and pertinent information on Armenian numismatics as well as interesting comments on Fr. Clement Sibilian. From Constantinople he was in constant communication with international antiquities and coin dealers in London, Paris, Rome, Smyrna, and elsewhere. In Serovbe's letter of December 20, 1851, we read for the first time of Fr. Sibilian. He comments on the latter's article on Roupenian coins published in the Armenian paper *Europa*. In succeeding letters numerous notes are found which express his love and devotion to his friend Sibilian, whose movements he had tried to keep up with. Throughout his entire business career, Serovbe's financial condition remained in a precarious state. His sales did not provide the expected monetary returns. In his poverty, when he anticipated good financial return for future acquisitions, his good friend Sibilian often became an obstacle. For this reason, two years before Sibilian's death, their friendship had turned rather lukewarm. However, in spite of this cool relationship, Serovbe maintained deep respect and admiration for Sibilian as orientalist and numismatist. For instance, when the Alishan brothers, through their correspondence, tried to find a suitable representative to send to a congress of orientalists being held in Florence in 1877, Serovbe suggested Fr. Sibilian as the only worthy candidate.

FR. SAHAK DJEMDJEMIAN
San Lazzaro, Venice

ՍԵՐՈՎՔԷ ԱԼԻՇԱՆ ԵՒ ՍԻՍՈՒԱՆԸ

Թէ որքան մեծ եղած է Սերովքէ Ալիշանի մասնակցութիւնը, իր եղբօր Սիսուանի հրատարակութեան դրամագիտական մասին, կարելի չէ բաւարար բացատրել ու դրուատել:

Երկու եղբայրներն ալ եղած են սիրահարներ Կիլիկիոյ պատմութեան, այն տարբերութեամբ որ Հ. Ղեւոնդ ունեցած է աւելի ասպարէզ խորանալու եւ տարածուելու նիւթին մէջ, մինչ Սերովքէ մնացած է սահմանափակ շրջանակի մը մէջ, հետաքրքրուելով Կիլիկիոյ հնախօսական պատմութեամբ: Կիլիկիոյ հանդէպ սէրը երկու եղբայր ժառանգութիւն ստացած էին իրենց հնախօս ու դրամագէտ հօրմէ, Մարգար Աղայէ, որ իր որդիներէն մին անուանած է Հեթում, ու Կոստանդին թագաւորի ոսկի դրամը ծոցին՝ իջած է գերեզման:

Սերովքէի իւրաքանչիւր նամակ կը պարունակէ ծանօթութիւն մը, մանրամասնութիւն մը, լուր մը Կիլիկիոյ նկատմամբ, ըլլայ տեղագրական կամ ձեռագրական, արձանագրութեան կամ կնիքի մը, բայց յատկապէս դրամագիտութեան: Եթէ ըսենք թէ Սիսուանի գրքին դրամագիտական մասը ամբողջութեամբ կը պատկանի Սերովքէ Ալիշանի՝ սխալած պիտի չըլլանք: Հ. Ղեւոնդ Ալիշան եւս, գիտակից Սերովքէի բերած նպաստին, գիրքին յառաջաբանին մէջ յատուկ համար մը կը նուիրէ անոր, հրապարակաւ յայտնելու անոր իր շնորհակալութիւնը:

Սիսուանի հրատարակութեան օրերուն՝ քաղաքական կացութիւնը մութ ըլլալով, Հ. Ղեւոնդ գգուչացած է յիշել «Սերովքէ Ալիշան»ի անունը գիրքին յառաջաբանին մէջ, սակայն պատմութիւնը եւ իրականութեան ներքին ծալքերը գիտցող մը՝ առանց դժուարութեան կը գուշակէ թէ ակնարկը Սերովքէ Ալիշանի է:

Մէջ կը բերենք Սիսուանի յառաջաբանէն այն հատուածը որ կը հայի Սերովքէ Ալիշանի, որպէսզի նիւթին ամբողջութիւն մը տուած ըլլանք. «Միւսն՝ մերձաւորագոյն եւս ինձ՝ որչափ մարթ էր լինել ի վերայ երկրի, որ լոկ ՀԱՅ ՀՆԱՀԱԻԱՔ անուամբ կամեցաւ ծանօթանալ ի մատենիս, գերագոյն՝ որպէս սիրելութեամբն՝ եւ բանաւոր սատարութեամբն գտաւ, մատակարարելով գտիպս եւ երբեմն գիսկականն իսկ հին դրամս զմերոց Սիսուանեայց եւ զօտարաց, որոց պատկերք տեսանին յաճախօրէն ի տեղագրութեան ծովայնոյն Կիլիկիոյ. այլ ի վեր քան զամենայն եւ բնակից պիտանեգոյն՝ ընձեռելով զերկոսին նախայիշեալ սոփերս եւ աղբերս բանից, գՊատմիչն եւ զԺամանակագիրն Կիլիկիոյ, յորոց՝ թէ որքան օգտեցայ ի տեղագրութեանս եւ ի պատմագրութեան՝ կանխաւ եւս ծանուցի. եւ ըստ այնմ կշռեսցին արդիւնք նորին եւ անխնայ նախանձ ի խոյզ եւ ի խնդիր Հայկական յիշատակաց՝ ըստ ընդարոյս հօրամոյն բարուցն...»:

Հանրութեան գաղափար մը տալու համար Սերովբէի դրամագիտութեան մասին, հարկ էր հրատարակել իր նամակները ամբողջութեամբ: Թողլով այս հսկայ ծրագիրը ապագայ ժամանակներու, հոս մէջ կը բերենք միայն Սիսուանի հրատարակութեան ընթացքին (1883-1885) գրուած նամակներու այն հատուածները, որոնք ուղղակի կապ ունին Սիսուանի դրամներուն հետ:

Տրուած մէջբերումները սակայն միայն աղօտ լոյս մը կը սփռեն Սերովբէի անձին եւ գիտութեան վրայ, որովհետեւ կատարեալ դատաստան մը ընելու համար՝ հարկ է տեսնել ոչ թէ մաս մը՝ այլ ամբողջը, ոչ թէ հատուածներ այլ բնագրային ամբողջութիւնը, ուր բացի դրամագիտութենէն կը ցոլայ Սերովբէն գիտնական, արդարացնելով իր մականունը՝ «Ալիշան»:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՎՐԴ. ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

Ս. Ղազար, Վենետիկ

SEROVBE ALISHAN AND SISSOUAN

[Summary]

Fr. Ghewond Alishan and his brother Serovbe had inherited from their father a love and dedication toward Armenian history and culture. Their father was an antique dealer and was immensely in love with Armenia's heritage. In fact, the father's love toward Armenian antiquities was so great that when he died he was buried with the gold coin of King Gosdantin I of Cilician Armenia.

Each letter of Serovbe Alishan, addressed to his brother Fr. Ghewond, contained a report on Armenian manuscripts, seals, and, especially, coins.

During the years when *Sissouan* was being published, the political situation was not pleasant for the Armenians in the Ottoman Empire. For this reason Fr. Alishan declined from directly mentioning his brother by name. From his comments in the forward of *Sissouan*, it is very clear that the person who helped him was an antique dealer, very close to him, who continuously wrote him about Cilician Armenian coins and history.

Serovbe's letters, written during the period of *Sissouan*'s publication (1883-1885), attest to this close relationship between the brothers.

FR. SAHAK DJEMDJEMIAN

San Lazzaro, Venice

ՍԵՐՈՎԲԷ ԱԼԻՇԱՆԻ ՆԱՄԱԿԻ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐԸ,
ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՍԻՍՈՒԱՆԻ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒՆ,
ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԱՌ Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, ՎԵՆԵՏԻԿ

(EXCERPTS FROM SEROVBE ALISHAN'S LETTERS TO HIS BROTHER FR. GH. ALISHAN
CONCERNING THE ARMENIAN COINS PUBLISHED IN *SISSOUAN*)

1883 Ապրիլ 30

Կիլիկեան դրամոց պատկերքն թէպէտ իմ կաշկանդական ամմէն կերպ վիճակս արգելուն շտապել, այլ ուրիշի գիտէր էի յուրուագրել (ձգելով գիլիմոնճեան Մկր. այս անգամ, պատճառով իւրիք գինքն չուղեցի մտարերել), Տիգրան Եսայեան միւս աշակերտդ անձնանուէր ինքզինքն մատոյց, հազիւ երկու երեք հատ փորձեց գաղափարել: . . .

Այսօր միւս Լիմօնճեան Վիչէնր տեսայ քիմիագէտն. նա ինձ պիտի սորվեցնէ հպմամբ եւ ճնշմամբ դրամոց գաղափար առնուլն որ թանաքանման սեաւ ելանէ: Ուրիշի անկարօտ ես ձեռօքս կը հանեմ այն ժամանակ:

1883 Յունիս 27

Գճլգ-ով արծաթքն Ռուբինեան, նախ վանացդ հաւաքման մէջ տեսած եմ: Իմ կարծիքս թափցու եւ ձուլեալ արծաթիք են ի վերայ այլ գաղափարի, որուն սկզբնականն թուի ինձ որ իբր վուլ իմն է, կամ թէ նշանակ *marque*, կշռոյ, յիշատակի ինչ, որոյ գաղափարն առնուլ ուղեւով այս արծաթքն ձուլեր են: Ես չուենիմ ի հաւաքմանս: Լանկլուայի տեսութիւնքն ինչ չեն արժեք յայսպիսիս: Չկարեմ այլապէս մեկնել, արծաթքն թէ աչեցս տակ գտանին՝ գուցէ նոր տեսութիւն կամ կարծիք մի չիւնեմ:

ՅԱՏԵԱԼ գրութեաւ՝ 3 պղինձ ունիմ Լեւոնի. թարգ. սիքքէ, քէսմէք, ռամկօրէն՝ ստակ կտրել, ինչուան հիմակ գործածելի բացատրութիւն է: Ունեցածիս մէկուն նմանատիպն խաւրեմ ներփակեալ:

Իմ երից պղնձեաց առաջինն ունի սապէս

ա. երես. Լէոնի թագաւորի Հաոց +

ներհակ. ՀԱՏԵԱԼ սա (ի) քաղաք Սսիս.

բ. եր. նոյնպէս... ՀԱՅՈՑ

նմ. ՀԱՏԵԱԼ Ի Ք × × × × ԻՍ +.

գ. եր. ԼէՈՆ թագաւոր ՀԱՈՑ +

նմ. ՀԱՏԵԱ Ա ԳԱՂԱՔՆ ՍԻՍ +

Որով երեքն տարբերին ի միմիանց մէկ քիչ ի վերտառութիւնս: Իսկ կէս դրամք եւ սովորական սպիտակք (այսինքն յետինքս ասոնք կարծեմ $\alpha\sigma\omega\rho\alpha$, blanc d'argent-քն են մերոց: Ինձ հաւանական երեւի որ կրկնասպիտակքն Լեւոնի, լիցին ստաւրադք, այլ իբր կարծիք մի միայն ընդունէ, չկարեմ հաւաստել փաստիւ, որ քննութեանց կարօտ է եւ չգիտեմ թէ հաւաստելն կարելի է): Հիմակ կրկնասպիտակքն չեն այնչափ հազուագիւտ որպէս երբեմն, մօտ տարիներս բաւական երեւան ելան եւ թուի որ ժամանակին բաւական առատ կտրուած ըլլայ:

Լեւոն Բ-ի կէս դրամ, երկու հատ ունիմ քիչ տարբեր ի միմեանց, երկուսն կշռին մի սովորական սպիտակ նոյն Լեւոնի: — Գտուին դարձեալ սոյն Լեւոնի քիչ սպիտակք, այլ Գ Լեւոնի աւելի, չըջանակի վերտառութիւնն յապաւեալ եւ մինակ երկրորդ չըջանակով պատկերքն թողեալ, այս ալ լինի կէս դրամ կամ կէս ստակ: Գտնուածներէն գուշակեմ որ նոյն ժամանակ տէրութեան հրամանաւ եղած է այս յապաւմունքն: (Գ Լեւոնի դրամքն են ձիաւորք, հեծեալ արքայն) — Հեթմոյ եւ Զապէլի 7 հատ ունիմ փոքր կամ կէս-սպիտակ եւ 3 հատ ալ փոքր նոյնպէս, արաբագիր ընդ Ղալասետտին Քէրիսեստէվի: — Քան զկրկնասպիտակ մեծ դրամ չի գտուիր Ռուբինեանց եւ գրեթէ նոյն ժամանակաց, եւ ոչ այլ իշխողաց օտարաց թէ յԱրեւելս եւ թէ յԱրեւմուտս: Եթէ դիպէր եւս իբրեւ մետալ կամ յիշատակող ինչ լինէր եւ ոչ դրամ:

— Կարծեմ հարցմանցդ պատասխանն կարացի տալ: Սակայն ահա՛ եւ հարցելոյդ ալ պատասխան մի որ մասամբ եղբորդ եմ պարտական, այսինքն Թորոսի գիւտի մը!

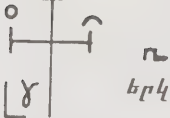
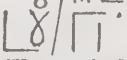

Պատճառաւ նամակիդ, բացի երկու գզրոցք (ի շատոնց չբացեալ) Ռուբինեան դրամոց: Ի սկիզբն միոյն գտանէր մէկ քանի պղինձք զատ թղթոց մէջ ծրարեալ: Միոյն վրայ գրած էի.

Պղինձ Ռուբինեան յունական խաչիւ

եզակամ

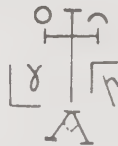
եւ պատկանէր այն կարգին զոր ես մտքէս անուանէի Ա: Ռուբինեան դրամք նախ քան զթագաւորութիւնն: կամ. Ռուբինեան դրամահատութիւն ի խանձարուրս: (Իբր incunables սոցին դրամոց) երկամեալ յառաջ ստացեալ, ի գրպանիս կրեցի, նայելով ատեն ատեն եւ ոչինչ որո-

չեցի, մի կողմն այս խաչ եւ շուրջանակն ԱՍՈԱ սապէս չըջան, տա՞ռք թէ զա՞րդք չկարողացայ ստուգել, միայն Թ յունական տառ մը ի մէջ նոցա երեւցէր:

Ներհակ դրամոյն երկար խաչս եւ յունական տառք զոր չկարացի ստուգել որպէս եւ
այժմ Արդ ի բանալ զթղթապատինն եւ ի զննել զխէրեւէշն խոշորացոյցիւ, գաղափար
մի արթնցաւ ի միտս եւ մէկէն ընթեռնուով ի ձեւի բերի ի թուղթն զոր ինչ նշմարէի ի պղինձն եւ ել
այս ի շրջանակ փոքր խաչիս զոր ընթեռնում սապէս
 Ե Է2 (Թ սկիզբ)
(թ) Թ Ռ Ր Ո Ս Ի Է Խ2 (Իշխանի?)

(Իբր Ռուբ. փակագիր) Թէ չկամի իմանալ դրամ?
առաջինն Թորոսի է, ապահով եմ, փակագիրն Ռ (Ռուբէնի, Ռուբինեան) ընդ կարծեօք, իսկ
վերջին երկու տառքն թէ եւ տարակուսական այլ հաւանական որ իշխան բառին երկու առաջին
տառքն ըլլան, Հ շ, ն աւելի ճիշդ է: Այս կողմի ընթերցմանս գոհ եմ: Իսկ միւս յունական կողմը
առ այժմ վստահ չեմ, մէկ ուրիշ յաջող վայրկեանի մը կարօտիմ որ ճշդեմ: Գրեմ սակայն յետ
զանազանից մին ի հաւանականագոյն կարծեացս-ընդ տարակուսիւ: Տեղ տեղ այս կողմը ժանգը
կերած է տառերն:

ΘΕΟΔΩΡΩ
ΘΕΟΔΩΡΩ արդեօք
L տառն դիժար

Այս երկուսն յերկուց կողմանց խաչին տառք են թէ արեգակ եւ լուսին կ'ուզեն
նշանակել չգիտեմ: L, նշանակէ ի հոմմէական դրամս եգիպ. Աղեքսանդրիոյ Լիքավանթոս, ամ
(թուական LY AYKABANTY յամի?) Γ (Երրորդի կամ 13դի?):

Ետ այլ քննութեանց ուրիշ անգամ գրեմ զդրամոցս եթէ ուզես եւ գուցէ մոլծանել կամիս ի
Կիլիկեայդ:

Ողջ լեր ծիծաղելով Թորոսականութեանս

Եղբայրդ սիրով
Սերովբէ Մ. Ալիշան

1883 Յունիս 30

Լեւոնեան արծաթ թասն ինձ ալ նոր երեւի, այլ թուի հինի մը վրայէ օրինակուած ի Կիլիկիոյ
եկած է: Որթոյ տերեւքն խորհրդաւոր են: Իսկ կենդանիքն կարծեմ առնուած են հին դրամներու
վրայէ որ հոն գտնուին: Ջայլամն, կարապ է որ Փիւնիկիոյ (Կիպրացոյ) Marathus քաղաքի
դրամոց վրայ գտնուի եւ գտանի ի Կիլիկի: Բիւզանդեան ճարտարութեան ձեւով են կամ ըսենք
հայկական՝ կամարակապ սիւներն: Մեր գաւառացի ազգայինք ի հարսանիս սովոր ունին որ
փեսայն առ կեսուրն արծաթ թաս մի ընծայէ, գուցէ սա անոնցմէ ըլլայ, առաւել ինչ չգիտեմ
վասն այսր:

1883 Յուլիս 18

ԳճԼԳ դրամամանքն յիշեմ որ ի փոքր փայտէ տփի էին եւ կարծեմ չէ մի հատ այլ երկուս եւ քիչ մը տարբերութեամբ թէ չսղալեմ: Իմ քով գուցէ յիշատակած ըլլար եթէ Բերայի հրդեհին ծանօթութիւնքս չայրէին: (Հարցանելի իմն է առ Հ. Ստեփան Եազըճըեան): Թորոսի դրամոյն յունական կողմը քիչ մը ժանգէ մաքրել ուզէ, եւ ուրիշ բաղթաւոր վայրկեան մը զայն բացատրելու: Որչափ փափագիմ այն երեք նախ քան զթագաւորութիւն կոփեալ պղինձիքն Ռուբինեան ծանօթութեամբ հրատարակել տամ ի Կիլիկագիրդ: Տարակուսիմ թէ բաւեմ, այլ ջանամ որ յաջողիմ եւ ուզած տախտակդ պատրաստեմ: Այսպիսի շուար գլխէ ամենայն ինչ ինձ յուսահատական թուի:

1883 Յուլիս 24

Իսկ դրամոց գահոյից սնարքն գտնուած կենդանիքն իբրեւ առիւծ պէտք է առնուի միշտ, զի իբրեւ առիւծ ուզած են կերպարանել որչափ որ կրցեր են նմանցնել: Սելշուկեան դրամոց վրայ տեսուածն ալ աւելի գերագոյն չեն քան մեր դրամոց առիւծքն: Դիտեցի Լեւոնի կնիքն սնարից առիւծքն (կենդանիքն) թէպէտ մաշած գլխով քիչ մը խոյոյ նմանին, այլ դարձեալ առիւծ ուզած են կերպարանել: Քննեցի ի դրամս, յոմանս ի սովորական ստակս, ոտունք կենդանոյն թաթահերձք են, յայտնելով զճիրանս առիւծոյ: Իսկ ի տասն կրկնասպիտակիցս, երկուքին վրայ որք եւ գեղեցկագունիցն են, գահակալ առիւծոց գլուխքն թագապսակ եւս են եւ կլափնին բաց որպէս եւ առ բազումս ի սոսկ դրամս բերանաբաց գտնուին առիւծք: Այս մասին ըստ իս չունիմ տարակոյս: Ի կրկնասպիտակս եւ նոցուն նման դրամս ինչ փակգիրս Ռ նշանակէ առնթեր գոլով առիւծոյն, Առիւծ (Լեւոն) ի ՌՌԻԲԵՆԷ: Փորագրող դրամոցն երբեմն շիտակ փորագրեր է ի մայր դրամն եւ ներհակ ելեր է ի դրոշմեալն Ռ այսպէս:

1883 Դեկտեմբեր 15

Հիմակ գիտեմ որ կիւլիկեան դրամոց տախտակներն փորագրեալ ի չափ դրից Սիսուանիդ պէտք է լինին եւ ըստ այնմ շինել տամ պղինձներն: Սակայն ո՞ր քաղաքաց եւ ինչ կարգով որ ուզես, թէպէտ գիտեմ առջի նամակէդ ինչ, սակայն աւելի որոշ ուզեմ տեղեկանալ, որ ուզածէդ դուրս եւ անտեղի դրամ փորագրել չի տամ: — Ստացայ եւ լաւ պղնձէ դրամ մի Irenopolis քաղաքի, Դոմետ կայսեր, ԴՄ 43 թուականաւ, հագուազիւտ եւ այսի դեռ չծանուցեալ: զԻրենոպօլիս կարծէ Leake նոյն լինել ընդ Zephyrium եւ ի նորին խորշի որ այժմ Աղա լիման... այս ծանօթ եղբորդ:

1884 Յունուար 29

Այսօր փակեմ երկու ուրուագիծք այլ Կիլիկեցի դրամոց, Մկրտիչ Լիմօնճեանի գործ, աւելի պարզ եւ գծովք միայն: Մին Լեւոն Բ-ի նախ քան թագ կապելն, պղինձ դրամ: Մէկ ուրիշ մի միայն աս դրամէս գտուի ի հանգուցեալ Հ. Կղեմէս Սիպիլեանի հաւաքման: — Միւս Անաւարդայի պղինձ Վաղերիանոսի: Ասոնք թէ որ ճշգրիտ՝ չէ կարող զինգօյի վրայ փորագրել արուեստաւորդ, պղնձի կամ գէթ փայտի վրայ փորագրողք տես ի՞նչ ուզեն առ հատն: Հոս իւրաքանչիւրն 30 Փրանքով կրլլայ ի պղինձ, իսկ ի փայտի գուցէ 20ով: ... Ես մէկ քանի հատ ալ այս ոճով գծագրել տամ առ Լիմօնճեան, որ իւրաքանչիւրին ճորով 3 Փրանքի գոհանայ: Թէ որ միայն գծագրութեամբք գոհանաս՝ փութացնեմ: Գրեր էիր թէ Ռուբինեանց դրամոց գծագրութիւնքն, Լեւոն Առաջնոյ եւ հետեւելոցն, ուզե՞ս ստանալ յառաջ քան զյունականս: Քչիկ քչիկ մէկ եւ երկու յուսամ ասկից վերջ խաւրել հետզհետէ:

1884 Փետրուար 12

Այսօր փակեմ եւ ուրուագիծ մի Մոպսոս-Մոպսուխտիա քաղաքի դրամոյ: Գիտէի որ Լեւոն Պղինձին գրութիւնը եւ ստորագրութիւն, ի հակակողմն ուրուագծին նշանած լինել. իմանամ որ մոռացեր եմ: Միայն դրամախոյզ հայ մը ասոնք կարէ նշմարել, որպէս Հ. Կղեմէս եւ Հ. Սիմոն Անտոնեան: Ուստի երես դրամոյն այս է: Ի մէջ շրջանակին, Զիաւորն Լեւոն, առնթեր ձիոյն կացեալ ի ձախ կոյս տոտոխք ձիոյն եւ արքային մէջ մէկ գնտիկով ձեւանան: Գլխին ետեւ Լեւոնի վարսակալին ծայրք են, սապէս.

Շուրջանակի վերտառութիւնն է. ԼԵՎՈՆ ԺԱՌԱ (նԳ աւրուած): Ներհակ դրամոյն, ի շրջանակի խաչ, յանկիւնս մահիկ. գրութիւնն ամբողջացնէ բնակողմանն սապէս.

ՈՐԴԻ...ԱՆԷԻ (որդի ստեփանէի) որով ամբողջ վերտառութիւնն է ինչպէս տեսանես ԼԵՎՈՆ ԺԱՌԱՆԳ ՈՐԴԻ ՍՏԵՓԱՆԷԻ:

1884 Մարտ 21

Արդեօք Ատանայի դրամոյն ուրուագիծն գտա՞ր. եթէ Փետր. 22ի նամակս ունիս եւ անոր մէջ

չի կայ, նախորդին մէջ, նոյն ամսոյն 12ին գրածիս մէջ պիտի ըլլայ, ուր եւ երկու արծաթ եւ մէկ պղինձ Լեւոն առաջնոյ դրամոցն ուրուագիծք:

Հեթմոյ Բ-ի ուզած պղինձներդ քննեցի. ունիմ նման տասնիւ մը չափ, բայց ամէնքը քիչ շատ վատ պահպանեալ, լաւագոյնը զոր գտայ հատ մը տուրի առ Մկրտիչ, որ նստած քովս կ'աշխատի ի տանս, հիմակ զայն ալ փակեմ ի թղթիս...: Լանկլուայի օրինակը լաւ մըն է. ընդհանրապէս աս շրջանիս դրամքն խժարուեստ եւ միշտ պակասաւոր տառիւք ի շրջանակս:

1884 Մարտ 25

22 Մարտի նախորդ նամակիս (մէջ) փակեցի 5 ուրուագիծս դրամոց: 2 հատ արծաթի Սուլի քաղաքի, 1 Տարսոնի առ Աքիմինեամբք, արծաթի. մէկ պղնձի Ելեւսա կղզաքաղաքի, եւ 1 ուզած Հեթում Բ-ի պղնձոյն: Փակեմ աստ եւ մէկ Կորիկոսի պղինձ դրամոյ պատկեր, Փիլիպ երէց կայսեր, հանեալ ի գրոց Միոնիայ դրամախօսի:

1884 Ապրիլ 29

Քովիկդ ձգած Լեւոն Բ-ի ոսկին ուզե՞ս տախտակին վրայ անցնել թէ զատ ի Սիսուանդ գետեղել, իբր Ա թագաւորի ոսկի հարկաւ իւր դրամոց մէջ ուրուագծելի է: ...Վերջի խաւրած թերթերդ Սիսուանին հասանեն զբերդն Սիմանակլային: Ուրիշ անգամ յիշած եմ, ունիմ արծաթ կնիք մի ֆէրուիս շահ, տէր Սիմանակլային, որուն պատկերն կամ կնքածոյն խաւրեմ:

1884 Մայիս 16

Բերայի հրդեհին երկրորդ տարին էր որ Peretier յայնժամ ֆոսկաց բթիաշխ ի Պերուլթ, ծանոյց ինձ այն Լեւոնի LEO REX ARMENIAE կամ ARMENORUM, ներհակ՝ ANTIOCHIA դրամը. կարծեմ նոյն ժամանակ յիշած եմ նամակացս մէջ առ եղբայրդ: Յաւեցաւ ինքն ալ ուրիշի վաճառած ըլլալուն: Որչափ յիշեմ աս ցնդած գլխով, գնողին անունն չի տուաւ, որ ի ֆրանսս միջին դարեան դրամոց հաւաքող մի է եղեր:

1884 Մայիս 9

Հեթմոյ մեծացուցեալ պղինձին պատկերը գեղեցիկ եղեր է: Կոստանդնի նմանատիպն ալ լաւ է, երբ ոսկին ճիշտ ոսկի գունով հանուր լաւագոյն լինի:

1884 Մայիս 27

Երկու արծաթ եւ մէկ պղինձ Լեւոն Բ խաւրած ուրուագիծքս կամ նոյն իսկ իրենք, կամ թէ տպեալ տուած են նմանքն, ինձ խաւրելդ լաւ է, զի տախտակին վրայ շարելիքներուս հետ պէտք է բաղդատեմ: Ասոնց մէջ կրկնասպիտակ չեմ դներ, զի կրկնադրամ պիզանթներն կարծեմ Լեւոն Գ-ի, որոյ կնքոյն նմանին: Թէպէտ հանգուցեալ Հ. Կղեմէս Լեւոն Բ-ի դասած է: Տախտակին վրայ նախ զանազան օծութեան դրամք դասեմ, այնք որ ունին, Յիսուս կանգուն եւ Արքայն ի գուճս:

Յ { տառիւք, ոմանք առանց, ասոնց տարբերութիւնք
Ա { պատճառեալ թուեմ, որ երբ տախտակն խաւրեմ, յիշեմ եւ զայնս:

1884 Յուլիս 25

Երէկ սենեակս երեւոմն գեղեցիկ արծաթ Սմբատ մը, որ երկու տարի առաջ չէր ուզած վաճառել: Միակ օրապահիկ ոսկիս ի գրպանի, զոր պինդ բռնէի, ստիպուեցայ տալ եւ կրկնալեզուեան Հեթմոյ գեղեցիկ արծաթի մի ի պարգեւ առնուլ: Մէկ քանի ոսկւոյ արժողութեամբ այլ նիւթեր առաջարկեցի, մերժեց: Որպէս եւ է պէտք է ասով մխիթարուիլ: Որչափ կարացի նմանատիպ մրոտեալ մը հանեցի եւ փակեմ որ տեսնես: Սա տարբերի զգեստիւ եւ տարազու ի փոքրաթիւ ծանուցելոց սորա արծաթեանց: Զուսպ բաճկոնիւ մեծ կոճակապինդ եւ նորաձեւ թագիւ, թեզանիք թելոցն մարգարտաշար եւ լայն առկախին ի դաստակէն: Նստեալ ի կրկին առիւծաթեւ գահի, տոտունքն առկախին, չիք պատուանդան, եւ ի գոտոյն ի վայր պարեգօտն ծածանի իրրեւ ֆուստան եւ չէ շալվար: Յաջուն երկու մատամբ ունի զխաչ իբրեւ զծաղիկ կալեալ, եւ ի ձախուն ընդ բազկաւն ի վեր պնդեալ կալնու զգաւազան շուշանածայր: Ինձ թուի թէ յապստամբութեանն իսկ առաջին հատեալ դրամն է, նախ քան զօծութիւն գուցէ, զի ոչ կրէ զշուրջառիկ ծիրանին, որպէս յայլ դրամս:

Ընդ հովանեաւ Սիսուանիդ բարեգալուստ է ուրեմն տգեղաբարոյ եւ գեղադրամ Սմբատս:

1884 Օգոստոս 1

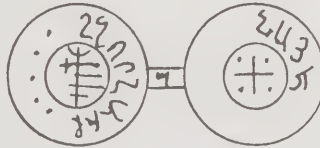
Իլիմոնճեանի ձեռք ալ չեմ առաջ տանիր Լեւոնի դրամոց ուրուագիծը. 10 հատ մը չինած եմ, յամենայնէ ջլատեալ սպասեմ հրամանաց Տեառն:

1884 Օգոստոս 19

Դրամոց հատուածդ ուշով ընթերցայ, դիտելի ինչ չգտայ բացի մէկ երկու աննշան իրաց, յորս billon-ի ‘ոսկեպղինձ’ ըսեր ես. չիմացայ ինչու, միթէ electrum արծաթոսկուոյ հետ չփոթելո՞ւմ։ Billon է պղնձախառն արծաթ...։

Հատուած մը գրելի է վասն Ռուբինեան դրամոց նախ քան զթագաւորել նոցա։ Ասոնց մէջ բացի Թորոսեանէն, որուն վրայ գրած եմ եւ յիշես իսկ ի ծանօթութեանն, նշանաւոր են Լեւոնի երկու պղինձք, մին առ իս, միւսն ի Սիպիլեան թանգարանի։ Իմ դրամոյս վրայ, որու հոս նմանն չինեմ, որուն հարազատն իսկ քան զայս լաւ չէ. ‘ՍՏԵՓ’ գրերն մաշած են. Սիպիլեանինն այն մասն յայտնի էր։

Պղինձ մըն ալ որ քան զայս հին է կարծեմ է այս. իմա՝ ‘Շնորհաւքն Այ է’, նուաճումն եւ տիրապետութիւն քաղաքիս (պատկեր քաղաքին)։

Շնորհաւք—ն ԱՅ է (անաւարդայ? թէ Տարսոնի?)։

Ասեա. «Թագաւորն բազեալ ի գահոյս կենդանակերպս», գուցէ տարակուսելով թէ առիւծք են ի յենարանին. ապահով լեր, յերկուց կողմանց առիւծունք են, Առիւծն ի Ռուբէնէ Լեւոն, մերոց նշանականն է ի դրամս, ի գահ՝ յամենայն ինչ որ արքային պատկանի։

1884 Հոկտեմբեր 14

Կոստանդին Թագաւորի եւ Կոստանդեանց դրամքն կարես հանել եւ ի Լանկլուայէ կամ ի Ջերոց։ Մէկ արծաթ դրամ մը միայն Լեւոն Գ-ի կարծեմ ձիաւոր եւ ալեւոր ‘ի փառս Այ’ գրութեամբ, ուզէի դրուէր ի Սիսուանդ։ Ասի պիտի դնեմ ի տուփն, այլ երկիւղիւ, զի եզական, միակ է։ Ուրուագիծն ինձ խաւրէ դնեմ ի հաւաքմանս։

1884 Դեկտեմբեր 2

Իսկ ալեգարդ Լեւոնի ցաւեցայ զի ալիքն չէ նշմարելի յուրուատպեալն։ Թէ խոշորացոյցով հայուի երեւի լաւ։ Սա ի Ռուբինեան դրամս գեղեցկագոյնն է արուեստիւ եւ երեւի թէ ‘Ի Փառս Այ’, դարձ յարչաւանաց կամ գնացք յարչաւանս, աղագաւ տպեալ։

1885 Յունուար 16

Սիսուանեան դրամոց տախտակն ալ լաւ յաջողած սեպուի, եւ գերագոյն կարծեմ մինչեւ հիմակ հրատարակեալ տախտակաց Լանկլուային: Որչափ ուրախ եղայ որ եղբօրդ ձեռօք ճշգրտապէս ի լոյս ելին նախ քան զթագաւորութիւնն դրոշմած պղնձիք. որ իմ ըրած գիւտս կենացս մէջ տեսայ հրատարակեալ յիմ սիրելւոյ. «Ձոր վասն իմ յաւէտ, Հաստեաց Տէր եւ ետ»:

Ինչ որ դրամոց կշռոց, արժէից, բաղդատութեամբ օտար դրամոց հետ, տեղեկութիւններ խճողեր ես, այնպէս թանակագին պիտի ըլլան, ապառնի գալու հայ դրամախուզակի, որոնցմով դրամի դասաւորութիւն մեծ ձեռնտուութիւն ըրած ես, բաւական է որ խուզարկուն գործնական փորձառութիւն ունենայ Սիսուան դրամոց:

Քաղեց՝ Հ. ՍԱՀԱԿ ՎՐԴ. ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

Ս. Ղազար, Վենետիկ

THE ALLOY OF THE THIRTEENTH-CENTURY SILVER COINAGE OF CILICIAN ARMENIA

[See Plate IV]

Numismatists today have access to scientific methods of investigation of which Father Sibilian, more than a hundred years ago, could not even have dreamed. X-rays can be used to reveal, non-destructively, the proportions of the different metals present in a coin's alloy. Percentage figures derived from a sufficient number of specimens will eventually allow us to build up an exact picture of the metallic composition of the Armenian currency. A very considerable research programme has, of course, already been devoted to cataloguing the designs and inscriptions of the coins, but from the historian's viewpoint their purchasing power is perhaps the primary fact about them, and less ingenuity and effort have so far been applied to determining the monetary significance of the currency than is desirable. The intrinsic value of the coins may not be exactly related to their face value, but it is certainly a category of information which we should not neglect. Another obvious area of enquiry for the future will be the numbers in which Armenian coins were struck, since this should give us some idea of the country's monetary wealth in the thirteenth and fourteenth centuries. The use of silver coinage may well have been associated more closely with international trade than with the basic agricultural economy and the system of taxation, and the currency was probably concentrated to some extent in the hands of the merchant class. These are, at least, themes in the economic interpretation of numismatic evidence which still demand attention.

Estimates of the fineness of 83 coins of Levon I, 72 of Hetoum I, and well over a hundred of later kings have been published by Dr. Bedoukian, who obtained figures by careful specific gravity measurements.¹ The method is, as he would be the first to admit, not ideal for the determination of silver-copper alloys for two main reasons. First, the densities of silver and copper (10.50 and 8.94) are uncomfortably close to each other, when it comes to the measurement and calculation of intermediate values. Secondly, and more important, the silver-copper alloys, particularly if they are debased, have been subject during six or seven centuries' burial in the soil to corrosion, expansion, leaching, and other changes which may considerably alter the specific gravity of the coin, and thereby

¹ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (New York, 1962), pp. 108-112, Graph II, and data throughout the text.

make any calculations of silver content deceptive.² As a result of these technical obstacles, the results obtained for each type show a maximum range of variation of 10 or 15% which would imply a degree of technical incompetence on the part of the mint workers, and which would have become known to the international merchant community, causing them to lose confidence in the Armenian coinage. The observed range of values is however mainly a function of the imprecise methods of estimation. What is offered here is a note, intended to prevent any misapprehension on that point. In fact, the way in which the specific gravity results have been tabulated does rather less than justice to their accuracy. If one ignores the aberrant figures, the modal distribution is quite compact. The results for

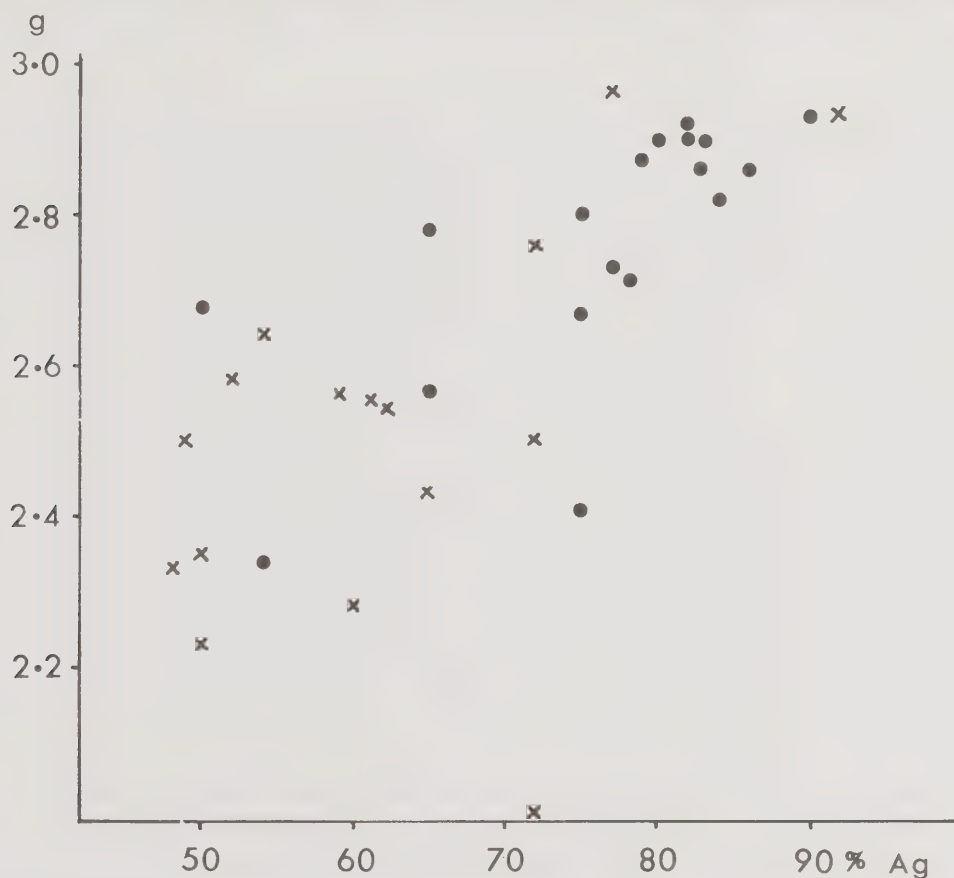

Fig. 1. Correlation between weight and fineness in the silver coinage of Levon II. Dots represent new trams (and half trams, the weights being doubled); crosses represent takvorins (including transitional varieties). Source: Bedoukian, catalogue nos. 1424-1539.

² J. Condamin and M. Picon, "Changes Suffered by Coins in the Course of Time and the Influence of These on the Results of Different Methods of Analysis," in *Methods of Chemical and Metallurgical Investigation of Ancient Coinage*, ed. E. T. Hall and D. M. Metcalf (London, 1972), pp. 49-66.

good silver coins tend to be too low. When we come to the debased currencies of the later thirteenth and the fourteenth centuries, the specific gravity method is probably more misleading. Because of the variability of the coin alloys in their original state, the analysis of many specimens will be required to establish the intended silver contents.

Dr. Bedoukian's work has the real scientific merit of being broadly based. It indicates that the Armenian silver coinage was of great purity until the reign of Levon II (1270-89), when the Mamluk assaults seriously weakened Armenia, and the country had to pay a heavy tribute. After a small (pre-coronation?) issue modelled on the trams of Hetoum, Levon initiated a recoinage, with which he introduced "new trams" on a slightly reduced weight-standard and an alloy-standard of about 80-85%. The intrinsic value of the reformed coins was thus about three-quarters of the old trams. A further reduction, accompanied by a change of type, took the weight to about 2.5 gm. and the alloy to only 50-60%, as measured by the specific gravity method.

Under Levon III (1301-07) a coin called the takvorin was worth only about three-quarters of the "new tram." So far as one can judge, these new coins and the later issues of Levon II seem to have been on roughly the same standard, and the takvorin may thus have been the creation of Levon II. The margins of error implicit in the specific gravity method are such that one cannot be certain of the facts without some corroboration.

The graph at Fig. 1 shows the weights of individual coins of Levon II plotted against their silver contents (by S. G.). We should expect the alloy to be more exactly controlled than the weights, and, given exact figures, the graph might show a pronounced clustering in one plane, with silver values mostly close to, say, 85% and 55%. The unresolved numismatic problem from the reign of Levon II is to know whether there were any intermediate stages of debasement, represented by silver contents of, as it might be, 75% and 65%. Bedoukian has interpreted the evidence in that sense: he speaks of both the weight and fineness being "gradually lowered" until the takvorin "was evolved." Apart from the S. G. results, he cites exchange-rates: the crusader besant was tariffed at 8 new trams in 1273, 9 in 1279, 10 in 1284, and 12 in 1313. One needs to be careful here, however, as there are other possible reasons for the re-tariffing, including differences in the weight or metal contents of the besant, changes in the underlying gold-silver ratio, and changes in the degree of over-valuation of either denomination. One would prefer to believe that the change in the direction in which the lion faces on the reverse of the coins marks a single reduction in the alloy; but the facts are not always as simple as reason might encourage us to suppose. The straightforward way to approach the problem is through accurate analyses of the new trams and takvorins, preferably in the context of hoard studies, and this should be a rewarding project for the future.

Meanwhile, the analyses published here deal almost exclusively with the period up to the accession of Levon II. They serve to confirm and adjust Dr. Bedoukian's results for the period c. 1196-1270, as they should be substantially free from systematic errors arising from internal corrosion.

The analyses were made by the writer using a low-powered focussing spectrometer named the "isoprobe," by courtesy of Oxford University's Research Laboratory for Archaeology and the History of Art. In order to overcome the effects of surface enrichment (i.e. corrosion and preferential leaching), a small section of the edge of each coin was thoroughly abraded using emery paper, in accordance with techniques developed and evaluated in the Research Laboratory during the last ten years or so for numerous other coin projects. Measurements of the silver-copper count ratio were made on the cleaned edge, and were compared, by means of working graphs, with similar measurements on a series of standards of known composition. The trace elements were also determined by a ratio method, comparing the peak-heights at the appropriate points in the spectrum against the copper peak height, and calibrating the results by means of standards of known composition. The equipment, and the procedures, have been described and discussed in detail elsewhere,³ and those details need not be repeated here. As the "isoprobe" is not an especially accurate means of measuring trace elements, it is advisable to draw conclusions from clear statistical differences deriving from groups of coins within the sample, and not to make exact comparisons with results obtained from contemporary crusaders' coinages by other scientific methods, e.g. neutron activation analyses of coins of the princes of Antioch. Finally, a word of warning: the presentation of the percentages printed here to two decimal places, for technical reasons, should not mislead the reader into imagining that the results are accurate to that degree of detail. Non-destructive analysis of a small area of the coin's edge cannot be definitive, for it is essentially a sampling technique. For statistical reason, if for no others, a repeat analysis would probably give results that differed slightly.

The method of X-ray fluorescence analysis which was used allowed some investigation into the minor constituents of the alloy. As pointed out by Dr. Bedoukian, the specific gravity calculations rely on the assumption that only silver and copper are present in the coin. On this occasion, measurements were also made for gold, lead, nickel, and zinc, and spot checks for tin (which was not detected). The interest attaching to trace-elements in the alloy depends upon what may be expected to happen to them during the refining of the coinage metal. Gold, for example, is a noble metal which almost always occurs naturally in small amounts with silver, and, as it should survive the processes of smelting, cupellation, etc., in exactly the same ratio to the silver as before processing, it is potentially a means of distinguishing silver originating from different sources. Lead, on the other hand, is of no diagnostic value. It was used in the cupellation process, and small amounts of it inevitably remain in the finished silver alloy. The silver percentage obtained by measuring the copper-silver ratio needs to

³ F. Schweizer, "Analysis of Ancient Coins Using a Point Source Linear X-ray Spectrometer; a Critical Review," *ibid.*, pp. 153-69; D. M. Metcalf and F. Schweizer, "The Metal Contents of the Silver Pennies of William II and Henry I (1087-1135)," *Archaeometry*, XIII (1971), pp. 177-90; E. T. Hall, F. Schweizer, and P. A. Toller, "X-ray Fluorescence Analysis of Museum Objects: a New Instrument," *ibid.*, XV (1973), pp. 53-78; F. Schweizer, "X-ray Fluorescence Analysis of Museum Objects: A New Instrument and its Application to the Analysis of Early Chinese White Porcelain," *Applicazione dei metodi nucleari nel campo delle opere d'arte* (Rome, 1976), pp. 227-45.

THE ALLOY OF THIRTEENTH-CENTURY SILVER COINS

be reduced, of course, to allow for the gold, lead, and other trace elements. But if one is seeking to understand the intentions of the medieval mint-workers, one should aggregate the gold and probably also the lead, to obtain a figure for what they would have weighed as "silver." Nickel presumably entered the alloy along with copper, if nickeliferous ores were exploited; but the measurements for nickel are problematic, and would deserve to be re-investigated. Zinc was sometimes deliberately added to medieval coins in small amounts, for metallurgical reasons. The same is true of tin, which might have entered the alloy in the form of bronze scrap.

The standard of fineness of all the issues of Levon I and of Hetoum I, including the bilingual issues with the Sultans of Konya, Kaikobad and Kaikhusrow, is very high and extremely accurate, averaging between 93.5 and 94.5% "silver" (silver plus gold plus lead). The figures correspond very closely with, for example, the English sterling standard of the same period (nominally 92.5%, but in practice better than that).⁴ The mint-prescription which resulted in this alloy cannot be ascertained except by guesswork, since medieval mints worked by rule of thumb. They found it wasteful to prepare silver to a very high degree of purity. Their standard refined silver may have been in reality about 96 or 97% chemically pure, and they may nominally have added only 2 or 3% copper.

The double trams are evidently on the same standard of fineness as the later coins, but they fall short of double the weight, by about 5%. It would seem that an early adjustment was made, presumably for commercial reasons, to ensure the acceptability of the trams.⁵

The coronation trams of Levon I⁶ are of marginally better alloy than the standard issue, and there is a return to the same marginally better standard under Hetoum. The differences are such as may have resulted merely from a slight relaxation in the workmanship at the mint either when the personnel were working very quickly to produce large numbers of the "two lion" trams,⁷ or towards the end of that issue. There is some slight reason to suspect an inverse correlation between diameter and fineness, i.e. the large, untidy flans of varieties IA and IIB, which are probably late, may be a quarter or half of one per cent less fine. A specimen of G2 (an unusually light variety⁸) is perhaps a little below average in its alloy, and the same can be said about the irregular variety B.572. Further analyses, of course, would be necessary to confirm these findings. Otherwise, there is no evidence of any systematic difference in silver contents between the different stylistic varieties.

⁴ N. J. Mayhew and D. R. Walker, "Crockards and Pollards: Imitation and the Problem of Fineness in a Silver Coinage," in *Edwardian Monetary Affairs (1279-1344)*, ed. N. J. Mayhew (Oxford, 1977), pp. 125-46.

⁵ Perhaps the weight was originally based on the average weight of dirhams in circulation, rather than on their full theoretical weight. For a catalogue, see P. Bedoukian, "The Double Tram Series of Levon I of Cilician Armenia," *Numismatic Chronicle*, CXXXVI (1976), pp. 98-108, and, for additional data on weights, D. M. Metcalf, "Double Trams of Levon I of Cilician Armenia," *Numismatic Circular*, LXXXII (1974), pp. 186-8, 235-7.

⁶ On this issue, see now P. Bedoukian, "A Large Hoard of Coronation Trams of Levon I," *Handes Amsorya*, XC (1976), pp. 409-40.

⁷ In the catalogue below, the coins are listed according to the varieties in D. M. Metcalf, "Classification of the Trams of Levon I of Cilician Armenia," *Revue Belge de Numismatique*, CXVIII (1972), pp. 109-26.

⁸ *Ibid.*, p. 123.

The gold traces in the silver show no clear variations between one issue and another, nor among the varieties of the “two lion” trams. They range from less than 0.25% to almost 1.0% gold. These are normal figures for medieval coins, and it is accordingly difficult to trace any connections with, for example, Seljuk or Crusader coinages. The stock of silver in the Near East was no doubt undergoing a continuous process of recycling, as merchants travelled from one country to another, and took foreign coins to the mint to be melted down and re-minted. If silver mines were being exploited, the new metal might reveal itself in the coins, given a sufficient number of analyses, by a characteristic level of gold traces;⁹ but it is equally possible that the level might vary, even in ores derived from the same mine. On the evidence available, no clear patterns emerge.

The lead contents of the coins are unremarkable, ranging around 1%, with no discernible differences between one issue and another.

Zinc was difficult to measure accurately using the “isoprobe.” There does seem, nevertheless, to be a systematic difference between the coins of Hetoum, in which amounts of around 0.5% zinc were measured, and those of Levon I, in which there was none. The same group of trams, namely those of Hetoum and Zabel, also showed apparent traces of nickel, in clear contrast with Levon’s coins. Both elements might be expected to have entered the alloy along with the copper. The facts deserve to be re-investigated by some more suitable and accurate method of analysis, and there is little point in attempting to comment on them until they have been properly established. They point to a change in mint-practice, intended perhaps to improve the workability or the colour of the coinage-metal.¹⁰

The main result from the X-ray fluorescence analysis of Armenian coins in the Oxford collection is to establish the exactly controlled alloy and high quality of the early issues. They were introduced at a time when the Crusader principalities of the Latin East were relying on low-grade billon coinages, apparently only about 25% fine. The Armenian national coinage was modelled instead on the Islamic dirham, adopting its traditional weight and fineness, but achieving a higher standard of reliability, which was maintained until 1272. Thereafter, there were successive debasements during the reign of Levon II, by which the old tram was eventually replaced by the takvorin. The changes in the value of the coinage in the 1270’s and 1280’s are a promising topic for a future programme of analyses.

D. M. METCALF

Oxford

⁹ The practical possibility of reaching conclusions of this kind — whatever the theoretical uncertainties — is demonstrated in A. A. Gordus, “Neutron Activation Analysis of Coins and Coin Streaks,” in Hall and Metcalf, *op.cit.*, pp. 127-48, with particular reference to the Umayyad mints of Hamadhan, Mahi, and al-Taimara. Cf. A. A. Gordus and D. M. Metcalf, “The Alloy of the Byzantine Miliarion and the Question of the Reminting of Islamic Silver,” *Hamburger Beiträge zur Numismatik*, XXIV-XXVI (1970-72), pp. 9-36.

¹⁰ For zinc as a deliberate additive in the Anglo-Saxon coinage, see H. McKerrell and R. B. K. Stevenson, “Some Analyses of Anglo-Saxon and Associated Oriental Silver Coinage,” in Hall and Metcalf, *op. cit.*, pp. 195-209.

CATALOGUE

Plate IV No.	<i>Levon I</i>	Weight	Ag	Cu	Au	Pb	Zn	Ni	"Silver"
	Double trams								
1	First phase	5.52	91.84	7.18	0.26	0.72	—	—	92.82
2	Second phase, II	5.61	92.33	6.42	0.23	1.03	—	—	93.59
3	Second phase, II	5.39	92.79	5.82	0.35	1.05	—	—	94.19
	Coronation trams								
4	With <i>8U</i>	2.85	92.03	6.82	0.33	0.82	—	—	93.18
5		2.87	92.92	5.51	0.46	1.10	—	—	94.48
6		2.87	91.25	5.52	0.75	2.10	0.39	—	94.10
7		2.81	92.47	4.46	0.40	1.87	0.80	—	94.74
8		2.84	92.23	5.47	0.65	1.64	—	—	94.52
9		2.93	92.10	5.57	0.66	1.67	—	—	94.43
	"Two lion" trams								
10	II/H ("AMEN")	2.86	92.42	6.32	0.38	0.89	—	—	93.69
11	II/H ("AMEN")	2.92	92.65	6.23	0.37	0.75	—	—	93.77
12	I/A	2.84	90.85	7.58	0.36	1.21	—	—	92.42
13	I/D	2.90	92.52	5.59	0.60	1.12	0.17	—	94.24
14	I/D	2.94	93.61	5.13	0.43	0.82	—	—	94.86
15	I/E	2.93	91.71	6.80	0.41	1.08	—	—	93.20
16	I/G1	2.89	91.27	5.93	0.62	1.77	0.42	—	93.66
17	II/B	3.01	91.95	6.50	0.39	1.16	—	—	93.50

CATALOGUE

Plate IV No.	Levon I	Weight	Ag	Cu	Au	Pb	Zn	Ni	"Silver"
	"Two lion" trams								
18	II/G2	2.79	91.68	6.69	0.56	1.07	—	—	93.31
19	II/J	2.84	92.70	6.02	0.43	0.84	—	—	93.97
20	III/C	2.91	93.15	5.63	0.54	0.67	—	—	94.36
21	III/J	2.95	95.12	3.96	0.24	0.55	0.12	—	95.91
22	IV/F	2.94	92.79	6.34	0.23	0.63	—	—	93.65
23	Bed.572/A	3.00	91.38	7.30	0.44	0.88	—	—	92.70
24	Half-tram	1.43	91.29	6.03	0.81	1.69	0.18	—	93.79
	<i>Hetoum I</i>								
25	With Kaikobad	2.88	92.60	4.87	0.53	1.36	0.34	0.29	94.49
26	With Kaikhusrow	2.73	93.11	5.00	0.48	0.90	0.50	—	94.49
27	With Kaikhusrow	2.98	93.23	5.74	0.34	0.69	—	—	94.26
28	With Kaikhusrow	2.89	92.42	5.90	0.50	1.18	—	—	94.10
29	With Zabel	2.96	92.91	4.69	0.62	1.03	0.47	0.28	94.56
30		2.88	92.92	3.87	0.88	0.77	0.70	0.85	94.57
31		2.95	93.21	4.19	0.50	1.09	0.42	0.58	94.80
32		2.82	92.81	4.78	0.69	0.96	0.48	0.29	94.46
33	—, Crude style	2.62	92.14	4.85	0.87	1.07	0.68	0.39	94.08
34	—, Crude style	2.86	92.65	3.36	0.81	1.01	1.01	1.17	94.47

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԳ ԴԱՐՈՒ ԱՐԾԱԹ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒՆ ՄԵՏԱՂԱԶՈՅԼԸ

[Ամփոփում]

Դրամագէտներ կրնան օգտագործել արդիական գիտահետազոտական միջոցներ որոնց նույնիսկ Հ. Սիպիլեան չէր կարող երեւակայել հարիւր տարի առաջ: Ք-ճառագայթները կրնան գործածուիլ դրամի մը մետաղաձուլին պարունակութիւնը յայտնաբերելու համար:

Տօքթ. Պտուկեան հրատարակած է Լեւոն Ա թագաւորի 83 դրամներուն, Հեթում Ա թագաւորի 72 դրամներուն եւ հարիւրէ աւելի Կիլիկիոյ վերջին թագաւորներու դրամներուն գտութիւնը, զոր ստացած է տեսակարար ծանրութիւնը չափելով: Հոգին մէջ թաղուած դրամներ, եօթ հարիւր տարուան ընթացքին, հոգին ազդեցութենէն երբեմն խափուսիկ արդիւնք կու տան երբ տեսակարար ծանրութեան մեթոտը գործադրուի հաշուելու դրամին գտութիւնը: Պտուկեանի երկը գիտական ընդարձակ բանասիրութեան մը արժանիքը ունի: Կը յայտնաբերէ թէ մինչեւ Լեւոն Բ-ի գահակալութիւնը հայկական արծաթ դրամները բարձրորակ արծաթ եղած են: Մամլուքներու տեւական արշաւանքները տկարացուցին Հայաստանը եւ հետեւաբար՝ վատթարացաւ դրամը:

Նկար 1 գրաֆը կը ցուցադրէ Լեւոն Բ-ի արծաթ դրամներու ծանրութիւնն ու գտութիւնը: Կէտերը կը ներկայացնեն նոր դրամները (եւ կէս դրամները, ծանրութիւնները կրկնապատկելով): Ուշերը կը ներկայացնեն թագուորիները (տարբերակներով միատեղ): Աղբիւր՝ Պտուկեան, Քաթալոկի թիւ 1424-1539:

Այս յօդուածին մէջ ներկայացուած վերլուծումը ընդգրկած է մի միայն մինչեւ Լեւոն Բ թագաւորի գահակալումը ու կը վաւերացնէ եւ կը ճշտէ Տօքթ. Պտուկեանի հաշուած արդիւնքը 1196-1270 ժամանակաշրջանի համար: Վերլուծումը կատարուած է հեղինակին կողմանէ՝ գործածելով “low-powered focussing spectrometer” մը ունենալով “isoprobe” մակդիրը որ կը պատկանի Օքսֆորդ համալսարանի հնագիտական հետազոտական եւ արուեստի պատմութեան աշխատանոցին: Զափագիտական տուեալները ստացուած են դրամի եզերքը լաւ մը մաքրելէ ետք:

Ինչպէս որ յօդուածի քաթալոկին մէջ կարելի է նշմարել՝ Լեւոն Ա եւ Հեթում Ա թագաւորներու դրամները բարձրորակ արծաթ են, 93.5-94.5 տոկոս «արծաթ»:

Օքսֆորդի համալսարանի հաւաքածոյին Ք-ճառաքայթով վերլուծման բուն արդիւնքը եղած է հաստատել վաղ հայ դրամներու թողարկումներուն մէջ գործածուած մետաղներու ճշգրիտ եւ բարձրորակ գտութիւնը: Հայկական դրամները հատանուած են երբ Լատին Արեւելքի խաչակիր իշխանութիւնները գործածած են ցածորակ արծաթապղինձ դրամներ՝ մօտաւորապէս 25 տոկոս գտութեամբ: Հայ ազգային դրամները հիմնուած են աչքի առաջ ունենալով իսլամական դիրհեմը, ընդօրինակելով անոր ծանրութիւնն ու գտութիւնը եւ յաջողութեամբ հաստատելով վստահելի դրամի մակարդակ մը մինչեւ 1272 թուականը:

Դ. Մ. ՄԷԹԿԱԼՖ

Օքսֆորդ

THE ICONOGRAPHY OF THE “CORONATION” TRAMS OF KING LEVON I

[See Plates V-VI]

The “coronation” trams of the first king of Cilician Armenia, Levon I (1198/9-1219),¹ were considered to be relatively rare until the recent publication of a hoard of some 880 pieces by Paul Bedoukian.² Based on the type of the reverse field, there are really two basic varieties of these coins, but many sub-varieties.³

The obverse of all coins is generally the same (Figs. 1-4). In the central field is King Levon, crowned and kneeling with hands breast-high, raised toward a standing figure to the left. The king’s face is shown nearly frontally, while his body is seen in profile. On most coins the king’s left arm and hand, those closest to the viewer, are visible; on a few issues, the right hand appears visible, suggesting that the intent of the engravers of all coins was to show a pose with both hands extended in a gesture of supplication. The standing figure on the left has a halo and appears nearly frontal in body and face; only on some issues is there the hint of an inclination toward the king. The upright figure is dressed in full-length robes with hands open and extended about waist high, a variant of the pose of prayer or pleading known as orant. Between the two personages at the top of the circular field, but still within it, is a curve representing the sphere of heaven from which emanates a ray, a ball or orb, and/or a handlike object, and/or a bird, depending on the variant of the coin. Other marks, dots or the Armenian letters H (Յ) and A (Ա) (Fig. 1) or just H (Յ) are found on different issues.⁴ The circular obverse legend reads, “Levon is King of Armenians” ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ Է, and is found in various states of completion or abbreviation.⁵

¹ Levon began his rule as prince in 1187. His official or church coronation as king took place in either 1198 or 1199. The extensive literature on the exact date is reviewed by Paul Bedoukian, who favors 1198, in the work cited in the following footnote.

² P. Bedoukian, “A large Hoard of Coronation Trams of Levon I,” *Handes Amsorya*, Vol. XC (1976), cols. 409-440. The hoard was reported to have had some 3,500 pieces, *ibid.*, n. 38.

³ In addition to the article already cited, Bedoukian’s *Coinage of Cilician Armenia*, American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs, No. 147 (New York, 1962 and revised edition, Danbury, 1979), also describes 133 coronation trams listed under numerous variants.

⁴ On some variants, e.g. Nadia Kapamadji Collection, Paris, the Armenian letter S(Ս) is (inadvertently?) written for A (Ա).

⁵ As is well known Bedoukian classified his corpus of Cilician Armenian coinage in part on the basis of the completeness of the legends. The present article disregards this formula and considers variations solely on design changes.

The two distinct reverse varieties are (1) addorsed lions flanking a long cross of various shapes, like the ordinary trams of Levon, or (2) a very rare type, similar to Levon's double trams,⁶ with a single crowned lion, rampant right with a mustachioed human face, left paw in the air, and a double barred cross in back. The rarity of this second reverse type is attested to by its total lack in the large coronation hoard. The circular reverse legend reads, "With the Strength of God" *ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ*, and like the obverse inscription is abbreviated in various ways.

The obverse image, described above, has been universally accepted as a representation of Christ and the crowned King Levon,⁷ presumably struck at the time of Levon's consecration in the Cathedral of Tarsus on January 6, Epiphany, 1198 or 1199.⁸ The following pages raise several questions about this issue, especially its iconography.

From a glance at any of the variants of the obverse (only from the newly discovered hoard Bedoukian identified 41 types), it is quite clear that the king is not being crowned by the standing figure (Figs. 1-4) for though Levon wears a diadem and is kneeling before the figure, the latter is not touching either his crown, head, or any part of him.⁹ On the contrary, both hands of the left figure are held open like that of the orant.¹⁰ There are an extremely large number of minor variants of the scene, but in none of these is either the position or the gestures of either person essentially different. On Byzantine coronation issues either Christ or the Virgin is clearly seen touching the crown of the emperor (Figs. 5-8).¹¹

The number of variants of this coin, the two distinct reverse varieties, and the number of obverse and reverse dies (Bedoukian lists 111 of the latter in the hoard), suggests what the hoard confirms,

⁶ For the common type, Bedoukian, "A Large Hoard," *passim*; for the second variety, Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (1962), pl. V, figs. 77-79.

⁷ Most recently, Bedoukian, "A Large Hoard," col. 419, says, "The coronation issues showed on the obverse the crowning of the king, with Christ standing and the king kneeling," and col. 421, "on the obverse of the coronation trams is Christ standing, and the king;" see also *idem*, *Coinage of Cilician Armenia*, p. 57. Earlier literature on the coronation issue includes, V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie au moyen âge* (Paris, 1855), pp. 38-39; L. Alishan, *Sissouan* (Venice, 1885), in Armenian, p. 279; Cl. Sibilian, *Classification of Roupenian Coins* (Vienna, 1892), pp. 8-9; Au. Sekoulian, "Two-lion Silver Coronation Coins of Levon I," *Handes Amsorya*, Vol. LXXXIV (1970), cols. 365-370, all in Armenian. To the best of my knowledge the only numismatist to raise doubt on the identification of Christ was Fr. Clement Sibilian himself, who in a letter (published for the first time in this volume, in Armenian) of September 19, 1870 to Fr. Simon Antonian, says, "Christ (?) standing to the left with hands open..." *supra* in this volume p. 20.

⁸ In addition to the literature cited in Bedoukian, "A Large Hoard," cols. 411-420, see now Ani Atamian, "The Date of the Coronation of Levon I according to Armenian and Western Sources," *The Armenian Review*, Vol. XXXII, No. 3 (1979), pp. 280-291; the author argues for a coronation in 1199.

⁹ Though Bedoukian does not say exactly "Christ is crowning King Levon," that is certainly the implication in the two quotations cited in note 7 above.

¹⁰ Sibilian in the letter quoted in note 7 above already pointed out that gesture, *բազկատարած*, *bazkataradz*, "orant."

¹¹ Figs. 5-7 show the Virgin and are respectively gold issues of Emperors John Zimisces (969-976) and John II Comnenus (1118-1143), illustrations after P. O. Whitting, *Byzantine Coins* (New York, 1973), figs. 297, 281. Figs. 7-8 show Christ crowning Andronicus I (1183-1185) and Andranikos III (1282-1348) respectively, Whitting, figs. 346, 391. This list is far from exhaustive; ivories, mosaics, and lead seals also show similar iconographic compositions. On at least one seal of Romanus IV (1068-1071), dated to the year of his coronation, we see both Christ and the Virgin, on the obverse and reverse respectively, crowning the emperor; Cecile Morrisson and George Zacos, "Image de l'empereur byzantine sur les sceaux et les monnaies," *La Monnaie, Miroir des Rois* (Paris, 1978), p. 67, no. 119.

THE “CORONATION” TRAMS OF KING LEVON I

namely, that extremely large quantities of these coins were struck and that the issues were minted not just for a specific event, the coronation of King Levon, but over a longer period, perhaps years. That this type of coin may have been issued for a number of years does not of itself exclude the possibility that the original striking was for the coronation. We know from the Byzantine experience that such coronation issues were often extremely popular and, therefore, issued well after the event originally commemorated. Bedoukian already put forward the hypothesis that single lion “coronation” coins were struck from 1197, when Levon received the crown with the Pope’s blessing from the legate of the German emperor, to the consecration, and that the double lion reverses were struck at the time of the actual church anointing.¹² The two lions, kept thereafter on Levon’s trams, symbolize, according to this interpretation, the two crowns which the king received, that of Henry VI, endorsed by the Pope, and that sent by emperor of Byzantium, Alexis III.

Yet, there are some problems with this designation of the reverse iconography, for it does not seem logical to suppose the use of a crowned single lion (double trams and the rarer “coronation” type) on what is regarded as an earlier issue and that of two uncrowned lions, representing the donation of crowns, on the more abundant “coronation” types. The reverse, whether with single or double lion, has been treated by other scholars and no discussion of the origin of its iconography will be considered in this article.¹³

There are even greater questions about the iconography of the obverse of this issue. In neither Byzantine nor Armenian art is Christ depicted orant. He is never shown in this position of prayer, simply because as Christ-God He is the highest authority and, therefore, would not need to appeal to a higher one for intercession. The only example known to me in Armenian art of the period of Christ with hands out similar to that on the coins is in a Cilician Gospel of ca. 1268 attributed to T’oros Roslin in the Freer Gallery of Art.¹⁴ In the scene of Christ appearing to His Apostles, after the Resurrection, He is shown nearly frontally with hands open at waist-height to show His followers the nail wounds from the Crucifixion. In Byzantine coronation scenes, an upright Christ is either touching the emperor’s head or offering the sign of benediction to the emperor who, on thirteenth century issues, is sometimes seen prostrate before Him (Fig. 8). Furthermore, in no example that I can recall in either Armenian or Byzantine art of the period is Christ, when depicted in this act of spiritually crowning the king/emperor, accompanied by either the hand of God, the Father, or a bird, the dove symbolizing the Holy Ghost. They do not accompany Christ because He is God and includes them in His Trinitarian person, and they would, therefore, be redundant details.

¹² Bedoukian, “A Large Hoard,” cols. 414, 419, 423; *idem*, *Coinage of Cilician Armenia*, p. 76. According to Bedoukian, Levon actually received the crown from Emperor Henry VI in 1196.

¹³ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, pp. 56-57; Au. Sekoulian, “Some Comments on the Origin of the Design of the Coins of Levon I,” *Handes Amsorya* Vol. LXXXIV (1970), cols. 477-488, in Armenian.

¹⁴ Washington, D.C., Freer Gallery of Art, MS no. 32.18, p. 535; Sirarpie Der Nersessian, *L’Art Arménien* (Paris, 1977), p. 135, fig. 98 for a color reproduction.

Furthermore, the standing figure on all recorded variants of the obverse has a simple halo (Figs. 1-4),¹⁵ whereas Christ in all scenes of crowning or benediction or seating in judgement in Byzantine and Armenian art is graced with a cruciform halo (Figs. 7-8), one with three arms of the cross at the top and both sides within the halo, a motif usually reserved for Him and only Him.¹⁶ In fact in all Armenian art of Cilicia, Christ is depicted with the cruciform halo.¹⁷

Finally, the last major problem with the figure on the left is in the garments worn by it. Christ is normally depicted wearing a tunic, revealing an open neck to the level of the collar bones, and hanging down near ankle-length showing bare, sandaled feet. Over this tunic is a mantle extending over His left shoulder and then around the waist. He is bare-headed, bearded, with the lines of the hair and beard clearly indicated (Fig. 8)¹⁸ Yet, the "Christ" on the coronation issue has a garment which covers both shoulders and drapes over on both sides down past waist length, where, the extended hands lift the fabric to form a single curved fold from left to right. Only the upper part of the neck is revealed; the under garment, which hangs down to below ankle-length, is not the normal tunic, and the head on most variants appears to be covered with a monk's cowl.

All of these details taken together suggest that the figure to the left is not Christ, but rather the Virgin Mary. Even a cursory glance at any of these coins shows the standing figure to be wearing a heavy under garment with characteristic folds moving down and amply flowing out, unlike Christ's tunic, but like that of the Virgin's. Her perennial headdress, the maphorion, covers our figure's head leaving only her face (revealed up to mid-forehead) and the upper neck. Then, it hangs down like a mantle, as is customary, over the shoulders and to just above the knee, while her hands protrude out of its front hem. The cut of the Virgin's garment is such that when her hands are revealed or held out, a single, shallow, dipping arc is formed from left to right, and, just as on the coins, the rest of this outer garment drops down in tapered folds on each side to the knees, or, at the tips of the cloth, even below. In Armenian and Byzantine art this is the Virgin's garment in virtually all renderings of her in every period.¹⁹

Perhaps the actual pose of the standing figure is the most revealing point in the iconography, for though Christ is never represented orant, the Virgin is very commonly shown in this stance. As Theotokos, the Mother of God, intermediary between man and her Son, she is shown, especially in the early Armenian tradition and again often in contemporary Cilician Armenian art, with hands

¹⁵ See also the 35 varieties illustrated in Bedoukian, "A Large Hoard," cols. 437-438, and the 18 varieties in *idem*, *Coinage of Cilician Armenia* (1962), pls. V-VI.

¹⁶ Examples on Byzantine coins can be found in Whitting, *op. cit.*, *passim*; in other media, John Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art* (Harmondsworth, 1967), *passim*.

¹⁷ For examples see Der Nersessian, *L'Art Arménien*, *passim*.

¹⁸ For examples from thirteenth century Armenian art see, Der Nersessian, *ibid.*, p. 130, fig. 93 (the Virgin in our Fig. 9 is a detail from this miniature), p. 145, fig. 107, p. 147, fig. 109.

¹⁹ It is difficult to determine if the Virgin is wearing a mantle and an under garment as well as the maphorion on these coins. In twelfth and thirteenth century miniatures she is often shown with all three. For her costume in various periods of Armenian art and especially during the Cilician era, both Der Nersessian, *op. cit.*, and Bezalel Narkiss, *Armenian Art Treasures of Jerusalem* (New Rochelle, 1979), provide excellent color reproductions.

open asking Christ’s intercession.²⁰ She never bears the cruciform halo either. Additionally, because the Virgin is acting as an agent for man before God, she is, from early Christian times, often shown accompanied by the hand of God or the Holy Ghost in the form of the Dove, showing that God reinforces her power of intercession.²¹

In miniature paintings from the thirteenth century executed for Cilician kings, Mary is depicted in nearly the precise pose (Figs. 9-10) as that on these coins issued a little more than fifty years earlier.²² In most Byzantine coronation issues, she is shown, rather than Christ, touching the crown of the emperor, and at least on one tenth century issue, the hand of God accompanies the action (Fig. 5). On certain trams of King Oshin (1308-1320) the hand of God is seen on the right side of the seated king;²³ these coins are considered coronation issues because of this feature and probably rightly so.²⁴ If the field marks on some of the coins under examination, the Armenian letters H and A, represent the words, “In the Name of God” *ԹԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ*, this too would reinforce the concept—like the hand and the dove—that the Virgin is acting as God’s agent. Christ Himself would not require this unnecessary and repetitious legend.

It may be asked why Levon chose to have himself appealing to the Virgin rather than directly to Christ. The Virgin had already become closely associated with royalty in the west. The double trams of Levon, imitating coins of the German Emperor Henry VI, show him seated and crowned with a fleur-de-lys in his left hand.²⁵ This flower, a symbol of purity, had become attached to the Virgin and represented her already in the twelfth century.²⁶ Thus, if the double trams are in date prior to the so-called coronation trams, as Bedoukian maintains, the favor shown for the Virgin and Levon’s associating her with his sovereign prerogative of striking coins was already manifest through the fleur-de-lys motif before she herself was depicted on the coins under discussion.

²⁰ In addition to the later examples already cited, she is in the orant pose in the oldest dated and illustrated Armenian manuscript, the *Mlk’e Gospels* of 862 A.D., Venice, Mekhitarist Library at San Lazzaro, MS no. 1144, fol. 8, the Ascension; Der Nersessian, *op. cit.*, p. 85, fig. 57.

²¹ In the Ascension scene on ampulla no. 10 from Monza dated to the sixth century and originating from Jerusalem; André Grabar, *Ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio)*, (Paris, 1958), p. 26, pl. XVII.

²² Respectively, Erevan, Matenadaran, MS no. 10675, fol. 89 (formerly Jerusalem, Armenian Patriarchate, MS no. 3627), Gospel of 1268 illustrated by T’oros Roslin, detail of the Last Judgment, our figure is after Der Nersessian, *op. cit.*, p. 130, fig. 93, and, Jerusalem, Armenian Patriarchate, MS no. 2568, fol. 5, Gospel of Prince Vasak, second half of the thirteenth century, detail of the incipit of the Gospel of St. Matthew, after *ibid.*, p. 149, fig. 110.

²³ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, (1962), pp. 353-354, pl. XLI, figs. 1840, 1848, 1849.

²⁴ Some issues of Smpad (1296-1298) apparently also have the hand of God; this information was communicated to me by Y. T. Nersessian and J. Guevrekian both of whom I would like to thank for having made comments to an early draft of this article. The hand coupled with the legend, “With the Strength of God,” is a forceful argument for a coronation issue.

²⁵ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (1962), p. 56, pls. II-III.

²⁶ Michel Pastoureaux, “La fleur de lis emblème royal, symbole marial ou thème graphique?,” *La Monnaie, Miroir des Rois*, *op. cit.*, pp. 251-271, discussion on the Virgin, pp. 253-254.

Once it has been established or accepted that the obverse of these coins represents King Levon kneeling in supplication before the Virgin, who in turn is appealing to Christ, at least two interpretations of the image come to mind. Until now only one of these has been put forward, namely, that she (mistakenly taken for Christ) was blessing the king or was asking God for His benediction. The problems with this analysis have been presented above. But another explanation is possible by analogy to manuscript illuminations from the court of the same Armenian kingdom of Cilicia. In surviving miniature paintings commissioned by Levon's immediate successors, the Virgin is several times represented with members of the royal family kneeling before her. In two royal Gospel miniatures of the third quarter of the thirteenth century,²⁷ we have a type, found especially in Western iconography, known as the Virgin of Mercy, in which Mary is seen presenting to Christ the king or prince and his family shown protected by her mantle.

In these representations of the Virgin of Mercy, there is no question of coronation, but simply a pious gesture on the part of royalty toward the Virgin imploring her to function as protector and direct intermediary with Christ. As Sirarpie Der Nersessian has pointed out in a long and detailed article,²⁸ this type, which makes its appearance in western art in the later thirteenth century, occurs in Armenian examples chronologically prior to surviving Italian paintings. She postulates the existence of earlier Italian works with this motif, perhaps shortly after the first quarter of the thirteenth century, as possible prototypes of Armenian miniatures. Though it is evident that on the coins the Virgin does not spread her mantle out to protect King Levon, still, it well may be that these coins, struck by Levon in relatively large quantities compared to the rare one-of-a-kind Italian pictures or Armenian miniatures, showing Mary in a pose similar to that in the later Italian works, may have served as initial prototypes for the later Armenian miniatures of the Virgin of Mercy. Whether or not the coins or the manuscript illuminations themselves had any iconographic influence beyond Armenia can only be considered after further investigation.

Very little research has been done on the iconography of Cilician Armenian coins. This is unfortunate, for since they were issued in large quantities, circulating to all or nearly all members of society and viewed—unlike the manuscripts—by more than just limited and elite royal and ecclesiastical circles, these broadly distributed artistic objects would have been excellent purveyors of aesthetic ideas and could have functioned well as iconographically productive models.

In the final analysis these coins may have served in part as a coronation issue on the basis of the

²⁷ Respectively, Jerusalem, Armenian Patriarchate, MS no. 2568, already cited in note 22 above, fol. 320, and Brussels, Féron-Stoclet Collection, a detached folio.

²⁸ S. Der Nersessian, "Deux exemples arméniens de la Vierge de Miséricorde," *Revue des Etudes Arméniennes*, N.S., Vol. VII (1970), pp. 187-202, figs. 1-2, reprinted in *idem, Etudes byzantines et arméniennes* (Louvain, 1973), pp. 585-596.

THE “CORONATION” TRAMS OF KING LEVON I

hand seen on some rare specimens (Fig. 4), though this is by no means a certainty.²⁹ The variety of issues with or without a hand, a ball or orb, field letters, the dove, suggests strikings over many years including perhaps 1198/99. Whatever more research may demonstrate on this question, the presence of the Virgin (previously thought to be Christ) on these silver trams does not necessarily reinforce the coronation concept, but rather the notion of a king already in possession of legitimate power turning to the Virgin for individual mercy and the protection of his kingdom.

DICKRAN KOUYMJIAN

Fresno-Paris

ԼԵՒՈՆ Ա ԹԱԳԱՒՈՐԻ «ՕԾՄԱՆ» ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

[Ամփոփում]

Կիլիկիոյ Լեւոն Ա թագաւորի «օծման» դրամներու ակողմին վրայի պատկերատիպը կը ցուցնէ հանդիպահայեաց պսակաւոր թագաւորը ծնկաչոք դէպի ձախ: Բազկատարած անձ մը, դէպի աջ, կանգնած է ձախ կողմը եւ գլխուն ունի շրջանակաձեւ պսակ մը: Վերը՝ դրամի պատկերատիպէն կախեալ, կ'երեւի ճառագայթ մը, կամ գնդակ մը, կամ ձեռք մը, կամ թռչուն մը:

²⁹ Only on a few of the more than one thousand recorded specimens is a hand seen, occasionally seemingly turned toward King Levon, cf. Bedoukian, "A Large Hoard," cols. 425-435. The hand of God often appears in Christian iconography in scenes having nothing to do with either coronation or baptism or anointing, but alone, e.g. the sixth century Ascension scene on the ampulla cited in note 21 above or in the Ascension of the Rabbula Gospels, a Syriac work of 586 A.D. (Florence, Biblioteca Mediceo-Laurenziana, MS Plut. I. 56, f. 13a; Michael Gough, *The Origins of Christian Art* [New York-Washington, 1974], p. 181, fig. 176), or sometimes with the Holy Spirit in the form of a bird, e.g. the carved eleventh century Armenian wooden panel showing the Crucifixion originally from Hayots'-T'ar now in the Treasury at Holy Etchmiadzin, Der Nersessian, *L'Art Arménien*, p. 111, fig. 81. In fact the very rare appearance of a hand on these coins may argue for the exception which proves the rule, namely that the basic obverse design on the great majority of these coins does not refer to coronation, but rather reveals the close relationship that Levon felt toward the Virgin.

Յարդ՝ սրբութեան պսակով կանգնած անձը, Լեւոն թագաւորի օծման դրամներուն վրայ, ընդունուած է իբրեւ Քրիստոսը: Բիւզանդական օծման դրամներուն վրայ, նման պարզ պսակով պատկերուած անձը ճանչցուած է որպէս Ս. Կոյսը եւ անոր ձեռքը կը հպի կայսրի թագին: Հայ դրամներուն վրայ կանգնած անձին ձեռքը չի դաչիր Լեւոնի թագին:

Բիւզանդական եւ Կիլիկիոյ հայկական տեսարանները կ'ընծայեն Քրիստոսը խաչաձեւ պսակով մը, բան մը զոր չի համապատասխանէր օծման դրամի կանգնած անձի պսակին:

Այս քննարկութեան հական տեսակէտը, սակայն, հագուստն է: Ձախին կանգնած անձը ծածկուած է կանացի պաճուճեալ զգեստներով, կերպար մը՝ որ միշտ վերապահուած է Մարիամ Կոյսին համար, մինչդեռ Քրիստոս՝ սովորաբար ծածկուած է պարեգօտով մը: Թերեւս կանգնած անձին դիրքը ամենէն յատկանշականն է: Քրիստոս երբեք չէ ներկայացուած բազկատարած աղօթելու դիրքով: Կիլիկիոյ հայկական մանրանկարչութեան զարդարուեստի համաձայն՝ Ս. Կոյսը ներկայացուած է ձեռքերը բաց, բազուկները երկարած, իբրեւ միջնորդ իր Որդիին եւ մարդուս միջեւ:

Բոլոր այս մանրամասնութիւնները կը թելադրեն՝ թէ ձախին կանգնած անձը Քրիստոսը չի կրնար ըլլալ, բայց մի միայն Մարիամ Կոյսը: Եւ կարելի է յանգիլ սա եզրակացութեան, թէ դրամները կրնան հատանուած ըլլալ մի քանի տարիներու ընթացքին, ոչ թէ իբրեւ օծման դրամ, այլ բաղձանք մը՝ հայցելու համար Մարիամ Աստուածածնի բարեխօսութիւնն ու օգնութիւնը Լեւոնի թագաւորութեան պաշտպանութեան համար:

ՏԻԳՐԱՆ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

Ֆրեզնօ-Փարիզ

ARMENIAN COINS STRUCK IN AYAS

[See Plate VII]

Though much information is lacking from historical sources about the mints of the Cilician Armenian Kingdom, we can conclude from legends of coins that most were struck in Sis¹ and variants were numerous. Only on the silver coins of Gosdantin III (1344-1363) do we find a deviation from this general rule. On these we read instead (again with numerous variants): STRUCK IN THE CITY OF TARSON (ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՏԱՐՍՈՆ). It is no accident that mints were located in the cities of Sis and Tarsus, because both cities were used as royal capital cities or locations for the coronation of kings.

Even though mints were preferably established in such cities, it is very probable that other cities, either because of their importance or for special historical reasons, may have had mints established in them by the central government for certain periods. This may be especially true if we take into consideration the archaic modes of that era for transportation of wealth.

In Cilician history, the port city of AYAS or EGIAS played a major role beside the royal centers of Sis and Tarsus. Ghewond Alishan wanted to emphasize the importance of Ayas and wrote, “Sis was the governmental center and capital of our kingdom. Similarly, Ayas was the heart of the world and government because of her prosperous exchange in commerce and ease of voyage.”²

¹ The obverse of the copper tanks (big coppers) of Hetoum I shows the crowned king seated on a throne decorated with lions, holding a globus cruciger in his left hand with a fleur-de-lys over his right shoulder. The Armenian legend is inscribed in circular fashion starting at the top of the coin (right side of the cross) and reading clockwise:

+ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ

HETOUm TAKAVOR HAYOTz

(Hetoum King of Armenians)

The reverse of the copper tanks display a potent cross which sometimes has dots at the tip of the arms. In the four quadrants are many field marks in the form of dashes, eight pointed stars, crescents, and combinations of these. The Armenian legend is inscribed again in circular fashion starting from the top of the coin (right side of the cross) and reading clockwise:

+ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻՍ

ShINEAL I KAGhAKN I SIS

(Struck in the city of Sis)

References: Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, The American Numismatic Society (New York, 1962), pp. 61, 276-283, Nos. 1295-1364, pls. XXVII-XXIX. [Translator's note].

² Ghewond Alishan, *Sissouan* (Venice, 1885), p. 358, in Armenian.

The flowering of Ayas as a profitable commercial center became conspicuous during the last years of King Hetoum I. Ayas, built by Gosdantin, the father of King Hetoum, was the most important source of customs income for the court and country. It was recognized by the foreigners as “the seaport of the Armenian kings” (*Portus ayacii Domini Regis Armeni*) in mortgages of that time. It was a relay station between East and West, where the merchants of Venice and Genoa, with the special order of Hetoum I, obtained decrees for the privilege of settling down and conducting commerce.

Alishan, in writing about the craftsmen in Ayas, mentions among them “moneyers for the royal mint.” He quotes from the merchant Balducci Pegolotti writing about Ayas in 1336 when it had suffered greatly from the Mamluk invasion, saying that Ayas was the greatest center of commercial exchange. “The mint strikes a silver coin called takvorin, which includes 8 ounces of fine silver per pound, and the mint strikes are counted 91 takvorins per marchio.” I find it very important to quote this report in the Italian original, taken from Alishan. “Ermenia per se medesimo, cioè in Lajazzo d’Ermenia, ove si fa il forzo della mercatanzia, perchè ene alla marina, ed ivi dimorano del continovo i resedenti mercatanti...Batte la detta Zecca una moneta d’argento, che si chiama taccolini, che sono di lega d’once 8 di argento fine per libbra, e vannone per marchio come escono della Zecca, 91 de’ detti taccolini a conto.”³

From these reports it is possible, with reasonable certainty, to conclude that coins of Cilician Armenia may have been struck in Ayas as well as Sis. My research in this direction, I think, has ended in positive results.

Since the above information is thus far about silver coins, this needs verification, because silver coins until the time of Levon II had the legend ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ (BY THE WILL OF GOD) and made no reference to mint location. The existence of copper coins of Hetoum I, with the ԱԻԱՍ (AYAS) inscription, confirm the accuracy of the above information.

In the wonderful scholarly book *Coinage of Cilician Armenia* of Paul Bedoukian, copper coins with ԱԻԱՍ (AYAS) inscriptions have been read ՍԻՍՍ (SISS) like those of Sis itself.⁴

We meet these large coppers with the ԱԻԱՍ (AYAS) inscription in great numbers; these and only these, are in Bedoukian’s treatise: numbers 1304-1326 and 1422-1423? Furthermore, these large coppers of Hetoum I have on the reverse a dot on each arm of the cross.

Generally, they are beautifully struck coppers, probably the work of the above mentioned foreign craftsmen. The first letter Թ (K), of ԹԱՂԱԹ (city), which may also be rendered as Գ (G), is particularly prominent.

On these coppers we meet the ԱԹԱՍ name with spelling ԱԻԱՍ, which corresponds to Aias, Aias (with the ancient spelling j = i), then pronounced Ayas. The letter of Ա of ԱԻԱՍ can be seen very clearly and it is not possible to confuse it with the letter Ս of ՍԻՍ (SIS); the important point here is that the Ա and Ս follow *each other* ԱԻԱՍ at the end of the word.

³ Sissouan, p. 374, and, *idem*, *Ayas, son port, son commerce et ses relations avec l’Occident* (Venice, 1899), pp. 70-71.

⁴ P. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, Armenian translation (Vienna, 1963), pp. 277-279.

ARMENIAN COINS STRUCK IN AYAS

If it is said that by mistake the letter *Ս* is engraved like the letter *Ա* then I shall ask, why do we not meet this in ՇԻՆԵԱԼ or ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ, where *Ս* could have been engraved instead of *Ա*? Even if we should encounter a few specimens—though I have not yet encountered one—we could attribute this entirely to accidental appearance, in contrast to the multitude of copper examples with *ԱԻԱՍ* inscription. Similarly, why would coppers with dotted crosses have this hypothetical engraving mistake? If we accept errors in writing, why do we never encounter a *ՍԻԱ* (SIA) inscription, which would have been closer to *ՍԻՍ* (SIS)? And the hypothetical mistake always would start with *Ա*, *ԱԻ*, *ԱԻԱ*, *ԱԻՍ*, *ԱՍ*, *ԱԻԱՍ*.

The script of *ԱԻԱՍ* can be read very clearly with all its variants as can be seen from the plate VII (Nos. 1-5) of sample rubbings.

In the Mekhitarist Vienna Museum of the 171 pieces of this type of copper of Hetoum I, the name of the city is not engraved on 15 of them; 13 of them are illegible because of wear; 34 clearly have *ՍԻՍ* (SIS) inscriptions, including the abbreviations; whereas the remaining 109 pieces, with the abbreviations, have the *ԱԻԱՍ* (AIAS) inscription, including abbreviations. Here is the list. Wherever it is not indicated, it is to be assumed that the cross is ornamental with stars.

UNKNOWN MINT

13 illegible

1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱ

1 ՇԻՆԵԱԼ Է Ի ՔԱՂԱՎՔ

2 ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔԻՆ

5 ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ

1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի

4 ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի

1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԱՂԱԳՆ Ի

COINS STRUCK IN AYAS

- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԻՆ Ի ԱԱ
- 3 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԱՂ ԱԻԱՍ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԱՂ ԱԻՍԻ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԱՂԱ... ԱՍ
- 3 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԱՂԱԳ ԱԻ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԱՂԱԳ ԱՍԱ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԱՂԱԳՆ Ա
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԱ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻ
- 2 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱԳՂ. ԱԳ Ի ԱԻՍԻ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ ԱԻԱԱ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ ԱԻՍ
- 2 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱՆ Ի ԱԻԱԱ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱՆ ԱԻԱՍ (Fig. 3)
- 5 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ Ի ԱԻԱ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ Ի ԱԻԱԱ
- 2 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ Ի ԱԻԱԻ
- 1 ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ Ի ԱԻԱՄ
- 4 ՇԻՆԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ Ի ԱԻԱԻԱ
- 3 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ Ի ԱԻԱՍ (Figs. 1 and 2)
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ Ի ԱԻՍ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳԻՆ ՅԱՄ (Fig. 5)
- 13 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԱ
- 5 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԱ (Cross with rays)
- 2 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻ
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻ (Cross with rays)
- 20 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻԱ (Fig. 4)
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻԱ (Cross with rays)
- 2 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻԱ*
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻԱ/ (Cross with rays)
- 1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻ... (two letters are illegible)
- 2 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻԱԻ
- 9 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻՍ
- 5 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻՍ (Cross with rays)

ARMENIAN COINS STRUCK IN AYAS

COINS STRUCK IN AYAS

1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻՍԻ

3 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱՍ

5 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱՍ

COPPER COINS STRUCK IN SIS, CROSS WITH DOTS

1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳ ՍԻ

3 ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ՍԻ

18 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ

5 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ (Cross with rays)

1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍ (Cross with rays)

5 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍՍ

1 ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍՍ (Cross with rays)

Conclusion.— Beside the Sis and later the Tarsus mints, during the reign of Hetoum I and for a specific period, a royal mint was operational in Ayas. Twenty percent of the copper coins of Hetoum I which were struck there have on the reverse a cross ornamented with stars or rays and dots on the arms. We must attribute these coppers to the last years of Hetoum I, 1267-1271, when after 1266 the mint was forced to transfer from Sis to Ayas, since, according to Hetoum the Historian, “The wicked forces of the Mamluks destroyed the forces of Armenia at Mar and captured the king’s son Levon and killed the other son T’oros. They carried [the Armenians] to captivity and burned [Cilician] Armenia all the way to Bartsberd and Adana; they burned Sis and the cathedral and opened the tombs of kings and princes and burned the bones and destroyed them like a windstorm.”⁵

FR. AU. SEKOULIAN

Vienna

Translated with permission by Y. T. Nercessian. The Armenian text was originally published in *Handes Amsorya*, Vol. LXXXII, Nos. 4-6 (April-June 1968), pp. 213-218.

⁵ Hetoum the Historian, *History* (Venice, 1842), p. 84; see also R. Grousset, *Histoire des Croisades*, Vol. II (Paris, 1936), p. 634.

ԱՅԱՍ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ ԿՈՒՈՒԱԾ ՀԱՅ ԴՐԱՄՆԵՐ

[Ամփոփում]

Սիսի եւ վերջէն Տարսոնի փողերանոցներէն զատ, Հեթում Ա-ի ժամանակ, որոշ ատեն մը, արքունի փողերանոց մը եղած է նաեւ Այաս, ուր կոխուած են Հեթում Ա-ի այն պղինձներուն քսան առ հարիւրը, որոնց երկրորդ կողմի աստղազարդ կամ ճաճանչազարդ խաչին թեւերը կէտեր ունին: Եւ այս պղինձները պէտք է ղենենք Հեթում Ա-ի վերջին տարիներուն՝ 1267-1271, երբ Սիսէն Այաս ստիպուած էին փոխադրել փողերանոցը, քանի որ 1266-ին ինչպէս կը պատմէ Հեթում Պատմիչ (Վենետիկ 1842, էջ 84) «Սմլմօթն զօրօք անօրինաց կոտորեաց զզօրս Հայոց ի Մառի, եւ կալաւ զորդին թագաւորին զԼեւոն, եւ սպան զԹորոսն զմիւս որդին, եւ գերեաց եւ այրեաց զՀայք մինչ ի Բարձրբերդ եւ յԱտանա. զՍիս այրեցին, եւ զաւագ եկեղեցին. եւ բացին թագաւորաց եւ զիշխանաց զոսկերսն հանեալ այրեցին հրով եւ հոսեցին հողմով»:

Հ. Օ. ՍԵՔՈՒԼԵԱՆ

Վիեննա

LEVON II TRAMS STRUCK IN AYAS

[See Plates VIII-IX]

HISTORICAL BACKGROUND

Baybars, the Mamluk sultan of Egypt, attacked Cilician Armenia in 1266.¹ King Hetoum was visiting the Ilkhanid court in Iran. His two sons, Levon and T'oros, raised an army to meet the enemy. The latter was killed on the battlefield and prince Levon was taken prisoner. Hetoum finally obtained peace from the enemy; the terms were very heavy. As soon as the captive prince came home, Hetoum relinquished the crown in favor of his son and withdrew to a monastery, where he died on October 28, 1270. Levon II became the next king ruling from 1270 to 1289.

The reign of Levon II (1271-1289)² witnessed another series of wars and misfortunes for new Armenia. His authority had been undermined by feudal barons, and their loyalty to the Armenian throne was replaced by submission to the Egyptian sultan. Pestilence also took away a good number of his subjects.

Levon II was not very strong in disciplining the traitors in his country. He imprisoned them, confiscated their fortresses, but then offered clemency. This domestic disobedience weakened the power of the central government.

In 1274 Sultan Baybars attacked Cilicia without pretext. Unfortunately, some of the barons chose to withdraw their units from the battle, leaving the king too weak to offer an adequate defense. The Mamluks occupied Mamistra (Missis) and its people were put to the sword. According to Armenian historians, Sis, the capital, resisted valiantly and never surrendered completely. The primary Armenian royal mint was located there. When the city of Tarsus was taken, the royal palace and the cathedral of St. Sophia were burned down, the treasury was looted, fifteen thousand people were killed,

¹ Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia* (New York, 1974), pp. 246-250. Jacques de Morgan, *The History of the Armenian People* (Boston, 1965), pp. 237-240. Sirarpie Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia," *A History of the Crusades*, Vol. II (Philadelphia, 1962), pp. 654-655. Note that material from all of these references has been used freely throughout the paper.

² Malachia Bishop Ormanian places the location and the date of his coronation in Tarsus, January 6, 1271. He attributes the late coronation to the mourning in memory of Hetoum I; *Azgapatoum* (Constantinople, 1912), Vol. II, col. 1680, in Armenian.

and ten thousand were carried to Egypt as prisoners or slaves. The port of Ayas was taken without resistance. The entire population, Frank and Armenian, was killed.³

However, the Armenians were not completely crushed, as the barons now rallied around the king. The army was divided into two. Constable Smpad, the king's uncle and commander-in-chief, marched to meet the enemy. The king took the second army around to strike the enemy from the rear. Smpad chased the Mamluks into the Taurus mountain passes where they were surrounded and given a mortal blow. According to Armenian historians, the dead impeded the flight of the survivors. Baybars died from the wound he received from an Armenian archer.⁴

However, the victory was costly for the Armenians. They lost several hundred knights and their beloved commander-in-chief, Smpad, who was killed accidentally when his horse hurled him against a tree. He had been not only a brilliant military general, but also a scholar. He wrote a short chronicle of the period and prepared books on jurisprudence in addition to translating the *Assizes of Antioch* into Armenian. The translation is very precious, since the original text of the *Assizes* is lost.⁵

In appreciation of Levon's victory, the Mongol emperor sent him a magnificent sword, offering also to turn over to him all Mongol lands in Mesopotamia. Levon, very diplomatically, declined the offer.⁶

Hostilities between the Mamluks and Mongols broke out again. Mangou-Timour, at the head of a 50,000 man army moved to face the sultan of Egypt on the plain of Homs, Syria, in 1281. Faithful to the terms of an earlier Armeno-Mongol treaty, Levon joined the battle with 25,000 men against the Mamluks. Mangou-Timour and his Mongol army in a treacherous move, retreated from the battlefield. The allies suffered a crushing defeat and the Mongol army was vanquished. The Armenians lost most of their men, and the pursuing victorious army entered Cilicia. Levon had no choice but to come to terms with the Mamluks. The harsh terms of peace were to last ten years, ten months, and ten days.⁷

1. The Armenians had to pay an annual tribute amounting to one million silver dirhams.

2. Both sides had to release all imprisoned merchants; the Armenians had to indemnify the losses of Muslim merchants.

3. Both sides had to surrender fugitives.

4. Both sides had the right to carry on trade; the Egyptian merchants had the right to purchase slaves in Cilicia.

The peace terms were extremely severe and very humiliating. Nevertheless, they gave the Armenians eleven years of peace and ultimately prosperity, because Ayas was one of the most important,

³ de Morgan, p. 238.

⁴ Kurkjian, pp. 248-249.

⁵ Sirarpie Der Nersessian, *The Armenians* (New York, 1969), pp. 59-60.

⁶ Kurkjian, p. 249.

⁷ al-Makrizi, *Histoire des sultans Mamelukes de l'Egypte*, trans. by Quatremère (Paris, 1837), Vol. II, pp. i, 201-202.

LEVON II TRAMS STRUCK IN AYAS

not to say the only, Christian seaports left in the Eastern Mediterranean for trade with Western Europe and the Orient. Commerce flourished at Ayas in this period.

Levon II channeled all of his energy to rebuild his devastated country. The cities which were destroyed were decorated with new buildings. He and his wife, Keran, champion of education and culture, founded numerous schools and at the Medzkar monastery a college which became very famous. He encouraged intellectuals and artists with salaries from the royal treasury. The royal scriptorium produced some of the great masterpieces of Armenian manuscript illumination. King Levon was truly mourned at his death in 1289; he was survived by his energetic wife and nine children.⁸

THE COINS OF LEVON II

Levon II struck coins with the same standards as his father Hetoum I. But under the pressure of Mamluk attacks silver coins were debased. Beginning with Levon II the obverse design of silver trams (later to be called takvorin) started portraying the king as an equestrian. This design was continued by almost all his successors.

He struck coins in gold, silver, and copper. The series include many denominations: a gold tram, a silver tram of Hetoum and Zabel design, a newly designed regular silver tram with lion to left or right, a half silver tram with and without complete legend, a copper tank, a kardez with lion to left or right. It is beyond the scope of this paper to review all the coins of Levon II. They have been well covered in Paul Bedoukian's standard work on Cilician Armenian coins.⁹

THE UNPUBLISHED COINS

Armenian historians do not make references to the mints of Armenia. Most of our knowledge on the location of mints originates directly from the coins. The majority of Cilician coins bear the legend:

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԲԱԶԱԲՆ Ի ՍԻՍ

ShINEAL I KAGhAKN I SIS

(Struck in the city of Sis)

Starting with Gosdantin III some silver and copper coins are struck in Tarsus.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԲԱԶԱԲՆ Ի ՏԱՐՍՈ(Ն)

ShINEAL I KAGhAKN I DARSO(N)

(Struck in the city of Tarsus)

⁸ *Hay zhoghovrdi patmut'yun*, Vol. III (Erevan, 1976), p. 799; de Morgan, p. 240; Kurkjian, p. 250; Simon Simonian, *Hayots' patmut'iwn* (Beirut, 1957), Part III, revised edition, pp. 64-68.

⁹ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (New York, 1962), pp. 290-313, Nos. 1424-1574; revised edition (Danbury, Conn., 1979), and Armenian translation (Vienna, 1963). Also *idem*, "Medieval Armenian Coins," *Revue des Etudes Arméniennes*, Vol. VIII (1971), pp. 393-399, Nos. 59-74, is a most useful guide.

For the Armenians, after the capital Sis, Tarsus was the city of major importance and the second capital. Coronation ceremonies took place there.¹⁰ The population of Tarsus was cosmopolitan; beside Armenians it included Greeks, Assyrians, Jews, and Italians.¹¹ The official residence of the papal nuncio was also in Tarsus.¹²

However, Ayas played a greater role in development and expansion of trade. It was the residence of not only local craftsmen and merchants, but also for those who had come from East and West for the purpose of carrying on transactions of commercial goods with Europe, Asia, and Africa.¹³ Marco Polo in 1271 set out from Ayas on his famous and historic voyage to Central Asia. He considered Ayas a prime port for all types of spices, clothing, gold, etc.¹⁴ Ayas, in addition to being a seaport, was the financial gateway of Armenia to Western Europe. Thousands of silver coins, perhaps millions, changed hands at Ayas to meet the needs of commercial transactions. It would seem expedient and logical that a mint there would serve the best interests of Armenians as well as foreign merchants.

In an article of 1968, reproduced in English translation in this volume, Fr. Au. Sekoulian of the Vienna Mekhitarist order, already convincingly identified a group of large size copper coins (tanks) with mint name Ayas.¹⁵ Fr. Sekoulian offers the following epigraphical variations of Ayas on the copper coins: Ա, ԱԱ, ԱԻ, ԱԻԱ, ԱԻԱԱ, ԱԻԱԻ, ԱԻԱԻԱ, ԱԻԱԱ, ԱԻԱՍ, ԱԻԱ/, ԱԻԱ, ԱԻԱԻ, ԱԱ, ԱԱԱ, ՅԱՍ. In his article he refers to Pegolotti's statement, already quoted by Gh. Alishan in the nineteenth century, about "the mint (of Ayas) striking silver coins."¹⁶ Our article identifies a series of such silver coins, takvorins, bearing the mint Ayas. They bear the legend ԱԱ (No. 1), ԱԻԱ (Nos. 2, 3, 11-17, 24-26, 30-32), ԱԻԱ (Nos. 4-7, 9, 18-23, 27-29, 33, 35, 36), ԱԻԱԻ (No. 8), ԱԻԱԻ (Nos. 10, 34, 37-39). These letters indicate the mint name ԱԻԱԱ or Ayas.

It is very hard to find an Armenian coin where the complete legend is given without abbreviation; any of the words of the legend may be found in an abbreviated version, the form of which was set at the discretion of the engraver depending on the size of planchet and the length of the word. It can be concluded that the trams of Levon II were not treated differently from this custom of the die engravers.¹⁷ Furthermore, if there were a mint in Ayas the inscription would have its epigraphical variations just like the inscription of Sis (ԱԻԱ, ԱԻ, ԱԱ, ԱԱԻ, etc.).¹⁸ All of the abbreviations of Levon II trams discussed in this paper can be found among the above Ayas inscriptions offered by

¹⁰ Fr. Ghewond Alishan, *Sissouan* (Venice, 1885), p. 269

¹¹ *Ibid.*, p. 270.

¹² *Ibid.*, p. 274.

¹³ *Ibid.*, pp. 356-373.

¹⁴ For more details, ed. G. Pauthier (Paris, 1866).

¹⁵ Au. Sekoulian, "Armenian Coins Struck in Ayas," *Handes Amsorya*, Vol. LXXXII (1968), pp. 213-218, also reprinted in *Armenian Numismatic Journal*, Ser. I, Vol. III, No. 4 (1977), pp. 40-42, in Armenian. For the English translation, see pp. 75-80 of this volume.

¹⁶ Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, edited by Allan Evans (Cambridge, Mass., 1936), pp. 59-63.

¹⁷ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, pp. 290-304, Nos. 1429-1521.

¹⁸ *Ibid.*, pp. 428-489.

LEVON II TRAMS STRUCK IN AYAS

Fr. Sekoulian. His argument is that during the reign of Hetoum I, a mint in Ayas was established and was operational. Then during the reign of Levon II the mint continued striking coins, perhaps on a limited scale, to meet the mercantile requirements of one of the most important and busiest seaports of the Eastern Mediterranean.

The present spelling of Ayas in Armenian is *ԱԾԱՍ* and not *ԱԽԱՍ*.¹⁹ For medieval spelling of Ayas, research has not been encouraging; all published material has used the modern Armenian spelling.²⁰ Prof. Avedis Sanjian is of the opinion that during the medieval period the word Ayas was spelled in both ways: *ԱԽԱՍ* and *ԱԾԱՍ*; however, when scribes copied manuscripts they may have converted to the modern spelling.²¹ Modern publishers may have done the same. Therefore, thirteenth century Armenian manuscripts and the colophons must be directly examined. The spelling of Ayas, at least from 1226-1288, must be studied under this light for corroboration before a definite judgment can be made on the mint of Ayas.

For metrological purposes, the samples studied were mostly from the writer's collection which is comparatively small to express a conclusive opinion on metrology. Bedoukian notes the highest and lowest weights as 2.93 and 2.00 gm. respectively.²² The weights of subject specimens are 2.91 and 2.36 gm., highest and lowest respectively. It seems that they represent the average condition of trams of Levon II.

GENERAL DESCRIPTION OF SILVER TRAMS

The obverse of the silver trams of Levon II portray the king on horseback moving toward the right, wearing a crown, holding the reigns with his left hand and with his right hand holding a cross with two bars or a sceptre extending over his right shoulder. We see numerous field marks in various locations in the form of dots, six pointed stars, crescents, crosses, etc. These are illustrated in the catalogue below for each coin. The Armenian legend is inscribed in circular fashion starting from the top of the coin (right side of the cross) and reading clockwise. The legend with transliteration is given below.

The reverse displays a crowned lion walking to left or right, but facing front with left paw raised. Behind the lion we see a cross with single or double bars. The Armenian legend is inscribed again in circular fashion, identical to the obverse. The direction of lion with the cross behind him is indicated.²³

¹⁹ Fr. Ghewond Alishan, *Hay Venet* (Venice, 1896), pp. 67, 75-76, and *passim*. Also his *Sissouan*, pp. 356-399, and *passim*.

²⁰ *The Chronicle of Constable Smpad* (Venice, 1956), in Armenian; Garegin I Catholicos Hovsepian's, *Colophons of Armenian Manuscripts* (Antelias, 1951), in Armenian; *Minor Chronicles of the XIII-XVIII Centuries*, edited by V. A. Hakobian, Vol. II (Erevan, 1956), in Armenian.

²¹ Confirmed in a telephone communication with Prof. Sanjian, Director of the Armenian Studies Program, University of California, Los Angeles, an expert in Armenian manuscript tradition.

²² Bedoukian, p. 111.

²³ *Ibid.*, pp. 62, 290-304, Nos. 1428-1521, pls. XXXI-XXXII.

CATALOGUE OF COINS

1. Obv.: King on horseback to right, wearing a crown and holding reins with left hand and with a sceptre extending over his right shoulder. Various field marks.

ԼԵՒՈՆ ԹԱ—ԱՒՈՐ ՀԱՅՍ
LEVON TA—AVOR HAYS
(Levon king of Armenians)

Rev.: Crowned lion walking to left. Behind him a cross with one bar.

ՇԻՆԵՍՍ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԱ
SHINESS I KAGhAKN I AA
(Struck in the city of AA)

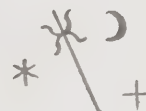
AR21, 2.53 gm.
(Writer's collection)

2. Obv.: As in No. 1.

---ՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈ
---ON TAKAVOR HAYO
(Levon king of Armenians)

Rev.: Crowned lion walking to right. Behind him a cross with two bars.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ԱԻՍ
SHINEAL I KAGhAKN I AIS
(Struck in the city of AIS)

AR21, 2.70 gm.
(Writer's collection)

3. Obv.: As in No. 1, but holding a cross with two bars.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՒՈՅ
LEVON TAKAVOR HAYVOTz
(Levon king of Armenians)

Rev.: As in No. 2.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ԱԻՍ
SHINEAL I KAGhAKN I AIS
(Struck in the city of AIS)

AR21, 2.91 gm.
(Writer's collection)

LEVON II TRAMS STRUCK IN AYAS

4. Obv.: As in No. 1, dots instead of field marks.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀՍԵՈ
LEVON TAKAVOR HSYO
(Levon king of Armenians)

Rev.: As in No. 2.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
SHINEAL I KAGhAKN I AIA
(Struck in the city of AIA)

AR22, 2.61 gm.
(Writer's collection)

5. Obv.: As in No. 4.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ —ԱՅՍԶ
LEVON TAKAVOR —AYSTz
(Levon king of Armenians)

Rev.: As in No. 2.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
SHINEAL I KAGhAKN I AIA
(Struck in the city of AIA)

AR21, 2.40 gm.
(Writer's collection)

6. Obv.: As in No. 4.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅԱԶ
LEVON TAKAVOR HAYATz
(Levon king of Armenians)

Rev.: As in No. 2.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ԱԻԱ
SHINEAL I KAGhAKN I AIA
(Struck in the city of AIA)

AR22, 2.53 gm.
(Writer's collection)

7. Obv.: As in No. 4.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅԱՑ
LEVON TAKAVOR HAYATz
(Levon king of Armenians)

Rev.: As in No. 2.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
SHINEAL I KAGhAKN I AIA
(Struck in the city of AIA)

AR21, 2.36 gm.
(Private museum collection)

8. Obv.: As in No. 4.

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅԱՑ
LEVON TAKAVOR HAYATz
(Levon king of Armenians)

Rev.: As in No. 2.

ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ԱԻԱԻ
SHINEAL I KAGhAKN AIAI
(Struck in the city of AIAI)

AR22, 2.37 gm.
(Writer's collection)

LEVON II TRAMS STRUCK IN AYAS

Silver trams of Levon II struck in Ayas from the Vienna Mekhitarist collection.²⁴

<i>No. Bedoukian Catalogue No.</i>	<i>Reverse Legend</i>
9. 1452 + 1	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
10. 1456 + 1	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍԻ
11. 1463	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
12. 1470 + 1/1	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
13. 1470 + 1/1314	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
14. 1470 + 1/3	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
15. 1470 + 1/1313	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
16. 1477 + 2	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
17. 1491	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
18. 1491 + 1	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
19. 1491 + 1/3604	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
20. 1491 + 1/1361	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
21. 1498 + 1/3611	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
22. 1498 + 1/3606	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
23. 1498 + 1/3610	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
24. 1498 + 2/1356	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
25. 1498 + 2/3609	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
26. 1501 + 1	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
27. 1503 + 1/1351	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
28. 1503 + 1/1352	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
29. 1503 + 1/3615	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
30. 1503 + 1/1354	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
31. 1504 + 1/1353	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
32. 1504 + 1/2	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍ
33. 1505 + 1/1360	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
34. 1508-1 + 1/0	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍԻ
35. 1508-1/3616	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
36. 1508-1/1350	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻԱ
37. 1512 + 1/1334	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍԻ
38. 1512 + 1/3619	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍԻ
39. 1512 + 1/1335	ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ի ԱԻՍԻ

Y. T. NERCESSIAN
Pico Rivera, California

²⁴ This material was kindly forwarded by Fr. Au. Sekoulian.

ԼԵՒՈՆ Բ-Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ ՀԱՏԱՆՈՒԱԾ ԱՅԱՍ

[Ամփոփում]

Լեւոն Բ հատանած է բաղմատեսակ դրամներ իր գահակալութեան շրջանին՝ 1270-1289: Կոստած է դրամներ ոսկիէ, արծաթէ եւ պղինձէ:

Մեր ուսումնասիրութեան բուն նիւթ կազմողը իր արծաթ դրամներու մի տարբերակն է որոնց վրայի փողերանոցը յիշատակող գիրերն են՝ ԱԱ (նկար 1), ԱԻՍ (2, 3, 11-17, 24-26, 30-32), ԱԻԱ (4-7, 9, 18-23, 27-29, 33, 35, 36), ԱԻԱԻ (8), ԱԻՍԻ (10, 34, 37-39):

Այս գիրերը փողերանոցի վայրին համար միայն կրնան յիշատակել ԱԻԱ(Ս): Հ. Սեքուլեան իր «Այաս քաղաքին մէջ կոխուած հայ դրամներ» յօդուածով բաւական կը խօսի Հեթում Ա-ի խոշոր պղինձներու մասին որոնք ունին հետեւեալ արձանագրութիւնները փողերանոցին համար՝ Ա, ԱԱ, ԱԻ, ԱԻԱ, ԱԻԱԱ, ԱԻԱԻ, ԱԻԱԻԱ, ԱԻԱՍ, ԱԻԱՍ, ԱԻԱՍ, ԱԻԱՍԻ, ԱՍ, ԱՍԱ, ՅԱՍ: Լեւոն Բ-ի եւ Հեթում Ա-ի փողերանոցի անուանց մէջ կան շատ նմանութիւններ: Հիմնուելով Հ. Սեքուլեանի յօդուածին եզրակացութեան՝ եթէ Հեթում Ա-ի օրով Այասի փողերանոց մը հիմնուած է ուրեմն յաջորդող Լեւոն Բ-ի օրով այդ փողերանոցը միայն շարունակած կրնար ըլլալ կոխել դրամ Այասի նման բարգաւաճ ու Արեւելեան Միջերկրական ծովի ամենէն կարեւորագոյն նաւահանգիստներուն մէկուն համար:

Միջնադարեան մատենագրութեանց մէջ հետազօտութիւնները չեն ունեցած եզրակացուցիչ արդիւնք: Յարաբերութիւն հաստատուած է Փրոֆ. Աւետիս Սանճեանին հետ՝ որ մեծ հեղինակութիւն մըն է հայ ձեռագիրներու յիշատակարաններու առնչութեամբ: Իր գաղափարն է թէ՛ միջին դարուն Այաս բառը գրուած է երկու ձեւով՝ թէ՛ ԱԻԱՍ եւ թէ՛ ԱՅԱՍ. սակայն գրիչներ, ընդօրինակութեան ընթացքին, կրնան փոխած ըլլալ ներկայ ուղղագրութեան կամ ալ արդի հրատարակիչները նոյնը կրնան ըրած ըլլալ:

Այաս քաղաքի ներկայ ուղղագրութիւնն է ԱՅԱՍ եւ ոչ թէ ԱԻԱՍ: Ուրեմն ԺԳ դարու հայ ձեռագիրները եւ հայ գրիչներու կողմանէ գրուած յիշատակարանները պէտք է հետազօտուին Այաս քաղաքի միջնադարեան ուղղագրութեան ճշգրտան համար: Այս վերջնական եզրակացութեան պէտք է յանգի դրամագիտութիւնը Այասի փողերանոց մը հիմնելէ առաջ:

Ե. Թ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ
Փրօ Ռիվերա, Քալիֆորնիա

KING OSHIN HALF TRAM

HISTORICAL BACKGROUND

Hetoum II finally resigned from the throne of Cilician Armenia in 1305 after crowning his nephew, the sixteen year old Levon III, as king.¹ The latter had hardly been crowned when the Ilkhanid general Bilarghou came to the city walls of Anazarbus. Since the Mongols were allies with the Armenians they were unsuspectingly admitted inside. At the time Hetoum II and Levon III were actively seeking a union between the Armenian and Roman Catholic churches. Once the Mongols gained access to the fortress, they killed Hetoum II and Levon III, and massacred much of the Armenian population on November 17, 1307;² perhaps this can be in part explained because the Mongols of Iran had officially converted to Islam shortly before.

Oshin, who was absent at the time, upon hearing of the death of his brother and nephew, immediately marched at the head of a royal regiment and drove the Mongols out of Cilician Armenia. He protested to the Great Khan, who promptly had the Mongol general decapitated for his unauthorized treachery.

Oshin returned to Tarsus, where, in the Cathedral of St. Sophia, he was crowned king in 1308; he ruled until 1320. During his reign the religious controversy continued, with the king trying to unite the Armenian and Roman Catholic churches for political aims and perhaps even for starting a new crusader movement. His views were violently opposed by the Armenian population and clergy. Unfortunately, Oshin's call for help from the West against the enemies of Armenia remained unanswered except for 30,000 sequins sent him by Pope John XXII.³ Mamluk sultan al-Nasir Muhammad with 20,000 Egyptian troops and in alliance with the Turkomans of Iconium (Konya) invaded Cilician Armenia and advanced as far as Sis and Ayas without opposition. Oshin the Bayl and

¹ Jacques de Morgan, *The History of the Armenian People* (Boston, 1965), pp. 245-247; Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia* (New York, 1964) pp. 254-255.

² Kurkjian, p. 255.

³ S. V. Brnazian, "Kilikiaiy haykakan petut'yuně (The Armenian Government of Cilicia)," *History of the Armenian People*, Vol. III (Erevan, 1976), pp. 768-770, in Armenian.

Constable Gosdantin,⁴ King Oshin's brother, attacked the Egyptians and surrounded them in Ayas. The enemy left behind six thousand dead in September 1320; the rest were driven out of Cilicia. When the victorious Armenian army entered Sis, Oshin had already died on July 20, 1320 and was never to hear about the success of his gallant force. Oshin's son, Levon IV, according to late king's will, was his successor.⁵

THE COINAGE

The coins of Oshin are from a very interesting period of the Cilician kingdom. He was the fifth son of Levon II, and all of his brothers, Hetoum II, Smpad, and Gosdantin I, except T'oros, issued coins with unusually creative types and concepts.

Hetoum II had no silver coinage at all. This was unusual since he was reigning during a period when silver was available. Instead he issued billon deniers and two basic types of copper coins, both of which were new in design.

Smpad issued two new types of silver trams, one of which was a newly designed "regular tram" and the other, a "coronation tram." The coronation tram was similar to the regular trams of Levon I. Smpad also issued a new type of billon denier (Bedoukian No. 1677, identified as a half tram)⁶ which was unique to his reign. He also issued the first small sized copper coin which was also of a new unique design.

Gosdantin I was probably the most innovative of the brothers. His gold, silver, and copper issues all depict him with a sword, which of itself was not only new in the Armenian series of this period, but probably indicated the politics and means by which he assumed the throne. His coins are not just new and interesting for their types, but they are well executed and represent a high period of Armenian art and craftsmanship. It is unfortunate that all of the coins of Gosdantin are rare and difficult to acquire.

Oshin's regular trams are similar in design to those of his father, Levon II. The obverse of his regular trams depicts him as an equestrian. The reverse has a lion walking to the left or right, very similar to the trams of Levon II. Oshin's new copper pogs were also of a new size and design in the developing numismatics of this period. Oshin seemed to wish to keep to the staid conservatism of the earlier kings of the Roupenians. He hoped to restore political and moral order to the kingdom. His brothers, kings Smpad and Gosdantin, had been military usurpers of the Armenian throne. Oshin wished to bring back law and order and continue a normal sequence of royal harmony. Nevertheless, he was also interested in establishing a unique image reflected on his coins.

It is unfortunate that these capable and talented brother-kings could not have been more har-

⁴ Paul Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, revised edition (Danbury, Conn., 1979), pp. 15-16.

⁵ Vahan Hovhannessian, *Patmut'iwn hayots' (History of the Armenians)*, Vol. V (San Lazzaro, Venice, 1975), pp. 252-253.

⁶ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, revised edition, p. 328.

KING OSHIN HALF TRAM

monious in their relationship. If they had joined forces, they would probably have been much more effective in every conceivable way for the welfare of their kingdom. Unfortunately, they used their talent against one another rather than against the enemies of their kingdom.

Oshin also issued a coronation tram similar to that of his brother Smpad. These coins are fairly scarce, but their scarcity may be considered abundant when we examine the availability of his half tram.

Judging from the numismatic evidence, Oshin's reign can be considered more prosperous than his predecessor's, since his coins seem to contain more silver. He struck silver coronation trams, very similar to the regular trams of Levon I except the name of king is different and above is a fleur-de-lys, and a hand with two fingers; half silver coronation trams; regular silver takvorins with equestrian design; and copper poghs showing the king seated on a bench like throne. A number of takvorins of Oshin exist with Arabic overstrikes.⁷

NEW SPECIMEN

The first published specimen of an Oshin half tram is known from an article signed by Haikazn Hapeshian,⁸ who was quoted by K. J. Basmadjian. He wrote, "A half tram was seen in the collection of Catholicos Sahak, and is one of the jewels of Armenian numismatics... a unique specimen."⁹

On the obverse is a crowned king between two lions positioned on a mound. In his right hand is an orb with cross and in his left hand a lily. There is a star in the field near his head. The inscription is:

ԱՒՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ
AVSHIN TAKAVOR HAYOTz
(Oshin king of Armenians)

On the reverse there is a double cross which is raised between two addorsed lions with heads turned toward the cross. The inscription reads:

ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Է
GAROGHOUTIUN ASDOUDzOY E
(By the will of God)

Unfortunately, the whereabouts of this coin is unknown.

⁷ Paul Z. Bedoukian, "Some Armenian Coins Ovesrstruck in Arabic," *Armeniaca* (San Lazzaro, Venice, 1969), pp. 138-147. For additional information on the coinage of Oshin refer to Bedoukian's standard reference manual relating to this subject, *Coinage of Cilician Armenia*, pp. 353-368.

⁸ Haikazn Hapeshian, "Hin dramner (Ancient Coins)," *Azatomart*, Vol. I, No. 34 (March 6/19, 1911), p. 544, in Armenian.

⁹ K. J. Basmadjian, *Numismatique générale arménienne* (Venice, 1936), p. 171, in Armenian.

The silver coin acquired by the author is very similar except as follows:

Fig. 1. King Oshin half tram

On the obverse, the inscription is the same, but there is no star in the field. There is, however, a hand with two fingers extended towards the king's head from the right. This is very similar to the tram-sized coronation coins of Oshin. In his right hand there is a cross without an orb. There is a lily in his left hand, as in the previous specimen. A field mark Ξ appears at 4 o'clock [mirror image of Armenian letter θ (H)].

On the reverse, the design is the same, however, the inscription is:

ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՅՈՅ

GAROGhOUTPN AYOTz

(By the will of God)

The diameter is 18 mm. and the weight 1.47 gm. This coin is obviously a half-coronation tram of Oshin. Its discovery gives hope that in the future more specimens of this and other unknown types will come to light.

The newly discovered coin is also catalogued as No. 1936b in the corpus of the revised edition of Bedoukian's *Coinage of Cilician Armenia*.¹⁰

J. GUEVREKIAN
Manhasset, N. Y.

¹⁰ Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, revised edition, p. 365. Photo courtesy of Paul Z. Bedoukian.

ՕՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԿԻՍԱԴՐԱՄ ՄԸ

[Ամփոփում]

Դրամագիտական մատենագրութեան մէջ յիշուած է Օշին թագաւորի կիսադրամ մը: Յարդ այս դրամին ուր ըլլալը կը մնայ անյայտ:

Ակողմ՝ թագաւորը պսակաւոր, բազմած է երկու առիւծներու կռթնած գունդի մը վրայ. աջ ձեռքը խաչակիր գունդ մը, իսկ ձախը՝ շուշան մը. դաշտին մէջ, գլխուն մօտերը՝ աստղ մը:

Շրջագրութիւն՝ ԱԻՇԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Բեկողմ՝ կրկնաթեւ խաչ, որ բարձրացած է երկու կանգնած առիւծներու միջեւ, որոնց կռնակն ու գլուխը դարձած են դէպի խաչ:

Շրջագրութիւն՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ Է:

Հեղինակին կողմէ ձեռք բերուած արծաթէ դրամ մը նման է Սահակ կաթողիկոսի վերոյիշեալ դրամին հետեւեալ բացառութիւններով.

Ակողմ՝ դաշտին մէջ աստղ գոյութիւն չունի այլ թագաւորի գլխուն մօտ, վերեւ՝ կ'երեւի ձեռք մը երկու մատերով: Այս նման է Օշին թագաւորի օծման դրամի պատկերատիպին: Աջ ձեռքը խաչ մը կայ առանց գունդի: Դաշտին մէջ կայ Ե մենագիրը:

Բեկողմի շրջագրութիւն՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅՈՑ:

Չափագիտական տուեալներն են՝ 18 մմ., 1.47 գր.: Անկասկած այս Օշին թագաւորի օծման կիսադրամն է:

Ճ. ԿԵՎՐԻՔԵԱՆ
Մանհաստէթ, Ն.Ե.

ՈՍԿԻ ՄԱՏԱՆԻ ԹՈՐՈՍ ԻՇԽԱՆԻ

Աչքէ անցընելով Սերովբէ Ալիշանի նամակները, հետաքրքրական ծանօթութիւններու շարքին կը գտնենք յիշատակութիւն երկու ոսկի մատանիներու:

Ասոնցմէ առաջինը Սերովբէ գնած է Կիլիկեան արծաթ կնիքի մը հետ, 1865-ին, եւ լուրը իսկոյն կը հասցնէ Վենետիկ իր եղբօր գրելով. «Որ ինչ չծանուցի կարծեմ առաջին նամակիս, զի եւ կարմիր մատանի մի ընդ Ֆուրախոյ զմոյն գնեցի, նոյնպէս ի Կիլիկիոյ եկեալ, զատկական ընծայ լրոյ հայկական հնութեանց իբրեւ կարող ես ընդունել» (7 Ապրիլ): Մատանին գնած ըլլալու լուրը տալէն ետք Սերովբէ կ'անցնի տալու համառօտ նկարագրութիւնը. «է սա պարզ եւ հաստ ոսկի մատանի, ունելով ի վերայ չրջագրեալ 'Քսի ծռ Թորոսի', ի միջի Գառն Աստուծոյ եւ ի վերայ խաչ: Այս եւս ինձ հաւաստի Ռուբինեան թուի, այլ խիթամ որ չէ Թորոս թագաւորի, չունելով արքայական մակդիր. գուցէ Բ Թորոսի իշխանապետին. ժամանակն եւ բաղդատութիւնք այլ նշխարանաց հաւաքելեաց՝ կարեն լուսաւորել զայսպիսիս»:

Այս ոսկի մատանիին հետ Պոլիս յանկարծ կը յայտնուի երկրորդ մը. Սերովբէ զայն կը տեսնէ «Քապուլի փաշային քով, սոյնպէս պարզաչէն եւ հաստ, եւ է մատանիս Մուստաֆա Զէլէպույ, որդւոյ Մէհմէտ Բ-ի, առողին Պոլսոյ: Սա էր իշխան եւ տիրէր Մագնեսիայի Յոնիոյ, ի մերձակայս գնեաց զմատանիս փաշայն, եւ գոյ նմանութիւն չինուածոյն, մանաւանդ զարդու ինչ որ յստորեւ մատանւոյն յօղակն յարտաքուստ ընդ Թորոսեան մատանիս: Զօսմանեանն ընծայելոց է փաշայն առ տիրող Սուլտանն Օսմանեան» (անդ):

Թէ ինչ եղած է ճակատագիրը այս երկրորդ մատանիին՝ չէ կարելի ստուգել Սերովբէի նամակներէն, մինչ առաջին Թորոսեան մատանին Սերովբէ պինդ մը կը սեղմէ կուրծքին, աչքին բիւրին նման գուրգուրալով անոր վրայ: Գնելէն երկու տարի ետք՝ իրեն կը ներկայանայ Լոնտոնի հնախօսական ընկերութեան անդամներէն Drury Fortnum, «որ հին մատանիներ հաւաքէր ի հնագոյն ժամանակաց մինչեւ ի Վօլթէռի ժամանակս. իմ Թորոսի ոսկի մատանւոյս 10 անգլիայի ոսկի տուեց, այլ իմացուցի որ թէ 100 ալ տար՝ չեմ ծախեր» (10 Մայիս 1867):

Տասներկու տարի Թորոսեան ոսկի մատանին սրտին վրայ սեղմելէ ետք, Սերովբէ կը մտածէ ապահովագոյն տեղ մը պահել զայն: Տարիներ ամբողջ մտածած է անոր վրայ. «զի անձամբ յուսայի օր մը surprise առնել, այլ լաւ է սնոտի յուսով՝ ի վտանգէ պահելէ, այս կերպով անակնկալ երեւան հանել» (12 Յունիս 1877): Անցեալին, մէկ գիշերուան հրդեհի մը ընթացքին բաւական հարստութիւն կորսնցուցած ըլլալուն՝ այժմ կը գուրգուրայ նոր հաւաքածոյին վրայ, ու կ'որոշէ փրկել զանոնք: Օգտուելով դէպի Ս. Ղազար ճամբորդներու բարի

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

տրամադրութենէն, «կա՛մ եղեւ ինձ մէկ քանի հայկական հնութիւնք, կարի չքնադագիւտներէն եւ ինձ ի շատ սիրելեաց՝ ի քովիկդ անցուցանել վասն պահպանութեան ի հանապազօրեայ եւ անակնկալ կորստեան վտանգէ ազատելու համար: Խել մը ժամանակէ այսպիսի երկիւղ մը վարանէ միտքս. երկար ժամանակ տքնութեամբ հաւաքածս մէկ օրուան կամ մէկ գիշերուայ մէջ կարեն կորսուիլ եւ ցնդիլ: Թողումք ստացուածի կորուստ, որոյ զիջանիլ հարկաւորիմք, որպէս կեանքերնիս՝ որ մաշեալ եւ մաշի եւ անհրաժեշտ պիտի կորի: Բայց գիտութեան ծառայելու օգտակարութեան կորուստը՝ այս ինձ առաւել անմխիթարելի է» (անդ):

1877 Յունիս ամսուն Թորոսեան ոսկի մատանին կը մեկնի Պոլիսէն ու կը մտնէ Ս. Ղազար: Սերովբէ անգամ մը եւս առիթ առած կու տայ մեզի իր դատաստանը մատանիին մասին, որ հոս մէջ կը բերենք. «Մատանի ոսկի Թորոսի իշխանի Ռուբինեան: Կնիք մատանւոյս բերէ ի մէջ Գառն Աստուծոյ, ձողաբարձ խաչ ի թիկանց եւ խոյակերպ գառնն ունի ետքի մէկ ոտքովն զձող խաչին: Վերտառութիւն՝ ԹՈՐՈՍ ԾԱՌԱ՝Ա + = ծառայ Աստուծոյ: Տարակուսիս գուցէ թէ ինչու Թորոսի իշխանին յարմարցնեմ զմատանիս: Վասն այս պատճառաց. նախ զի ի Կիւլիկիոյ լերանց է գալուստն, գուցէ իշխանին դամբանէն կողոպտեալ: Երկրորդ, Գառն Աստուծոյ պատկանէր Բագրատունեաց, եւ թուի թէ նախ քան զԼեւոնեան արքայական առիւծն՝ այս էր Ռուբինեանց դրօշանշանն: — Իսկ երկրորդ՝ ձեւ եւ կերտուած մատանւոյն: Նման արուեստիւ եւ ձեւով տեսած եմ երկու նախնական Սուլտանից Օսմանեանց մատանիս, եւ մի այլ արեւելեան Եւրոպական նոյն դարուց: Պարզութիւն վերտառութեանն ալ ի նպաստ է: աս օղակաւոր կապերով թեւն երեւի նոյն դարու մատանեաց վրայ» (12 Յունիս 1877):

Ճիշտ նոյն օրերուն, Միաբանութեանս նորընտիր Աբբահօր, Իգնատիոս Կիւրեղեանի եպիսկոպոսական ընտրութեան լուրը կը հասնի Սերովբէի, ու կը մտածէ արժանաւոր նուէրով մը պատուել զինքը, կը գրէ իր եղբօր Ալիշանի. «Թորոսի ոսկի մատանւոյն տե՛ս ինչ որոշումն ըրի. ընթերցի՛ր առ Գերպ. Աբբահայրդ գրած բարեմաղթականս, եւ թէ անյարմար ինչ դատես, ձգեմ լիովին պատասխանի հարազատիդ. զմատանին Թորոսի հարազատիդ բանիւ՝ յիմոյ սրտի արտայայտութեամբ մատուցանե՛ս առ Վեհդ» (19 Յունիս 1877):

Վանքիս դիւանին մէջ կը պահուի Սերովբէի ընծայական նամակը, ուղղուած նորընտիր եւ նորօժ եպիսկոպոս Իգնատիոս Կիւրեղեան Աբբահօր, իսկ «Թորոսեան մատանիդ ալ, հանդերձ ընծայականաւ, կը պատասխանէ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, յանձնեցի առ Վեհս, որ եւ շատ հաճութեամբ ընդունեցաւ, եւ անշուշտ ինքնին գրէ քեզ: Կարծեմ դու առաջին եղար որ ընծայիւ պատուեցիր զնա» (6 Յուլիս 1877):

Ներկայիս Թորոսի ոսկի մատանին կը պահուի վանքիս գանձարանը¹:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՎՐԴ. ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

Ս. Ղազար, Վենետիկ

¹ Տես՝ Հ. Պօղոս Վրդ. Անանեանի յօդուածը սոյն մատանիին վերաբերեալ այս հատորին մէջ, էջ 101-103:

THE GOLD RING OF BARON T'OROS

[Summary]

In 1865, Serovbe Alishan purchased a gold ring along with a silver Cilician seal. He wrote to his brother Alishan heralding the news of a ring belonging to baron T'oros of the Roupenian dynasty of Cilician Armenia, supposed descendants of the Bagratids of Ani.

Serovbe was unable to part with the gold ring for twelve years. However, in 1877, after losing a great fortune in a fire, he thought about securing a safe home for this national treasure. Taking advantage of the willingness of a traveler from Constantinople to San Lazzaro, Venice, he sent the ring to his brother Fr. Ghewond Alishan.

When Fr. Ignatius Kiwregian was ordained Abbot General in San Lazzaro in 1877, the ring was presented to him on behalf of Serovbe Alishan with a letter of donation.

FR. SAHAK DJEMDJEMIAN

San Lazzaro, Venice

ԹՈՐՈՍ ԻՇԽԱՆԻ ՈՍԿԻ ՄԱՏԱՆԻՆ

[Տես տախտակ X-XI]

Տիար Ճոն Կէվրէքեան Ararat ամսագրին մէջ (1967, թիւ 31, էջ 58-59) կը խօսի թագաւորական կնիքի մը մասին, որ կը կրէ ԹՈՐՈՍ ԾԱՌԱՅ անունը, որու կեդրոնը կայ կենդանիի մը պատկերը: Այս ոսկի կնիքը այժմ կը պահուի Զուլիգերիոյ Պազիլէա քաղաքի թանգարանին մէջ:

Ճիշտ նոյն վերտառութեամբ ոսկի կնիք մը կը գտնուի նաեւ Ս. Ղազարի թանգարանին մէջ, նուիրուած Սերովբէ Ալիշանէ Գերպ. Իգնատիոս Կիւրեղեան Աբբաճօր, 1877-ին, անոր ընտրութեան առիթով¹:

Հակառակ անոր որ երկու կնիքները առաջին ակնարկով նման են իրարու թէ նիւթով եւ թէ վերտառութեամբ — երկուքն ալ ոսկի կնիք մատանիներ ԹՈՐՈՍ ԾԱՌԱՅ ԱՅ գրութեամբ — բայց ունին այնքան տարբերակներ, որոնք բացարձակապէս կը հերքեն անոնց նոյնութիւնը:

Արդարեւ երկուքն ալ ոսկի են, բայց մինչ մերը կը կշռէ 11.9 գր. տրամագիծ ունենալով 12.5 մմ., Զուլիգերիոյ թանգարանինը 8.34 գր. կշիռով է, 25.0 մմ. տրամագիծով:

Պատկերագրութիւնն ալ թէեւ նման բայց խոշոր տարբերութիւններ ունի. մեր կնիքին (նկ. 1) կեդրոնը կայ եղջիւրաւոր գառնուկ մը որ կը կրէ խաչ մը. Զուլիգերիոյ (նկ. 2) կնիքը, Տիար Կէվրէքեանի հաւաստումներուն համաձայն, առիւծի պատկեր մը պէտք է ըլլայ: Երկուքին համեմատութենէն կ'երեւի թէ Զուլիգերիոյ կնիքի կենդանին ո'չ եղջիւր ունի եւ ոչ ալ խաչ կը կրէ կռնակին վրայ, իսկ այն խաչը որ կը տեսնուի գլխուն վերեւ կը պատկանի վերտառութեան: Երկու կենդանիներու (գառնուկին եւ առիւծին) ոտքերուն դիրքերն ալ տարբեր են. մեր կնիքին մէջ գառնուկին առջեւի ոտքերը դէպի ներս ծալուած են ու քալելու դիրքի մէջ են, մինչ միւս մատանիի առիւծի առջեւի ոտքերը դէպի առաջ են, նոյնպէս քալելու համար: Մեր կնիքին մէջ կեդրոնը շրջագծուած է շարունակական գիծով, մինչ միւսին մէջ կիսաւոր գիծով:

Վերտառութիւնը երկուքին մէջ ալ ԹՈՐՈՍ ԾԱՌԱՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ գրուած է: Սակայն մինչ Զուլիգերիոյ կնիքին մէջ «+ ԹՈՐՈՍ ԾԱՌԱՅ» գրուած է, մեր կնիքին մէջ կը կարդանք «+ ԹՈՐՈՍ ԾԱՌԱՎԱՎ»:

Կարելոր տարբերակներէն մէկն ալ մատանիներու օղակի երկու կողմերու վրայի զարդերուն

¹ Տես՝ Հ. Ս. Ճեմճեմեանի յօդուածը սոյն հատորին մէջ, էջ 97-99:

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

մէջ է: Զուիցերիոյ մատանիին վրայ առիւծներ (նկ. 3) կան, մինչ մեր կնիքին վրայ լոկ զարդեր են, չղթայի նման, ինչպէս նկատած է Սերովբէ Ալիշան²: Զուիցերիոյ կնիքին ետեւի կողմը ներսէն ալ պատկեր մը կայ, որ Տիար Կէվրէքեան կը նմանցնէ Վանի Աղթամար կղզիի Ս. Նշան եկեղեցւոյ զարդերէն մէկուն: Մինչ մեր կնիքը անզարդ է:

Բոլոր այս տարբերակները մեզի կը թելադրեն թէ երկու մատանիներու Թորոս անուն կրող անձնաւորութիւններն ալ տարբեր ըլլան, եւ եթէ Զուիցերիոյ մատանին Տիար Կէվրէքեանի համաձայն պատկանած է Լեւոն Բ-ի որդի Թորոս իշխանին³, ընդհակառակը մեր կնիքը պատկանած պէտք է ըլլայ նախորդ շրջանի Թորոս անուն իշխանի մը: Գառնուկի, կամ աւելի ճիշտ Գառն Աստուծոյ պատկերը որ կը գտնուի կնիքին կեդրոնը, Սերովբէ Ալիշանի համաձայն Բագրատունի թագաւորներու զինանշանն էր. թէեւ ասոր փաստ չունինք, սակայն յայտնի է՝ որ Լեւոն թագաւորէն կը սկսի առիւծը իբր զինանշան կիրարկուիլ զրամներու եւ զրօշակներու վրայ. ուստի Թորոսի կնիքին վրայ առիւծի փոխարէն Գառն Աստուծոյ պատկերին ներկայութիւնը նշան է որ Լեւոն Ա թագաւորէն առաջ ենք⁴:

Սերովբէ Ալիշան իր եղբոր գրած նամակին մէջ առանց տարակոյսի կը յայտնէ իր կարծիքը գրելով. «Գառն Աստուծոյ պատկանէր Բագրատունեաց եւ թուի թէ նախ քան զԼեւոնեան արքայական առիւծն՝ այս էր Ռուբինեանց զրօշանշանն»⁵: Ուրեմն այս կարծիքին համաձայն մատանին պէտք էր պատկանիլ Թորոս Բ-ի (1145-1175), ժամանակակից Ներսէս Շնորհալիի:

Հ. ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ. ԱՆԱՆԵԱՆ

Ս. Ղազար, Վենետիկ

² Մատանիի զարդերու գծագրութիւնը տես Հ. Ս. Զեմճեմեանի յիշեալ յօդուածին մէջ:

³ John Guevrekian, "The Mystery of a Royal Ring," *Ararat*, VIII, թիւ 3 (1967), էջ 59:

⁴ Դիտելի է որ «Գառն Աստուծոյ» պատկերը կը նշմարենք Ս. Ներսէս Լամբրոնացիի կնիքին վրայ: «Ա (տես՝ Սիսուան էջ 88), որ նոյնպէս խաչ մը կը կրէ զրօշակով: Վերջերս էջմիածնի Մայր Աթոռին նուիրուած արծաթէ մետալիոնի (նկ. 4) վրայ, որ կը համարուի Կիլիկեան թագաւորութեան շրջանէն (ԺԳ դար), կը տեսնուի Գառն Աստուծոյ պատկեր մը, խաչ զրօշակով հանդերձ, հետեւեալ գրութեամբ ԱՌՒԱՅ, այսինքն (Գ)ԱՌՆ Ա(ԱՍՏՈՒԾՈ)Յ: Էջմիածին, հատ. ԼԵ, Բ(1978), էջ 32:

⁵ Սերովբէ Ալիշան Պոլիսէն, 12 Յունիս 1877ին, առ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Վենետիկ (Դիւան Ս. Ղազարի): Տես՝ Հ. Զեմճեմեանի յիշեալ յօդուածը սոյն հատորին մէջ:

THE GOLD RING OF T'OROS ISHKHAN

[Summary]

A gold signet ring, found in the Mekhitarist museum of St. Lazzaro, Venice, is described and compared with a signet ring now in Basel, Switzerland and a seal donated to Holy Etchmiadzin. The weight is 11.9 gm. and the seal diameter 12.5 mm. The center of the ring displays a cornuted lamb to right with a cross above. The front legs of the lamb are bent inside in walking position and a solid line circles the lamb. The legend reads “ԹՈՐՈՍ ԾԱՌԱ՝ Ա՝” (T'oros servant of God). The ornamentation on both sides of the ring is plain and in chain-shaped motif. The “Agnus Dei” in the center of the signet ring indicates that it may have belonged to an *ishkhan* (prince) of Cilician Armenia. According to Serovbe Alishan, the coat of arms of the Bagratid Armenians was the “Agnus Dei.” The Cilician Armenian royal house used the lion on its coat of arms after the coronation of King Levon I. Accordingly, the ring must be attributed to prince T'oros II (1145-1175), a contemporary of Nerses Shnorhali.

FR. BOGHOS ANANIAN
San Lazzaro, Venice

ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՆՁԸ

[Տես տախտակ XII-XIV]

1971 թ. Սեպտեմբերի 5-ին, հին հայոց մայրաքաղաք Արտաշատի աւերակներում գտնուեց հայկական դրամներից բաղկացած մի փոքրիկ գանձ: Ի տարբերութիւն դրամական շատ գանձերի, այս գանձը գտնուել է հնագիտական պեղումների շնորհիւ: Պրոֆեսոր Բ. Ն. Առաքելեանի հաղորդմամբ¹, գանձը ի յայտ է եկել Արտաշատի կենտրոնական թաղամասում, քաղաքային պարսպի մօտ (թիւ 1 բլուր) «ղարբին-գինագործի» պատկանող արհեստանոցում: Այդտեղ հաւաքուած են եղել 28 արծաթէ դրամներ, բոլորն էլ Տիգրան Մեծի պատկերով (95-56 մ.թ.ա.): Ուրիշ դրամներ կամ այլ առարկաներ գանձում չեն եղել: Ըստ հաստատագրուած տուեալների Հայկական ՍՍՀ տարածքի վրայ եւ հարեւան երկրներում նման պարունակութեան դրամական գանձ, բաղկացած բացառապէս Տիգրան Մեծի դրամներից տակաւին առաջին անգամ է, որ յայտնի է դառնում: Պատմականօրէն օրինաչափ է, որ Տիգրան Մեծի գահակալութեան տարիներին նրա պատկերով դրամները թողարկուել են զանգուածաբար եւ նշանակալից տարածում են ունեցել անտիկ աշխարհի միջազգային առեւտրում: Քանակապէս դրանք աւելի շատ են պահպանուել, քան Արտաշէսեան հարստութեան բոլոր մնացած գահակալների դրամները միասին վերցրած: Ապրանքափոխանակութեան պրոցեսում Տիգրան Մեծի դրամները ինչպէս բուն Հայաստանում, այնպէս էլ օտար շուկաներում միայնակ հանդէս չեն եկել: Դրանք ընդունուել են առաւելապէս սելեւկեան, պարթեւական, պոնտական, կապադովկիական, հռոմէական եւ իրենց ժամանակակից հելլենիստական այլ դրամների հետ: Հայաստանում գտնուած գանձերը փաստում են հայկական շուկաների կապը Մերձաւոր Արեւելքի տարբեր երկրների հետ: Տիգրան Մեծի օրօք միջազգային առեւտրում իշխում էին հիմնականում երկու դրամակշռային համակարգեր՝ հին ատտիկեանը, որի սկզբունքներով թողարկուում էին հելլենիստական միապետութիւնների դրամները, եւ հռոմէականը: Վերջինիս կշռային

¹ Բ. Ն. Առաքելյան, Հին Արտաշատ (Երեւան, 1975), էջ 45:

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ

չափերով լայն տարածում էին ստացել Հռոմի հանրապետական շրջանի դրամները: Այդ երկու տարբեր ծագում ունեցող դրամա-կշռային համակարգերի հիմնական միաւորները՝ ատտրիկեան դրախման եւ հռոմէական դենարը, իրենց կշռային չափերով մ.թ.ա. Ա դ. գրեթէ հաւասարուել էին իրար, իւրաքանչիւրը ներկայացնելով մօտ չորս գրամ արծաթ ու միաժամանակ սպասարկում էին ապրանքափոխանակութեան պահանջները: Արտաշատը Տիգրան Մեծի օրօք լրիւ պահպանել էր վաճառաչաճ քաղաքի անցեալում ունեցած իր նշանաւոր դերը: Աւելին, ինչպէս վկայում են հնագիտական պեղումները, առաւել լայն ճանաչում էր ստացել յունա-հռոմէական քաղաքակրթութեան շրջաններում: Օտար երկրներից քարաւանները տարբեր ճանապարհներով Արտաշատ էին մտնում, որտեղից եւ դուրս էին գալիս ապրանքներով բեռնաւորուած քարաւաններ ուրիշ երկրներ: Դրամների եւ ապրանքների ելումուտը պայմանաւորուած էր տնտեսական կեանքի պահանջով: Տիգրան Մեծի պատկերով Արտաշատում յայտնաբերուած դրամների գանձը տեղում շրջանառութեան մէջ եղած դրամական խմբերից միայն մէկն է ներկայացնում: Ըստ պատկերների, գրութիւնների եւ չափագիտական տուեալների գանձի դրամները հետեւեալներն են.

ՑՈՒՑԱԿ

Տախտ. XII-XIV քիւ	Դրամական Միաւորի անուանում	Դրամների վրայ դրոշմուած պատկերներ, արձանագրութիւններ եւ լրացուցիչ նշաններ	Կշիռ գր.	Տրամագիծ մմ.	Կնիքների առանցքային ուղղութիւն
1	Տետրա-դրախմ	Ա կողմ. Տիգրան Մեծի կիսանդրին, դէմքով դէպի աջ, գլխին հայկական թագը, որի կատարն աւարտուած է սղոցի ատամների նման սրածայր ելուստներով (դիտւում են դրանցից հինգը): Թագի կենտրոնը զարդարուած է արեւի նշանով, պատկերուած երկու արծիւների միջեւ: Ներքեւից թագին միացուած են ականջակալներն ու վզկապը, որոնց բացուածքից երեւում է ուսին ճարմանդուած արքայական ծիրանին: Թագը ճակատային մասում ամրացուած է ժապաւէնով, որի ծայրերը հանգուցուած են գլխահետեւում եւ ազատ արձակուած են թիկունքին: Հայոց արքան պատկերուած է			

ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՆՁԸ

Տախտ· XII-XIV թիւ	Դրամական Միաւորի անուանում	Դրամների վրայ դրոշմուած պատկերներ, արձանագրութիւններ եւ լրացուցիչ նշաններ	Կշիռ գր·	Տրամա- գիծ մմ·	Կնիքների առանցքային ուղղութիւն
1	Տետրա- տրախմ	<p>երիտասարդ, առնական դիմագծերով, առանց բեխ-մօրուքի, որպէս բնորոշ էր իրեն ժամանակակից յունահռոմէական գահակալներին: Այս ողջ պատկերը վերցուած է գարեհատ ուլունքներից կազմուած շրջանակի մէջ, ըստ որում իւրաքանչիւր գարեհատ ուլունք երկու կողմերից օժտուած է մէկական զնդածեւ հատիկով:</p> <p>Բ կողմ. կենտրոնում պատկերուած է քաղաքամայր դիցուհին, բրգածեւ թագը գլխին, նստած բարձրութեան վրայ, դէպի աջ, ողջ մարմնով պարուրուած նուրբ ծիրանու մէջ, ձեռքին արմաւենու ճիւղը բռնած: Դիցուհու ոտքերի տակ պատկերուած է ջրի աստուածութիւնը՝ մերկամարմին, դէպի աջ լողացող տղամարդու տեսքով, որպէս գետի կամ հոսող ջրի խորհուրդ: Այս պատկերներին կից, յունարէն արձանագրուած են աջից՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ձախից, երկու տողով՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Նշուած են նաեւ մեծագրեր յունարէն տառերով, քաղաքամօր դէմքի առջեւ՝ ΖΛ, կենտրոնում, արմաւենու ճիւղի տակ՝ Δ, ներքեւում, ջրի աստուածութիւնից վար՝ Ξ: Ողջ պատկերագրութիւնը վերցուած է պսակածեւ շրջանակի մէջ:</p>	15.47	30	↑

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ

Տախտ - XII-XIV քիւ	Դրամական Միաւորի անուանում	Դրամների վրայ դրոշմուած պատկերներ, արձանագրութիւններ եւ լրացուցիչ նշաններ	Կշիռ գր.	Տրամա-գիծ մմ.	Կնիքների առանցքային ուղղութիւն
2	դրախտ	Տիգրան Մեծի պատկերով, ինչպէս նախորդը, բայց դրուագուած տարբեր կնիքներով, արձանագրութիւնը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ եւ միայն մէկ մենագրով, նշուած կենտրոնում՝ յունարէն Μ տառի ձեւով:	4.12	19	↑
3	դրախտ	Նոյնը, արքայական եւ դիցական պատկերների մանրամասնութեամբ, ինչպէս թիւ 1 տետրադրախտայի վրայ, բայց դրուագուած տարբեր կնիքներով: Արձանագրութիւնները՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, մենագրերը, վերեւում, քաղաքամօր դիմաց՝ ΕΛ, կենտրոնում, արմաւենու ճիւղի տակ՝ Α, ներքեւում, ջրի աստուածութիւնից վար՝ ΞΚ, իսկ երիզափակ շրջանակը պարզ կէտերի շարքով եւ նշուած է միայն Տիգրանի կիսանդրու շուրջը:	3.35	20	↑
4	դրախտ	Նոյն տուեալներով, ինչպէս նախորդը բայց տարբեր կնիքներով դրուագուած, մենագրերը. վերեւում, քաղաքամօր դիմաց՝ ΕΛ, կենտրոնում, արմաւենու ճիւղի տակ՝ Ι ներքեւում, ջրի աստուածութիւնից վար՝ ΞΕ, երիզափակ շրջանակը պահպանուել է կիսով չափ եւ միայն արքայի գլխի մօտ:	3.88	19	↑
5	դրախտ	Նոյնը, Տիգրան Մեծի պատկերով եւ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ արձանագրութեամբ, ինչպէս նախորդը, բայց դրուագուած տարբեր			

ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՆՁԸ

Տախտ. XII-XIV թիւ	Դրամական Միաւորի անուանում	Դրամների վրայ դրոշմուած պատկերներ, արձանագրութիւններ եւ լրացուցիչ նշաններ	Կշիռ գր.	Տրամա- գիծ մմ.	Կնիքների առանցքային ուղղութիւն
5	դրախտ	Կնիքներով, մենագրերից վարինը, նշուած է ջրի պաշտամունքային կերպարների տակ, չէ պահպանուել: Դրամը եզրից կոտրուած է:	3.75	20	↑
6	դրախտ	Նոյնը, Տիգրան Մեծի պատկերով եւ նրա անուան «Արքայից արքայ» տիտղոսի յունարէն արձանագրու- թեամբ, ինչպէս նախորդը, բայց դիցական պատկերները մաշուած են, մենագրերից միայն մէկն է պահ- պանուել, քաղաքամօր դիմաց՝ ԷԱ ձեւով:	3.96	19	↖
7	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց դրուագուած տարբեր կնիքներով: Արքայական թագի կատարը եւ ար- ձանագրութեան վերջին բառը դուրս են մնացել հատածոյլից եւ այդ պատճառով չեն դրոշմուել: Մենագրերից պահպանուել են քաղաքամօր դիմաց՝ ԷԱ եւ արմաւենու ճիւղը տակ՝ հ, այլ նշաններ չեն դիտուում:	3.82	19	↑
8	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց դրուագուած տարբեր կնիքներով: Եզրից աննշան կոտրուած է:	3.64	19	↑
9	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց դրուագուած տարբեր կնիքներով: Արձանագրութեան վերջին տառերը մաշուած չեն: Մենագրերից պահպանուել են. քաղաքամօր դիմաց՝			

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵԴԵԱՆ

Տախտ. XII-XIV քիւ	Դրամական Միաւորի անուանում	Դրամների վրայ դրոշմուած պատկերներ, արձանագրութիւններ եւ լրացուցիչ նշաններ	Կշիռ գր.	Տրամագիծ մմ.	Կնիքների առանցքային ուղղութիւն
9	դրախտ	ԵԱ, արմաւենու ճիւղի տակ՝ Ի իսկ ներքեւում, ջրի պաշտամունքային կերպարանքի տակ եղածը բոլորովին ջնջուած է:	3.54	19	↑
10	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց արքայական դիմաքանդակը եւ զարդանշանները դրուագուած են մէկ ուրիշ կնիքով: Դիցական պատկերները եւ յունարէն գրութիւններն ու մենագրերը չեն պահպանուել:	3.43	19	↑
11	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց արքայի անուան ու տիտղոսի արձանագրութիւնները կիսով չափ ջնջուած են, մենագրերը նշմարւում են վերեւում՝ ՀԱ, կենտրոնում՝ Դ, ներքեւում՝ ՅԿ տառերով: Տիգրան Մեծի դիմաքանդակը թերի է, դրամը եզրից կոտրուած է:	3.41	19	↑
12	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց կոտրուած է 1/5 չափով, արքայի պատկերը, ինչպէս նաեւ տիտղոսի ու անուան արձանագրութիւնները թերի են: Մենագրերից նշմարւում են. վերեւում քաղաքամայր դիցուհու դիմաց՝ ԵԱ, կենտրոնում, արմաւենու ճիւղի տակ՝ Պ, իսկ ներքեւինը, որ սովորաբար նշուած է լինում ջրի աստուածուհեան կերպարանքի տակ՝ ջնջուած է:	3.24	19	↑

ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՆՁԸ

Տախտ· XII-XIV թիւ	Դրամական Միաւորի անուանում	Դրամների վրայ դրոշմուած պատկերներ, արձանագրութիւններ եւ լրացուցիչ նշաններ	Կշիռ գր·	Տրամա- գիծ մմ·	Կնիքների առանցքային ուղղութիւն
13	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց տարբեր կնիքներով զրուագուած: Դրամը եզրից կտրուած է, այդ պատճառով արքայական թագի կատարը բացակայում է, մենագրերից պահպանուել են վերինը, որ նշուած է քաղաքամայր զիցուհու զիմաց՝ ԷԱ եւ կենտրոնականը՝ Հ (արմաւենու ճիւղի տակ), իսկ ներքեւինը՝ Ջնջուած է: Յստակօրէն զիտուում են Տիգրանի անուան ու «Արքայից արքայ» տիտղոսի յունարէն գրութիւնները:	3.78	19	↑
14	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց խիստ մաշուած պատկերներով ու գրութիւններով: Մենագրերից հազիւ նշմարելի պահպանուել են վերինը՝ ԷԱ եւ կենտրոնականը՝ Ի, իսկ ներքեւինը, որ սովորաբար նշուած է լինում ջրի աստուածութեան կերպարանքի տակ՝ Ջնջուած է: Դրամը եզրից (աննշան) կտրուած է:	3.17	19	↑
15	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց պատկերներն ու գրութիւնները զրուագուած են տարբեր կնիքներով: Մենագրերից պահպանուել են վերինը՝ ԷԱ եւ կենտրոնականը՝ Δ (հազիւ նշմարելի ձեւով): Մնացած մանրամասնութիւնները Ջնջուած են:	3.60	19	↑
16	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց զրուագուած է տարբեր կնիքներով:			

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ

Տախտ. XII-XIV թիւ	Դրամական Միաւորի անուանում	Դրամների վրայ դրոշմուած պատկերներ, արձանագրութիւններ եւ լրացուցիչ նշաններ	Կշիռ գր.	Տրամագիծ մմ.	Կնիքների առանցքային ուղղութիւն
16	դրախտ	Արքայի անուան ու տիտղոսների յունարէն գրութիւնները յստակ ու լրիւ են: Մենագրերից պահպանուել են վերինը՝ EA եւ կենտրոնականը՝ E տառերով:	3.63	19	↑
17	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց դրուագուած է ուրիշ կնիքներով: Յունարէն գրութեան առաջին տողը եւ բոլոր մենագրերը ջնջուած են: Դրամը եզրից կոտրուած է:	3.60	19	↑
18	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց դրուագուած է ուրիշ կնիքներով: Արքայական տիտղոսի առաջին բառը ջնջուած է, իսկ մենագրերից պահպանուել է միայն կենտրոնականը՝ հ տառի ձեւով: Դրամը եզրից կոտրուած է:	3.45	19	↑
19	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց դրուագուած է ուրիշ կնիքներով: Արքայի անուան յունարէն գրութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ ջնջուած է: Մենագրերից պահպանուել են վերինը՝ EA եւ կենտրոնականը՝ E: Դրամը եզրից կոտրուած է:	3.66	19	↑
20	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց խիստ մաշուած պատկերներով ու գրութիւններով: Հազիւ նշմարելի դիտում է EA մենագիրը քաղաքամօր դիմաց: Մնացած մենագրերը, ինչպէս նաեւ			

ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՆՁԸ

Տախտ· XII-XIV թիւ	Դրամական Միաւորի անուանում	Դրամների վրայ դրոշմուած պատկերներ, արձանագրութիւններ եւ լրացուցիչ նշաններ	Կշիռ գր·	Տրամա- գիծ մմ·	Կնիքների առանցքային ուղղութիւն
20	դրախտ	արքայական տիտղոսի առաջին բառը, չեն պահպանուել: Դրամը եզրից կոտրուած է:	3·29	19	↖
21	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց արքայական թագի վերին մասը, յունարէն գրութեան առաջին տողը եւ բոլոր մենագրերը չեն պահպանուել:	3·43	19	↑
22	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց մենագրերը· վերելում դիցուհու հայեացքի դիմաց՝ ՀԱ, կենտրոնում, արմաւենու ճիւղի տակ՝ Γ, ներքելում, ջրի աստուածութեան կերպարանքից վար՝ ΞΚ: Արքայական դիմաքանդակը եւ տիտղոսների յունարէն գրութիւն- ները դիտւում են յստակութեամբ: Դրամը եզրից աննշան կոտրուած է:	3·55	19	↑
23	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, ըստ որում դրուագուած է նոյն կնիքներով, սակայն գրութիւններն ու մենագրերը թեթեւակի մաշուած են:	3·73	19	↑
24	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, ըստ որում դրուագումը կատարուել է նոյն կնիքներով: Դրամը եզրից կոտրուած է:	3·46	19	↑
25	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, ըստ որում նոյն կնիքներով դրուագուած, սակայն պատկերներն ու գրութիւնները թեթեւակի մաշուած են:	3·67	19	↑

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ

Տախտ- XII-XIV թիւ	Դրամական Միաւորի անուանում	Դրամների վրայ դրոշմուած պատկերներ, արձանագրութիւններ եւ լրացուցիչ նշաններ	Կշիռ գր․	Տրամա- գիծ մմ․	Կնիքների առանցքային ուղղութիւն
26	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, արքայական պատկերը նոյն կնիքով դրուագուած, բայց գրութիւններն ու դիցական նշան- ները խիստ մաշուած են:	3.63	19	↑
27	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց եզրից տեղ-տեղ աննշան կոտրուած է:	3.30	19	↖
28	դրախտ	Նոյնը, ինչպէս նախորդը, բայց յունարէն գրութիւնների կերտուածքը ոճական առումով տարբեր է:	3.98	19	↑

Ամփոփելով գանձի մէջ մտած դրամների պատկերագրութեան տուեալները, կարող ենք նշել, որ բացի մէկ օրինակից, բոլոր մնացած 27 օրինակները թողարկուել են «Արքայից արքայ Տիգրանի» յունարէն արձանագրութիւններով:

Տիգրան Մեծի պատկերով յայտնաբերուած դրամների հաշուարկը ցոյց է տալիս, որ նմանօրինակ արծաթէ դրամները տարածուած են եղել առաւելապէս բուն Հայաստանում եւ հազուադէպ են հայկական լեռնաշխարհից դուրս: Ասորիքում թողարկուած Տիգրան Մեծի պատկերով դրամները որոշակիօրէն տարբերուած են Հայաստանում թողարկուածներից: Նախ եւ առաջ Ասորիքում թողարկուած Տիգրան Մեծի պատկերով դրամների վրայ միապետի անունը յիշատակում էր յունարէն «Արքայի Տիգրանի» ձեւով: Այդպիսիների վրայ դրոշմուած պատկերները կերտուածքի մանրամասնութիւններով հարազատօրէն պահպանել են դրամագործութեան սելեւկեան աւանդոյթները: Դրանք խորութիւնից զուրկ, մակերեսային պատկերների արտայայտութեամբ դրամներ են, միանգամայն անյարիր բարձրաքանդակ պատկերներով հայկական թողարկման Տիգրան Մեծի դրամներին: Հայաստանում թողարկուած Տիգրան Մեծի դրամների վրայ բացի «Արքայից արքայ» յունարէն արձանագրութիւնից նշուած էին յատուկ մենագրեր, որոնք բնորոշ չեն Ասորիքում թողարկուած դրամներին: Այդ մենագրերը միշտ, որպէս կանոն հանդէս էին բերուում արքայի պատկերից անկախ, նրա հակառակ կողմում, դիցական իմաստի պատկերների հետ, երեք որոշակի տեղերում: Դրամների վրայ այդ մենագրերը դիտուում են առանձին-առանձին, այսպէս օրինակ.

Ա. Մենագրեր, որոնք նշուած են քաղաքամայր դիցուհու հայեացքի առջեւ եւ բաղկացած են երկու յունարէն տառերից:

Բ. Մենագրեր, որոնք նշուած են քաղաքամայր դիցուհու բռնած ճիւղի տակ եւ ներկայացւած են յունարէն մէկ տառով:

Գ. Մենագրեր, որոնք նշուած են ջրի աստուածուիթեան կերպարանքից ներքեւ եւ ներկայացուած են միշտ նոյն ՅԿ կամ ՅՇ տառերով:

Տարիներ առաջ, հանգուցեալ պրոֆեսոր Հենրի Սէյրիգը յստակօրէն ապացուցեց, որ Տիգրան Մեծի պատկերով եւ նրա «Արքայից արքայ» տիտղոսի յունարէն արձանագրութեամբ դրամները թողարկուել են Հայաստանում, մասնաւորապէս Արտաշատում կամ Տիգրանակերտում²:

Հելլենիստական դարաշրջանի միապետական դրամները ճանաչուած են նախ եւ առաջ պատկերներով: Տիգրան Մեծի դրամները ներկայացնում են մի կողմից իրեն՝ հայոց միապետի ղէմքը, միւս կողմից Հայաստանում այդ ժամանակներում իշխող հողի ու ջրի պաշտամունքի անձնաւորումները: Տիգրան Մեծի արքայական պատկերը՝ կիսանդրու չափով, հայկական թագը գլխին, ուղղութեամբ միշտ ղէպի աջ, առնական դիմագծերով, անբեւ-անմօրուք, որպէս ընդունուած էր յունա-հռոմէական աշխարհում, այնքան տպաւորիչ է, որ դիտողի կողմից անմիջապէս կարող է զատուել թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան գահակալների պատկերներից: Տարաբախտաբար հայոց արքայական արձաններ չեն պահպանուել նախաքրիստոնէական այդ ժամանակներից: Հետեւաբար Տիգրան Մեծի դրամների վրայ դրոշմուած նրա պատկերը հանդիսանում է դարերի խորքից մեզ հասած միակ պաշտօնական վկայութիւնը: Դրամների դրուագումը կատարուել է տարբեր կնիքներով, որոնք ստեղծուել են հաւանաբար տարբեր փորագրիչ-վարպետների կողմից: Կնիքները մաշուած էին, հները փոխարինուած էին նորերով:

Նկարիչ-փորագրողները հայոց միապետին պատկերել են ռէալիստօրէն: Այդ ժամանակներում պաշտօնական դիմաքանդակների ստեղծման գործում զօրեղացել էր պատկերների իրէպլականացմանը հակադրուող քանդակագործութեան հռոմէական ուղղութիւնը: Տնտեսական ու քաղաքական յարաբերութիւնների բերումով հռոմէական դրամները լայն տարածում էին ստացել Հայաստանում եւ հարեւան երկրներում մ.թ.ա. Բ-Ա դդ.: Դրամների վրայ ռէալիստօրէն պատկերուած հռոմէական զօրավարների դիմաքանդակները հայկական քաղաքներում լայն տարածում էին ստացել: Դրամագործութեան հայկական կենտրոնները հաղորդակից էին դարձել պատկերների կերտման հռոմէական գաղափարներին եւ ինչպէս վկայում են Տիգրան Մեծի պատկերով դրամները, Հայաստանում արմատաւորուել էին ռէալիստական կերպարուեստի հռոմէական սկզբունքները: Պատկերների համեմատութիւնը ցոյց է տալիս որ գանձում հաւաքուած դրամներից մի քանիսը (թիւ 22-27) դրուագուել են միեւնոյն զոյգ կնիքների միջոցով: Նշանակում է 28 դրամներով ներկայանում են 22 տարբեր զոյգ կնիքներ: Պէտք է ենթադրել, որ կնիքների կերտումը կատարուել է ժամանակի նշանաւոր քանդակագործ փորագրիչների կողմից եւ հսկողութիւնը կնիքների պահպանման, տեղափոխման եւ ընդհանրապէս փողերանոցներում աշխատանքի կազմակերպման հարցերում դրուած է եղել յատուկ պետական պաշտօնեայի վրայ: Ինչ վերաբերւում է դիցական իմաստի պատկերներին,

² Henri Seyrig, "Trésor monétaire de Nisibé," *Revue Numismatique* (Փարիզ, 1955), էջ 113-115:

ապա դրանք դիտուում են Տիգրան Մեծի ղրամները հակառակ կողմերին եւ ներկայացնում են երկու խոշոր հասկացողութիւններ: Դրանցից մէկը, որը եւ կենտրոնականն է, ներկայացնում է մայր հողի կամ երկրի, պտղաբերութեան, բնակչութեանը հովանաւորող, նրա պետութիւնը պաշտպանող դիցուհու կերպարանքը: Կանացի այդ կերպարանքը պատկերուած է բարձրութեան վրայ նստած, խաղաղ դիրքով, աշտարակաձեւ թագը գլխին՝ ի նշան միջնաբերդի կամ քաղաքային պարիսպների: Մայր դիցուհին իր ձեռքին ունի բռնած ճիւղ, որը եւ արտայայտում է պտղաբերութեան, բերքի, ընդհանուր առումով կեանքի գաղափարը: Սակայն այդ գաղափարը լիարժէք կարող էր լինել միայն ջրի առկայութեան պայմաններում: Յիրաւի, առանց ջրի կեանք գոյութիւն չունի: Հետեւաբար նկարիչ-քանդակագործը Մայր դիցուհու ոտքերի տակ պատկերել է հոսող ջուրը, գետը՝ մերկամարմին լողացող մարդու կերպարանքով: Վերջինս դիտուում է պառկած, սակայն մինչեւ կուրծքը բաց եւ իր մի թեւը դէպի արքայի անուան գրութիւնը պարզած: Ի տարբերութիւն հողի, ջրի գաղափարը պատկերուած է տղամարդու տեսքով: Այսինքն կինը՝ մայր հողն է, երկիրը, բերք տուողը, իսկ տղամարդը՝ նրան սնող ջուրը, ըստ որում տուեալ դէպքում հոսող ջուրը, եթէ նկատի ունենանք, որ այն պատկերուած է լողացող տղամարդու առնական կերպարանքով (դէպի աջ): Յիրաւի մարդկային բնակութեան վայրերը միշտ էլ հիմնադրուել են գետերի, լճերի, ծովերի ափերին կամ նրանց մօտ:

Հելլենիստական աշխարհում ղրամների վրայ հողի եւ ջրի անձնաւորման այս պատկերաւոր ձեւաւորումը հանդէս է եկել առաջին անգամ Տիգրան Մեծի օրօք: Սակայն հարց է առաջանում թէ կոնկրէտ որտե՞ղ եւ ե՞րբ են թողարկուել «Արքայից արքայ Տիգրանի» յունարէն մակագրութեամբ յիշեալ ղրամները: Տարաբախտաբար նմանօրինակ ղրամների վրայ նրանց դրուագման տեղի անունը որոշակի յիշատակուած չէ: Այդուհանդերձ յայտնի է, որ Տիգրան Մեծի «Արքայից արքայ» տիտղոսի յունարէն գրութիւններով եւ վերոյիշեալ երեք կարգի մենագրերով օժտուած ղրամները թողարկուած էին բուն Հայաստանում: Յայտնի է, որ մինչեւ մ.թ.ա. 77 թ. Հայաստանի մայրաքաղաքը հանդիսանում էր Արտաշատը, որի հիմնադրութիւնը, ըստ աւանդութեան, կապուած է Արտաշէսեան թագաւորութեան առաջին գահակալ Արտաշէս Ա-ի (189-161) գործունէութեան հետ: Տիգրան Մեծի օրօք, մասնաւորապէս մ.թ.ա. Ա դ. 70-ական թուականների սկզբին, հայոց միապետութեան տարածքի կենտրոնական մասում Ադձնիք գաւառում, Տիգրիս գետի վերին հոսանքի ձախակողմեան վտակ Նիկոփորիոնի հովտում, բարձրացել էր հայոց նոր մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտը³: Վերջինիս ստեղծման խնդիրը ծագացել էր Տիգրան Մեծի առաջ նրա տիրակալութեան պահանջների մղումով: Գտնուելով միջազգային առեւտրի բանուկ ճանապարհների վրայ, նոր մայրաքաղաքը կոչուած էր կապելու միապետութեան ծայրամասերը կենտրոնի հետ:

Տիգրան Մեծի օրօք Արտաշէսեաններին ենթակայ էին դարձել ողջ Ասորիքը եւ հիւսիսային Միջագետքը ու վերջիններիս մերձաւոր երկրամասերը: Բացառուած չէ, որ հայոց նոր մայրաքաղաքի՝ Տիգրանակերտի հռչակման հանդիսաւոր արարողութիւններից մէկն էլ եղել է Տիգրան

³ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր 1 (Երեւան, 1971), էջ 573:

Մեծի պատկերով եւ նրա նուաճած «Արքայից արքայ» տիտղոսի յունարէն գրութեամբ դրամներէի զանգուածային թողարկումը: «Արքայից արքայ» տիտղոսը Տիգրան Մեծը նուաճել էր պարթեական թագաւորութիւնից: Յաղթելով պարթեաներին եւ իրեն ենթարկելով Ագիարենի, Կորդուքի, Մարաստան-Ատրպատականի թագաւորներին, Տիգրան Մեծը յատուկ պայմանագրով պարտաւորեցրել էր նրանց իրեն հարկ վճարելու, ինչպէս նաեւ օգնական զօրքեր տրամադրելու: Նուաճելով Իրանի հայաբնակ շրջանները, տէր դառնալով միջագային առեւտրի համար կարեւոր նշանակութիւն ունեցող Միգդոնիային եւ Օսրոնէին, Տիգրան Մեծը մ.թ.ա. 89-85 թթ. պաշտօնապէս ճանաչուել էր «Արքայից արքայ»⁴: Հելլենիստական դարաշրջանում «Արքայից արքայ» տիտղոսը բարձրագոյն մեծարանքի կարեւոր նշանակութիւն ունէր միջագային յարաբերութիւններում: Հայոց Արտաշէսեան հարստութիւնը, որ մ.թ.ա. Ա դ. 70-ական թուականներին հասել էր իր հզօրութեան գագաթնակէտին, այդ կարգի դրամների զանգուածային թողարկումով, ի լուր աշխարհի, հաղորդում էր եւ ամենուրէք տարածում իւր միապետի հռչակը: Սակայն Տիգրանակերտը որպէս մայրաքաղաք կարճատեւ կեանք է ունեցել, չուրջ ինը տարի՝ մ.թ.ա. 77-69 թթ.: Հռոմի եւ Հայաստանի միջեւ ծագած պատերազմը խափանեց Տիգրանակերտի հետագայ զարգացումը: Հռոմէական զօրքերը մ.թ.ա. 69 թ. աշանր գրաւեցին ու աւերեցին Տիգրանակերտը⁵: Յայտնի է, որ մինչ այդ Տիգրանի հրամանով հայկական զօրքերից մի յատուկ գունդ յաջողացրել էր ձեռք բերել հռոմէական պաշարումը եւ Տիգրանակերտից դուրս բերել արքունի գանձերը⁶: Կասկածից վեր է, որ Տիգրանակերտից անկախ, Արտաշատում եւս թողարկում էին Տիգրան Մեծի պատկերով եւ նրա «Արքայից արքայ» տիտղոսի յունարէն արձանագրութեամբ դրամները, որոնց պատկերագրութեան տուեալները մնայուն իմաստ ունէին ողջ երկրի ու Արաքս գետի ափին զարգացող նրա հին մայրաքաղաքի՝ Արտաշատի համար: Ինչ վերաբերում է այդ դրամների թողարկման ժամանակին, ապա հարկ է անդրադառնալ նրանց վրայ նշուած մենագրերին: Վերջիններս կարելի է բաժանել երկու մասի՝ փոփոխական եւ անփոփոխ՝ գրեթէ միշտ նոյն գրերով արտայայտուած մենագրերի: Փոփոխական մենագրերը ժամանակ արտայայտելու իմաստ ունեն: Փոխում էին ժամանակները, պէտք է որ փոխուէին նրանց վերաբերեալ մենագրերը, ըստ որում բոլոր մենագրերն էլ նշում էին յունարէն տառերով, ինչպէս ամենուրեք հելլենիստական աշխարհում: Փոփոխական մենագրերը նշում էին դրամի վրայ պատկերուած քաղաքամայր դիցուհու հայեացքի առջեւ եւ նրա բռնած արմաւենու ճիւղի տակ: Մայր դիցուհին երկրի բախտի մնայուն գաղափարի մեծութիւնն էր, մինչդեռ նրա հայեացքի առջեւ փոփոխուող ժամանակները պէտք է, որ դիտուէին, փոխուող նշաններով, ինչպէս նաեւ դրամների իւրաքանչիւր նոր թողարկում, որպէս արգասաբերութեան նորութիւն պէտք է որ նոր նշանով յիշատակուէր: Եւ այսպէս գանձի դրամների վրայ նշուած փոփոխական մենագրերը հետեւեալներն են.

⁴ Հակոբ Մանանդյան, Տիգրան Բ եւ Հռոմը, նոր լուսաբանությամբ ըստ սկզբնաղբյուրների (Երեւան, 1940), էջ 49:

⁵ Մանանդյան, էջ 136, տես նաեւ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր 1, էջ 589:

⁶ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր 1, էջ 586:

Ա. Քաղաքամայր դիցուհու առջեւ

ԵԱ	14 դրամ
ՀԱ	9 դրամ
ՀԱ	1 դրամ

Բ. Բուսական միւղի տակ

Ա	1 դրամ	Հ	4 դրամ
Դ	8 դրամ	Ի	2 դրամ
Ե	2 դրամ	Թ	1 դրամ
Զ	2 դրամ	Է	2 դրամ

Երրորդ կարգի մենագրերը, նշուած ջրի աստուածութեան կերպարանքից ներքեւ, դաշտի վարին մասում, ներկայացնում են միշտ նոյն ՅԿ կամ ՅԸ ձեւերը եւ հաւանաբար կապուած են փողերանոցի կամ ընդհանրապէս դրամագործութեան կառավարիչի անուան հետ:

Բացի այս գանձի դրամներից, նոյն մենագրերով նմանօրինակ դրամներ մեզ յայտնի են նաեւ Թանգարանային ժողովածուներից: Այսպէս օրինակ, քաղաքամօր հայեացքի առջեւ նշուած մենագրերից յայտնի են.

- ԱԱ (Հայաստանի պատմութեան պետ. Թանգարան, դրամ ԹԻԼ 16385)
- ԵԱ (Վրաստանի պատմութեան պետ. Թանգարան, դրամ ԹԻԼ 374)
- ՀԱ (Պետական էրմիտաժ, հին հայկական դրամների շարք, ԹԻԼ 19411)
- ՀԱ (Կերպարուեստի մոսկովեան Թանգարան, դրամ ԹԻԼ 84232)
- ԴԱ (Ֆրանսիայի ազգային մատենադարանի հայկական դրամների շարք, ԹԻԼ 15)
- ԹԱ (Հայաստանի պատմութեան պետական Թանգարան, դրամ ԹԻԼ 17426)

Թանգարանային ժողովածուներից ի մի բերելով Տիգրան Մեծի նոյն պատկերազրույթեան դրամների վրայ նշուած փոփոխական մենագրերի երկրորդ խումբը, կարող ենք տեսնել դրանց հետեւեալ շարքը:

- Ա (Հայաստանի պատմութեան պետական Թանգարան, դրամ ԹԻԼ 5381)
- Բ (Պետական էրմիտաժի հին հայկական դրամների շարք, ԹԻԼ 19410)
- Դ (Մկրտիչ Տէր-Յովհաննիսեանի ժողովածու, ԹԻԼ 733)
- Ե (Պետական էրմիտաժի հին հայկական դրամների շարք, ԹԻԼ 19411, Հայաստանի պատմութեան պետական Թանգարան, դրամ ԹԻԼ 17728)
- Զ (Վրաստանի պատմութեան պետական Թանգարան, դրամ ԹԻԼ 375)
- Հ (Հայաստանի պատմութեան պետական Թանգարան, ԹԻԼ 5373, Պետական էրմիտաժի հին հայկական դրամների շարք, ԹԻԼ 19408)
- Ը (Մկրտիչ Տէր-Յովհաննիսեանի ժողովածու, ԹԻԼ 739)

H (Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարան, դրամ թիւ 8918,
Պետական էրմիտաժի հին հայկական դրամների շարք, թիւ 19406,
Կերպարուեստի մոսկովեան թանգարանի հին հայկական դրամների
շարք, թիւ 1312)

Θ (Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարան, դրամ թիւ 14371)

I (Վրաստանի պատմութեան պետական թանգարան, դրամ թիւ 1792,

Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարան, դրամ թիւ 17431)

Փոփոխական մենագրերի այլ տուեալներ մեզ յայտնի չեն: Նոր դրամների յայտնաբերումները մնում են ապագային: Սակայն ամենայն հաւանականութեամբ Տիգրան Մեծի անունով Հայաստանում թողարկուած «Արքայից արքայ» յունարէն մակագրութեամբ դրամների վրայ նշուած փոփոխական մենագրերի յիշեալ շարքը յունական տառերով արտայայտուած թուականի նշանակութիւնն պէտք է որ ունենայ: Եթէ ընդունենք, որ քաղաքամայր դիցուհու հայեացքի առջեւ նշուած մենագրերը կարող են լինել տոմարական թուեր, ապա կարելի է հասկանալ 34, 35, 36, 37, 38 եւ 39 տարեթուերը: Սակայն դեռեւս որոշակի ցուցմունքներ չկան այն մասին, թէ տոմարական ինչպիսի սկզբունք է ընդունուած եղել Հայաստանում Տիգրան Մեծի օրօք: Սիրիայում այդ հարցը պարզ է Դամասկոս քաղաքի վերաբերեալ, ուր Տիգրան Մեծի դրամները թուագրում էին Սելեւկեան տոմարով, որի սկիզբը համարում էր մ.թ.ա. 312 թ.: Աւագն Անտիոքում ընդհանրապէս տիգրանեան դրամները չէին թուագրում: Բացառուած չէ, որ բուն Հայաստանում Տիգրան Մեծի օրօք, յատկապէս Տիգրանակերտի կառուցումից յետոյ, պաշտօնապէս ղեկավարուել են փիւնիկեան վաճառաշահ քաղաքներում ընդունուած Սիդոնի տոմարով, որը Սելեւկեան տոմարի համառոտագրուած ձեւն էր ներկայացնում, այսինքն մ.թ.ա. 111 թ. համարում էր ժամանակագրութեան սկիզբը: Այդ դէպքում դրամների վրայ քաղաքամայր դիցուհու հայեացքի առջեւ նշուած տառերի թուական նշանակութիւնը հանելով տոմարի հիմքը կազմող թուից կարող ենք ստանալ դրանց իմաստը: Այսպէս օրինակ՝ ΔΛ այսինքն 34, պէտք է հասկանալ 111 – 34 = 77 մ.թ.ա. եւ նոյն հաշուով բոլոր փոխուող թուանշանները: Ուշ հելլենիստական դարաշրջանում, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է հանգուցեալ Էռնեստ Բաբելոնը, Սելեւկեաններից ազատագրուած փիւնիկեան քաղաքները եւ յատկապէս առաջինը Սիդոն քաղաքը ղեկավարում էր այդ սկզբունքով⁷: Հայաստանը, որ Տիգրան Մեծի օրօք տնտեսական ու քաղաքական լայն կապերի երկիր էր դարձել, որի սահմանները մ.թ.ա. Ա դարի 70-ական թուականներին տարածուել էին Միջերկրականի փիւնիկեան, Սիրիա-Կիլիկեան ափերից մինչեւ Կասպից ու Սեւ Ծովերը, հնարաւոր է, որ ղեկավարուէր առաջաւոր Արեւելքի մէջ ընդունուած տոմարագրութեան այդ նոր փիւնիկեան սկզբունքով: Եթէ ընդունենք, որ Հայաստանում տարեգրութիւնը դրամների վրայ նշուել է փիւնիկեան սկզբունքով, ապա Տիգրան Մեծի «Արքայից արքայ» տիտղոսով դրամաների ու տետրադրամաների թողարկումը կատարուած պէտք է որ լինի մ.թ.ա. 77, 76, 75, 74, 73 եւ 72 թուերին, ելնելով ΔΛ, ΕΛ, ζΛ, ΖΛ, ΗΛ եւ ΘΛ մենագրերի

⁷ Ernest Babelon, *Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène* (Փարիզ, 1890), էջ CLXIX:

Թուական նշանակութիւններէից, ինչպէս նաեւ վերջիններիս ու փիւնիկեան տոմարի տարբերութիւնից: Նկատենք, որ 77-72 թթ. եղել են Տիգրան Մեծի գահակալութեան յաջողակ տարիները: Այդ տարիներին էր, որ յայտնի էր դարձել հայոց նոր մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտը⁸: Հետագայ տարիներէից, մասնաւորապէս մ.թ.ա. 69 թ. յետոյ, երբ Տիգրանակերտը գրաւուել էր հռոմէական զօրքերի կողմից եւ կողոպուտի ենթարկուել, այդօրինակ դրամներ չէր թողարկուի չէր կատարուի: Յամենայն դէպս աւելի ուշ տարեթուերով նման դրամներ ոչ Հայաստանում եւ ոչ էլ նրա սահմաններից դուրս չեն յայտնաբերուել: Սակայն մ.թ.ա. 77-72 թուերին թողարկուածները չընդհանրութեան մէջ երկար են մնացել: Դրանք ընդունուել են առեւտրում ոչ միայն Տիգրան Մեծի օրօք, այլ մինչեւ անգամ Արշակունեաց թագաւորութեան հաստատման ժամանակներում: Հաւանաբար Արտաշէսեանների տիրակալութեան շահերը տուեալ տարիներին պահանջել էր դրամների աւելի շատ թողարկում քան հետագայում: Ինչ վերաբերում է կենտրոնական մենագրերին, որոնք նշուած են քաղաքամօր բռնած ճիւղի տակ, ապա այդպիսիներն ունեցել են թողարկման յաջորդականութիւնը կամ ամիսները յիշատակելու իմաստ, արտայայտուած յունարէն A, B, Γ, Δ, E, ζ, Z, H, Θ եւ I տառերով: Հելլենիստական դարաշրջանում դրամների թողարկման յաջորդականութիւնը նշելու այս ձեւը նորութիւն չէր: Այն յայտնի էր Հայաստանին հարեւան Պոնտոսի թագաւորութեան դրամներով: Պոնտոսում այդ կարգի մենագրերը ներկայացնում էին տարուայ ամիսները⁹: Տիգրան Մեծի գահակալութեան յիշեալ տարիներին Հայաստանը եւ Պոնտոսը բարեկամական սերտ յարաբերութիւններ էին հաստատել, ուղղուած Հռոմի նուաճողական նպատակների դէմ: Հաւանաբար, Հայաստանում եւս ընդունուած է եղել դրամների վրայ նշել ոչ միայն նրանց դրուագման տարեթուերը, այլեւ ամիսների յիշատակման սոյն ձեւը:

Ըստ միաւորների գանձում հաւաքուած են.

դրախմաներ 27 հատ
տետրադրախմաներ 1 հատ

Դրախմանոցները պահպանուել են արծաթ մետաղի կշռային հետեւեալ չափերով.

4.11 գրամ	3.75 գրամ	3.60 գրամ	3.41 գրամ
3.98 գրամ	3.73 գրամ	3.55 գրամ	3.35 գրամ
3.96 գրամ	3.67 գրամ	3.54 գրամ	3.30 գրամ
3.88 գրամ	3.66 գրամ	3.46 գրամ	3.29 գրամ
3.82 գրամ	3.64 գրամ	3.45 գրամ	3.29 գրամ
3.82 գրամ	3.63 գրամ	3.43 գրամ	3.24 գրամ
3.78 գրամ	3.63 գրամ	3.43 գրամ	3.17 գրամ

⁸ T. Kh. Sarkisian, *Tigranakert* (Մոսկուա, 1960), էջ 52-75:

⁹ A. N. Zograf, *Antichnye monety* (Մոսկուա, 1951), էջ 87:

¹⁰ Zograf, էջ 49:

Այս տուեալների միջին թուաբանականը կազմում է 3.60 դրամ արծաթ: Գանձում եղած միակ տետրադրախման պահպանուել է 15.47 դրամ արծաթի քաշով: Ելնելով այս չափանիշից, մէկ անգամ եւս հաստատուում է, որ Տիգրան Մեծի օրօք Հայաստանում դրամները թողարկուել են ատտիկեան կշռային համակարգի սկզբունքներով: Աննշան տարբերութիւնները, որոնք դիտուում են օրինական եւ իրական քաշերի միջեւ (մօտ 0.76 գր.) ստացուել են ոչ միայն ժամանակին յատուկ ձուլուածքի եւ դրուագման տեխնիկական հնարաւորութիւններից, այլ եւ ինչպէս դրամների շրջանառութեան մէջ լինելուց, այնպէս էլ աւելի քան երկու հազար տարի հողի մէջ մնալուց: Նկատենք, որ սոյն քննութիւնից առաջ, այդ բոլոր դրամները ենթարկուել են քիմիական մաքրման, որի ընթացքում եւս կատարուել է կշռային չափերի կորուստ: Ինչպէս այս գանձը, այնպէս էլ Տիգրան Մեծի դրամներով մեզ յայտնի բոլոր գանձերը վկայում են, որ Հայաստանում թողարկուել են դրամական երկու տեսակի միաւորներ՝ դրախմաներ եւ տետրադրախմաներ (չորեքդրամեաններ):

Յիրաւի, մ.թ.ա. Ա դ. ողջ ընթացքում միջազգային ապրանքափոխանակութեան մէջ տարածուած են եղել հիմնականում այդ երկու միաւորները, չնայած այն իրողութեան, որ ատտիկեան համակարգում ընդունուած էին նաեւ կշռային չափերի այլ միաւորներ: Արծաթի եւ պղնձի փոխարաբերութիւնը կայուն էր եւ այդ ժամանակների համար այն դիտուում է 1:30 կամ 1:40 չափերով, կապուած շուկաներում այդ մետաղները համար իշխող գների փոփոխութեան հետ¹⁰:

Դրախմաների ու տետրադրախմաների թողարկումը կատարուում էր, բացառապէս դրուագման եղանակով: Պետական հսկողութեան ներքոյ գործող արհեստանոցներում, նախապէս ձուլում էին դրամների կլորակները, որոնց վրայ այնուհետեւ (չիկացած վիճակում) երկաթէ կնիքներով դրոշմում էին պատկերների ու գրառութիւնների սահմանուած ձեւերը: Ձեռքի աշխատանքի այս պրոցէսը չէր կարող չտալ կշռային չափերի թեկուզ եւ աննշան տատանումներ: Ուշագրաւ է նաեւ այն երեւոյթը, որ մ.թ.ա. Ա դ. 77-72 թթ. Հայաստանում թողարկուող տիգրանեան արծաթէ դրամները իրենց կշռային չափերով հաւասարագօր էին դարձել այդ ժամանակներում միջազգային շուկայում իշխող Հռոմի հանրապետական արծաթէ դրամներին՝ դենարներին: Ապրանքափոխանակութեան գործարքների համար պահանջուել են առաւելապէս հռոմէական դենարի կշռային չափերին համապատասխանող միաւորներ որպիսիք հանդիսացել են նուազեցուած քաշերով թողարկուող ատտիկեան դրախմանոցները: Հայաստանը այդ ժամանակներում հետեւում էր ոչ թէ իր դարն ապրած հին ատտիկեան դրամ-կշռային համակարգի չափերին, այլ՝ Հռոմի, որի տիրակալութեան բազմաթիւ քաղաքներում թողարկում էին մօտ չորս դրամ քաշով արծաթէ դրամներ (դենարներ): Հայաստանի հինաւուրց հարեւան պարթեւական թագաւորութիւնն էլ այդ ժամանակներում նախապատուութիւնը տուել էր նուազեցուած քաշի ատտիկեան դրախմաների թողարկմանը: Խոշոր կշռային չափի պարթեւական դրամները (տետրադրախմաները) շրջանառութեան ոլորտում երեւում էին հազուադէպ: Հաւանաբար տնտեսական կեանքի զարգացման հետեւանքով դրամի գործառական դերը նշանակալից էր դարձել ոչ միայն արտաքին առեւտրում, այլ եւ ներքին շուկայում, որի պահանջների համար

անհրաժեշտ էին նախ եւ առաջ դրամական շրջանառութեան հիմնական միաւորները: Ուշագրաւ է, որ գանձի 28 դրամներից միայն մէկն է, որը իր վրայ ունեցած արձանագրութեամբ տարբերուում է մնացած 27 դրամներից: Այդ դրամի պատկերագրութեան տուեալները բնորոշ են Տիգրան Մեծի պատկերով, բայց Հայաստանից դուրս թողարկուած դրամական միաւորների շարքին: Միապետի անունը յիշատակուած է այստեղ ոչ թէ «Արքայից արքայ Տիգրանի» այլ «Արքայի Տիգրանի» ձեւով: Յայտնի է, որ Տիգրան Մեծի պատկերով եւ նրա անուան յուշարէն արձանագրութեամբ, ըստ որում «Արքայի Տիգրանի» ձեւով, դրամներ թողարկուել են Ասորիքի վաճառաւոր քաղաքներում՝ Անտիոքում (Որոնտ գետի վրայ) եւ Դամասկոսում: Առեւտրի այդ երկու նշանաւոր կենտրոններում էլ թողարկուած դրամները մեծ ի մասամբ խոշոր կշռային չափի (15–17 գրամ) արծաթ չորեքդրամեաններ են (տետրադրախմաններ): Արտաշատում գտնուածը դրախմանոց է՝ 4.12 գրամ արծաթ քաշով: Անտիոքում եւ Դամասկոսում թողարկուած տիգրանեան դրամների շարքում դրախմանոցները հազուադէպ են: Այս դրախմանոցի վրայ Տիգրան Մեծի արքայական թագի ձեւը տարբերուում է իր մանրամասնութիւններով Անտիոքի դրամներով յայտնի հայոց արքայի թագի ձեւից: Դիցական պատկերները որոշակի տարբերուում են Դամասկոսում թողարկուած դրամների պատկերներից, սակայն առաւել մօտ են բուն հայկական թողարկման օրինակներին (Տիգրանակերտ, Արտաշատ): Մնում է ենթադրել, որ հաւանաբար Հայաստանից դուրս, բացի Աւագ Անտիոքից եւ Դամասկոսից, գործել է նաեւ մէկ ուրիշ փողերանոց, որը եւս թողարկել է Տիգրան Մեծի պատկերով արծաթէ դրամներ: Բացառուած չէ, որ այդ կարգի արծաթէ դրամները թողարկուած լինեն Հայաստանին մօտ գտնուող Միջագետքի քաղաքներից մէկում: Այդ դրամի յայտնութիւնն Արտաշատում հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Միջագետքից այն կարող էր հասնել հայոց հին մայրաքաղաքը հաւանաբար նախապէս անցնելով Տիգրանակերտի միջով, ուր խառնուելով տեղական դրամների հետ այնուհետեւ բերուել է Արաքսի հովիտը եւ ի վերջոյ անցել է Արտաշատի «ղարբին–զինագործի» ձեռքը: Վերջինս պահել է իր կուտակած գանձը մինչեւ, հաւանաբար, մ.թ.ա. Ա դարի առաջին կէսի աւարտը: Նկատի ունենալով, որ գանձում բացակայում են Տիգրան Մեծին յաջորդող, նրա գահաժառանգ Արտաւազդ Բ–ի (55–34) դրամներից որեւէ նմուշ, ինչպէս նաեւ մ.թ.ա. Ա դ. վերջին վերաբերող այլ դրամական միաւորներ, պէտք է ենթադրել, որ գանձը վերաբերում է մ.թ.ա. Ա դ. յիսուսական թուականների վերջին տարիներին:

Արտաշատում գտնուած Տիգրան Մեծի պատկերով դրամական սոյն գանձի մեր քննութիւնը պէտք է որ լրացուի նոր դրամագիւտերի տուեալներով, որոնք կարող են մեծապէս օգնել պարզելու մթութեան թանձր շղարշով պատուած շատ հարցեր:

Մենք չօչափեցինք բուն Հայաստանում թողարկուած տիգրանեան դրամների վերաբերող մի քանի հարցեր միայն: Հայաստանից դուրս, մասնաւորապէս Ասորիքում եւ այլուր թողարկուած Տիգրան Մեծի պատկերով դրամներին հարկ է անդրադառնալ առանձին կարգով: Նոյնքան կարեւոր է յատուկ քննութեան նիւթ դարձնել այդ շրջանի պղնձէ դրամները, որոնք թողարկուած լինելով ներքին շուկայի կարիքների համար, յաճախ շատ կարեւոր տուեալներ են ներկայացնում հին քաղաքների տեղական կեանքի պատմութիւնը:

Դարեր են անցել Տիգրան Մեծի գահակալութեան տարիներից եւ տարաբախտաբար շատ քիչ դրամական գանձեր են պահպանուել այդ շրջանի պատմութիւնից: Արաքսի ափին, Հայկական ՍՍՀ Արտաշատ քաղաքի մօտ փռուած հին հայոց մայրաքաղաք Արտաշատի աւերակների վրայ ներկայումս յաջողութեամբ ծավալուել են հնագիտական պեղումները: Շատ սպասելիքներ կան: Առաջիկայում պիտի լոյս աշխարհ հանուեն պատմական արժէքի նոր նիւթեր: Այդուհանդերձ այս գանձը հին Արտաշատի կեանքից մնացած մի անմիջական յիշատակ է ներկայ եւ գալիք սերունդների համար:

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ
Երեւան

THE ARMENIAN HOARD OF ARTAXATA

[Summary]

A small hoard of Armenian coins was found in the ancient Armenian capital of Artaxata on September 5, 1971. In contrast to most such discoveries this hoard was uncovered as a result of archaeological excavations. According to B. N. Arakelian, the hoard was found in the central section of the city near its wall in the workshop of an arms maker.

The hoard consists of 28 silver coins: one tetradrachm and twenty-seven drachms. The unique feature of this hoard is that it includes only Armenian coins attributed to Tigranes the Great (95-56 B.C.). The coins (including the tetradrachm but with the exception of a single drachm) bear the usual Greek inscription ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ (King of Kings Tigranes). One drachm bears the legend ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ (King Tigranes).

The monograms on the coins can be classified in the following categories:

A. Monograms in front of the face of Tyche

ΕΛ	14 coins
ςΛ	9 coins
ΖΛ	1 coin

B. Monograms underneath the branch held by Tyche

A.....	1 coin	ς.....	4 coins
Γ.....	8 coins	H.....	2 coins
Δ.....	2 coins	Θ.....	1 coin
E.....	2 coins	I.....	2 coins

C. The third type of monograms is noted below the river-god, with Greek letters ΞK and ΞC, which are probably related to the name of the mint or more generally the mintmaster.

The monograms inscribed on the coins reflect the period in which the coins were issued. They can be divided into two basic types: alterable and fixed. The alterable monograms were inscribed to record the time of the issue, changing as new coins were issued. If we accept that Armenia adopted the Phoenician principle of dating (111 B.C. as the reference date) drachms and tetradrachms of Tigranes the Great, then the striking of the coins must have taken place in the years, 77, 76, 75, 74, 73, and 72 B.C., derived from the Greek monograms ΔΛ, ΕΛ, ςΛ, ΖΛ, ΗΛ, and ΘΛ, which appear in front of the face of Tyche. It should be noted that these were the most successful years of Tigranes' reign; it was during these years that the city of Tigranocerta, capital of Armenia, was founded. After Tigranocerta was occupied and looted by the Roman forces in 69 B.C., the issuance of these coins was discontinued.

The monograms inscribed below the branch held by the Tyche reveal the month of the issue in Greek letters: A, B, Γ, Δ, E, ς, Z, H, Θ, and I.

The tetradrachm is 30 mm. in diameter and 15.47 gm. weight. Twenty-four drachms have 19 mm. diameters while two others have 20 mm. diameters. The average weight of the drachms is 3.60 gm. However, it must be noted that some of the coins are broken and were chemically cleaned, further reducing the weight of the coins.

The silver drachm with the title "King Tigranes" indicates that commerce was widespread in the empire of the Armenian monarch and coins issued in remote corners of his domain traveled as far as Artaxata.

The iconography and epigraphy is indicative of the coinage struck outside of Armenia proper. The style is different from those issued in Antioch and Damascus. We can only presume that they were issued at a mint other than those mentioned. It is possible that they were issued in a Mesopotamian city close to Armenia whence they traveled to the Araxes River valley and were used to pay the arms maker for his services.

The excavations of ancient Artaxata are continuing. It is hoped that other hoards will be unearthed to help remove the veil of mystery over the history of Armenia in the pre-Christian period.

KH. A. MOUSHEGHIAN

Erevan

TIGRAN'S FANTASY ENHANCED

The rare and diabolical tetradrachm of Tigran II, struck at Seleucia-on-the-Euphrates, is further enhanced today by the discovery of a second specimen.¹ This time the find was near the Soviet Armenian capital. The first one was discovered in 1969 in the collection of the Mekhitarist monastery at San Lazzaro, Venice, Italy.

Fig. 1. Tetradrachm of Tigran II in the Mekhitarist Collection, San Lazzaro.

At the Catholicosate in Etchmiadzin, this second coin, a controversial gold specimen, has been exhibited for many years. Reproductions of its obverse and reverse are being sold today on souvenir key chains. Paul Bedoukian mentions it as the first one of his six gold forgeries of Tigran the Great of

¹ Haji Toros, "Tigran's Fantasy," *SAN, Journal of the Society for Ancient Numismatics*, Vol. I, No. 4 (1970), pp. 68-69 and 73 (illus.).

Editor's note: *It is with deep sorrow that we report the death of Dr. Paul T. Carnig (middle and pen name, Toros) who died on November 4, 1978 in Glendale, California. Born in Washington, D.C. in 1919, he was a specialist in internal medicine. Dr. Carnig was a good friend and Charter Member of the Armenian Numismatic Society. His loss will be felt by us all.*

Armenia.² This study was based on photographs taken from a plaster cast in the Etchmiadzin Museum of Armenia, U.S.S.R. Herein lies the mistake of Bedoukian, to trust a photo of a plaster cast, whether it has the stamp of Armenia or not. This statement is verified by Bedoukian's own words when you compare them with his poor illustration. He describes Tyche as wearing a "turreted" crown and holding a "vase." Actually, Tyche is wearing the Mithraic crown of Tigran and holding the decapitated head of Orontes. Further observation indicates that Orontes is a female in this most unusual issue. The value of his notes lies in the romantic background of the coin as attributed by Aderbed.³

"According to his account, it belonged to Muzzafar ed-Din, the Shah of Persia (1896-1906), who used it as an ornament on his watch chain. It then passed to his son, Mohammed Ali, who in turn presented it to Olferiev Sergei Petrovich, the Russian vice-consul in the city of Van. In 1910, Mr. Yervant Lalayan succeeded in acquiring this coin and presented it to the Catholicos Matthew II of the Armenian Church. His Holiness placed it in the Museum of Etchmiadzin in Armenia where it remains to this day. Aderbed does not consider this coin a forgery and gives an illustration and description of it. His contention that Tyche holding a vase represents a type different from all other tetradrachms is not valid, since a very similar type of tetradrachm is to be found in the Museum of the Mekhitarist monastery at St. Lazare, Venice. There is a six-pointed star on the Venice tetradrachm to the left of the ear, on the tiara. Because of the worn condition of the gold specimen, the star is not visible. There is a clasp attached to the lower part of this coin which partially obliterates the design. The coin appears to be struck rather than cast, on a thin flan, unlike the usual Tigranes silver tetradrachms which have the same diameter but are much thicker and weigh over 15 grams."⁴

It is possible that his particular issue was the last that Tigran made while ruling both Syria and Armenia. After producing this most evil coin device, Tigran lost the Seleucid holdings which he had practically stolen from his weakened neighbor in the first place. This happened during the time of political disorders and succession crises in Syria. At that moment he also saw the physical destruction of his own newly built capital of seven years work, Tigranocerta.

When the Roman general, Lucullus, attacked Tigran, such an act of war was not considered likely by the Armenian, because he felt that he had been very careful to avoid any cause for military intervention. Lucullus used Tigran's father-in-law, Mithradates Eupator, as an excuse to get to Tigran. Mithradates of Pontus had sought refuge from the Romans in Armenian territory.

Tigran had just completed a major "all-out" military attempt to capture Cleopatra Selene, who

² Paul Bedoukian, "Gold Forgeries of Tigranes the Great of Armenia," *A.N.S. Museum Notes*, Vol. XI (1964), pp. 303-306, pl. XLIX, No. 1; see also Paul Bedoukian, *Coinage of the Artaxiads of Armenia* (London, 1978), p. 49, No. 16, and pl. II, fig. 16.

³ Aderbed, *Azagrakan Handes*, Vol. XXI (1911), pp. 200-222, in Armenian.

⁴ Bedoukian, *ibid.*

was operating from her fortress city. This Syrian queen of Egyptian lineage had remained “walled-up” in the stronghold of Ptolemais (modern Acre in Palestine). From this safe site, she maintained her anti-Armenian campaign against Tigran. She became the head of the Syrian Royalist Party as a result of her outspoken activity.

There is no doubt that that woman was a remarkable person. She was the daughter of Ptolemy IX Euergetes II, and wife to five different kings, the first of which was her brother: 1. Ptolemy X Soter II (116 B.C.), 2. Antiochus VIII Grypos (102 B.C.), 3. Antiochus IX Cyzicenus (96 B.C.), 4. Antiochus X Euseges (95 B.C.), 5. Antiochus XIII Asiaticus (75 B.C.). There seems to be a question about this latter possibility, since the king would have been her own son by Antiochus X. History gives no details concerning this union. It may have involved another Selene unknown to us.

When Tigran was *invited* by one of the Syrian political parties to *take over* Syria during the fratricidal civil wars of that time, its king Antiochus X ran away and hid.⁵ Tigran came in 83 B.C., but Selene went to her Egyptian city and held out until the *end* which came in 69 B.C.

Ptolemais was a seaport (Acts 21:7) and as such, Cleopatra was able to maintain communications with the outside world. Since she was very rich, she sent her teenage children to Rome for safe keeping. Then she increased her Royalist Party propaganda activity and did all that she possibly could to trouble Tigran. She may have wanted to get into governing power as her mother-in-law, Cleopatra Thea, had done. By so doing, she would preserve the succession for her own sons. The Greek women of the Seleucid and Ptolemaic dynasties were aggressive and clever. They were always ready to demonstrate their ability to rule.

When Tigran finally succeeded in capturing Cleopatra Selene, he took her to Seleucia on the Euphrates, opposite Samosata. Here he had her tried by a military court, and then beheaded. That is what is illustrated on the reverse of this new coin find. It is a visual aid to an execution. Some individuals interpret the sitting figure as holding a “vase” instead of a woman’s head. Some even fail to note that the figure of *Tyche* has been replaced by that of the king, Tigran himself. This shows who the patron god of Antioch really was in the eyes of Tigran.

Of all the Armenian mint marks that I have studied, this coin issue contains the only one with a clear, plain sigma. All the other sigmas have a loop attached to their upper limb that signifies an Armenian city not yet recognized by this monogram.

I believe that this coin commemorates the death of Cleopatra Selene in the city of Seleucia, where the coin was minted. She must have been about 62 years of age at the time. The coin also represents Tigran’s victory over an enemy that really aggravated him. His feeling of hostility was not helped by the identity of her sex. Being a follower of Mithra, he did not even rate a woman with a “soul.” When the reality of war confronted Selene with the possession of her body in the hands of Tigran, she

⁵ See Arshak Safrastian, “The ‘Armenian Empire’ in Syria,” *The Armenian Review*, Vol. 23, No. 4 (1970), pp. 15-18, for an interesting interpretation of Tigran’s rule in Syria and earlier bibliography.

must have become highly abusive in language and action. None of Tigran's subjects were ever allowed such freedom of speech without the punishment of death. I can imagine her proclaiming some rare exotic Egyptian curse on Tigran and all of his posterity. It might just be that it disturbed him. He perhaps half-way believed her, if not immediately, then during the following months, as his subsequent misfortunes, reverses, and losses began to mount. He lost most of his kingdom, and saw his favorite son, Tigran Jr., turn against him. It was the end of a dream, and the death of his hopes. This was truly a death tetradrachm.

Stigmata from the trouble-filled Selene contaminated Tigran, his family, and even his coinage. Very few coins of his 14 year Syrian rule remain today. Even these two, one silver and the other gold, have their problems. I suspect controversy will dog them until a third specimen is found in a Near Eastern hoard some day.

HAJI TOROS
Glendale, California

ՏԻԳՐԱՆԻ ՏԱՐՕՐԻՆԱԿ ԴՐԱՄԸ՝ ԱՐԺԷՔԱԽՈՐՈՒԱԾ

[Ամփոփում]

Յայտնաբերուած է Տիգրանի չորեքդրամեանին երկրորդ օրինակը, որ կը պահուի Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքին մօտ: Առաջինը գտնուած էր Մխիթարեան վանքի հաւաքածոյին մէջ, Վենետիկ, Իտալիա:

Պտուկեան դրամին բեկողմը նկարագրած է... Անտիոքի Բախտը «աշտարակաւոր» թագով մը, նստած աջ՝ ժայռի մը վրայ: Աջ ձեռքէն բռնած «սափոր» մը՝ փոխանակ արմաւենիի մը...: Իրականութեան մէջ՝ Բախտը նստած է Տիգրան Մեծի միթրական թագով՝ բռնելով Որոնդէսի գլուխը:

Հաւանական կրնայ ըլլալ որ այս մասնաւոր թողարկումը վերջինն է որ Տիգրան հատանած է երբ իր իշխանութեան ներքեւ էին միացեալ Հայաստանն ու Սիւրիան: Տիգրան երբ վերջնակա՝ նօրէն յաղթեց Կղէոպատրա Սեղենէին, Սիւրիոյ թագուհիին, 69 Ն.Ք., զինուորական ատեանով զինք դատելէ ետք գլխատել տուաւ Սելեւկիոյ մէջ: Այս է պատկերագրուածը նորայայտ դրամի բեկողմին վրայ որ կը ներկայացնէ Տիգրանի յաղթանակը Թշնամիին դէմ:

Դրամը կը պարունակէ պարզ եւ յստակ յունարէն սիգմա գիրը. բոլոր հայ փողերանոցներու նշանագրերը որ սերտած եմ ունին չրջանակ մը կցուած այս տառի վերի շրթունքին որ կը նշէ մինչեւ հիմա անծանօթ մնացած փողերանոց մը:

ՀԱՃԻ ԹՈՐՈՍ
Գլէնդէյլ, Քալիֆորնիա

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՏԱՐԱԾՈՒԱԾ ՍԱՍԱՆԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սասանեան դրամների թողարկումը, որ սկսուել էր Գ դարի 30-ական թուականներից, ան- նախընթաց երեւոյթ էր ոչ միայն Իրանի, այլեւ Հայաստանի ու հարեւան երկրների համար: Զրադաշտութեան գաղափարական իմաստի հետ կապուած, ի հակադրութիւն հելլենիզմի, երեւան եկան բուն իրանական ծագում ունեցող պատկերներ ու գրութիւններ դրամների վրայ արքայական անունների ու տիտղոսների յիշատակութեան համար: Սակայն Գ դարի առաջին կէսին, վաղ սասանեան դրամները շրջանառութեան մէջ դեռեւս շատ չնչին էին ամենուրեք տարածուած հռոմէական դրամների հանդէպ: Հետագայում գնալով ծաւալուեց սասանեան դրամների թողարկումը, որոնց վիճակուած էր լայն ընդունելութիւն ունենալ Ե-է դարերի միջնագոյին ապրանքափոխադրամական յարաբերութիւններում: Իրանի հետ կապուած առեւտրի շնորհիւ սասանեան թագաւորների պատկերներով ու պահլաւերէն գրութիւններով դրամները հայ իրականութեան մէջ դիտուում են Գ դարի կէսերից: Հայաստանում գտնուած վաղագոյն սասանեան դրամը վերաբերում է Արտաշիր Ա-ի (224-241) գահակալութեան տարիներին: Այդ դրամը գտնուել է 1963 թ. Գառնի ամրոցի հնագիտական պեղումների շնորհիւ: Դրամն արծաթից է եւ բարեբախտաբար լաւ է պահպանուել: Նրա մի կողմի վրայ պատկերուած է սասանեան ինքնակալութեան հիմնադիր Արտաշիրը, մինչեւ կուրծքը, կիսանդ- րու չափով, դէմքով դէպի աջ, երկարաւուն մօրուքով, գլխին՝ արքայական թագը, որը վերելում ակարտուած է խոշոր գնդաձեւ նշանով: Արքայական պատկերի շուրջ պահլաւերէն գրուած է. «Ահուրամազդային պաշտող, տիրակալ Արտաշիր, Իրանի արքայից արքայ, աստուածածին»: Դրամի միւս կողմի վրայ պատկերուած է բոցավառուող կրակը, որի շուրջ նոյնպէս պահլաւերէն գրուած է. «Արտաշիրի կրակը»: Բոցավառուող կրակը պատկերուած է յատուկ պատուանդանի վրայ իբրեւ գրադաշտութեան խորհրդանշան: Զրադաշտութեան պահանջով արքայից արքայի օծումը կատարւում էր Իրանի գլխաւոր աստծոյ՝ Ահուրամազդայի

տաճարում, որտեղ երկրի տէրը պաշտօնապէս հռչակում էր ինքնակալ: Ահուրամազդան համարում էր երկնքի ու երկրի ստեղծողը, եւ Իրանի արքան միայն նրա կամքով կարող էր ստանալ իր իշխելու իրաւունքը:

Սասանեան տոհմի առաջին գահակալի արծաթ դրամներից առանձին նմուշներ գտնուել են նաեւ 1975 թ. Օշականի մօտ, հնագիտական պեղումների շնորհիւ բացուած դամբարանում¹: Հայաստանում գտնուել են նաեւ Սասանեան Շապուհ Ա (241-272) եւ Շապուհ Բ (310-379) արքաների արծաթ դրամները՝ օժտուած նոյն սկսբունքի պատկերներով ու պահլաւերէն գրութիւններով²: Արտաշիրի մերձաւոր յաջորդների ժամանակ դրամների վրայ պատկերւում էին ոչ միայն արքաները կիսանդրու չափով, այլեւ ողջ հասակով ատրուշանի մօտ կանգնած, մի կողմից Իրանի աշխարհիկ տիրակալը, միւս կողմից՝ Ահուրամազդան: Դիցական կերպարների պատկերումը սրբազան համարուող կրակի մօտ յստակօրէն դիտւում է մինչեւ Դ դարի սկիզբը: Ահուրամազդայից բացի ատրուշանի մօտ պատկերներով ներկայացւում էին Միթրան՝ Իրանի արեւի աստուածը եւ կենաց մայր Անահիտը³: Պատկերագրութեան այդ ձեւաւորումը պահպանուեց մինչեւ վերջին սասանեան գահակալը: Վահրամ Բ (273-293) թագաւորի ժամանակ թողարկւում էին արծաթ դրամներ արքայական ընտանիքի պատկերով: Թագաւորը թագուհու եւ նրանց դիմաց գահաժառանգը, երեքն էլ պճնուած արքայական զարդարանքներով: Վաղ սասանեան դրամները օժտուած էին նաեւ տարբեր խորհրդանշաններով: Արքայի պատկերին կից նշուող կիսալուսինը աստղով հաղորդում էր գահակալի երկնային ծագման մասին: Յիշատակւում էր նաեւ գահաժառանգի մասին՝ աստղագուշակութեան «ոսկէ ցլիկի» նշանով:

Սակայն պատկերագրութեան մէջ կարեւորը արքայական թագն էր, որ միշտ տարբեր էր լինում իր ձեւով: Իւրաքանչիւր գահակալ հանդէս էր գալիս իր գլխին դրուած այնպիսի թագով, որը նման չէր նրա նախորդների կրած թագերից եւ ոչ մէկին:

Շրջանառութեան համար էական է նշել այն իրողութիւնը, որ արդէն Գ դարի վերջերից նկատելիօրէն փոխուել էր Հայաստանում տարածուած տարբեր ծագում ունեցող դրամների յարաբերակցութիւնը: Գնալով սպառւում էին հնուց մնացած պարթեւական ու հռոմէական դրամները եւ առաւելութիւն էին ձեռք բերում սասանեան դրամները: Վերջիններս արծաթի որակի տեսակէտից շատ աւելի բարձր էին եւ տարբերւում էին ուշ պարթեւական ու հռոմէական դրամներից: Յիրաւի, եթէ վերջին պարթեւների օրօք Իրանի դրամակշռային համակարգը կորցրել էր իր երբեմնի ունեցած դերը միջազգային առեւտրում, ապա սասանեանների ժամանակ այն նորից բարձրացել էր: Ընդհանուր առումով սասանեանները թողարկում էին ոսկէ, արծաթէ ու պղնձէ դրամական միւլերներ: Սակայն սասանեան ոսկէ դրամները խիստ հազուադիւս են եւ Հայաստանում ու նրան հարեւան կովկասեան շրջաններում տարածում չեն ունեցել: Սասանեան ոսկէ դրամը, որ հայկական աղբիւրներում յիշատակւում է «ղահեկան»

¹ Ի յայտ եկած դրամները մեզ ցոյց է տուել պեղումների աշխատանքները ղեկավարող հնագէտ Արամ Քալանթարեանը:

² Հայաստանի պատմութեան պետական թանգարան, դրամներ թիւ 1066, 1110, 1116, 1141-1143, 1223:

³ V. G. Lukonin, *Kultura sasanidskogo Irana* (Մոսկուա, 1969), էջ 154-155:

անունով, թողարկուել է նախապէս հռոմէական աուրեուսի կշռային չափով՝ 8.19 գրամ քաշով: Հետագային այդ չափը նկատելիօրէն նուազուեց: Ըստ էութեան սասանեան ոսկէ դրամը Իրանի ու Հայաստանի ապրանքադրամական յարաբերութիւններում գործառական նշանակութիւն չէ ունեցել: Այն հանգէս է եկել առաւելապէս իբրեւ հաշուային միաւոր: Հազուադէպ են նաեւ սասանեան պղնձէ դրամները, որոնց Հայաստանում ունեցած դերի մասին խօսելու փաստեր տակաւին չկան: Հայկական քաղաքներում, ինչպէս եւ ամբողջ Մերձաւոր ու Միջին Արեւելքի երկրներում ամենատարածուած սասանեան դրամը եղել է արծաթէ դրամը, որը եւ հանդիսացել է Սասանեան Իրանի դրամակշռային համակարգի հիմնական միաւորը: Իր ծագման վաղ շրջանում սասանեան արծաթէ դրամը թողարկուել է 3.55-3.88 գրամ քաշով: Հետագայում դրուագուել է մօտ չորս գրամ արծաթի քաշով իւրաքանչիւր «դրախմայի» համար, որով եւ պահպանուել է միջազգային շուկայում դարեր ի վեր ընդունուած ատտիկեան կշռային չափը: Հաւասարեցման այդ սկզբունքը հնարաւորութիւն է ստեղծել՝ կատարելու սասանեան դրախմաների փոխանակութիւնը հելլենիստական դարաշրջանից մնացած արծաթ դրամների հետ, այսինքն նրանց համատեղ շրջանառութիւնը եւ հատ հաշուով փոխանակուելու գործը չի արգելուել: Հարկ է նաեւ նկատել որ սասանեան դրամների թողարկման առաջին իսկ տարիներից իսկ միջազգային շուկայում ուշ պարթեւական դրամներից բացի Հռոմի կայսերական դենարները նոյնպէս չունէին այլեւս իրենց վաղեմի արժէքը: Նրանց մէջ արծաթի քաշը կիսով չափ պակասել էր եւ այդ վիճակը մեծապէս նպաստում էր բարձրորակ սասանեան արծաթ դրամների լայն տարածմանը: Տարաբախտաբար Հայաստանի համար Դ դարին վերաբերող դրամական գանձերի վկայութիւններ չկան: Այդուհանդերձ կասկածից վեր է, որ դրամական շրջանառութիւնը շարունակել է զարգանալ սասանեան դրախմաների առաւելութեամբ, մի իրողութիւն, որ հարեւանցիօրէն վկայում է Աղուանքում, Կաբալա ամրոցից ոչ հեռու գտնուած գանձը: Վերջինիս մէջ եղել են շուրջ երկու հարիւր սասանեան արծաթ դրամներ՝ թողարկուած Վահրամ (Վարահրան) Բ-ի (274-291) գահակալութեան տարիներին: Գանձի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տուել, որ դրամները շրջանառութեան մէջ են եղել եւ ունեցել են իրենց գործառական նշանակութիւնը Գ-Դ դարերի սահմանազլխին⁴:

Ապրանքային արտադրութեան Ե-է դարերում Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով եղել է կապող օղակ Արեւելքի ու Արեւմուտքի երկրների, մասնաւորապէս Բիւզանդիայի եւ Իրանի միջեւ կատարուող առեւտրի համար: Յայտնի է, որ 408-409 թթ. Սասանեան Իրանի եւ Բիւզանդական կայսրութեան միջեւ կնքուել էր յատուկ համաձայնագիր, ըստ որի՝ առեւտրական գործարքները կարող էին կատարուել երեք քաղաքներում:

Ա. Բիւզանդական տիրակալութեան մէջ, Վերին Միջագետքի Կալլինիկում քաղաքում (արաբական ժամանակներում Ջազիրայի առ-Ռակկա վաճառաչահ քաղաքը Եփրատի ափին):

Բ. Իրանական տիրակալութեան մէջ հայոց Միջագետքի Մծբին քաղաքում (արաբական աղ-

⁴ V. V. Krapotkin, "Novyge nakhodki rimskikh monet v SSSR, dopolnenie k Svodu arkheologicheskikh istochnikov," *Մաս* G4-4, Inst. Arkheologii AN SSSR, *Numizmatika i epigrafika*, հատ. 6 (Մոսկուա, 1961), էջ 74:

բիւրններում՝ Նիսիբին)։

Գ. Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատում (վերջինիս դերը Ե-ի դարերում կատարում էր Դուին քաղաքը)։

Յիշատակուած քաղաքներից երկուսի՝ Կալլինիկումի եւ Մծբինի միջով անցնում էին պարսից ծոցից, Իրանի արեւմտեան շրջաններից դէպի բիւզանդական կայսրութեան գնացող ու վերադարձող ապրանքային քարաւանները։ Հայոց մայրաքաղաք Արտաշատում, այսինքն այդ ժամանակներում նրան փոխարինող Դուինում, որը գտնուում էր գրեթէ նոյն տեղում, իրար էին հանդիպում Իրանի կենտրոնական եւ հարաւ արեւելեան նահանգներից, ինչպէս նաեւ Իբերիայից, Ալբանիայից ու Փոքր Ասիայից եկած վաճառականները իրենց ապրանքներով ու դրամներով։ Տեղին է յիշատակել, որ այս ժամանակներին է վերաբերում յոյն պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու նկարագրութիւնը, որ Դուինի շուրջ «...կամ իրար հարեւան քաղմաթիւ մարդաշատ գիւղեր, ուր բնակուում են առեւտրական նպատակներով ժամանած մեծ թուով մարդիկ։ Հնդկաստանից, հարեւան Իբերիայից, մի խօսքով պարսից եմքակայ բոլոր երկրներից, որոշ չափով նաեւ հռոմէական երկրներից ապրանքներ բերողները հեմց այստեղ են իրար հետ առեւտուր անում»⁵։

Մատենագրական այս տողերը եւ Դուին քաղաքի աւերակներում յայտնաբերուած մետաղէ դրամները պարզ ու որոշակի լրացնում են միմիանց եւ թոյլ են տալիս ենթադրելու, որ Հայաստան ժամանած տարբեր լեզուներով խօսող վաճառականները իրենց քսակներում ունեցել են այդ տարիներին միջազգային լայն տարածում ունեցող, ինչպէս բիւզանդական ոսկէ դրամներ (սոլիդներ), այնպէս էլ սասանեան արծաթ դրախմաներ։ Դրամագիտութեան համար բացայայտ իրողութիւն է, որ Հայաստանում եւ հարեւան երկրներում գտնուած Ե-ի դարերի ոսկէ դրամները բոլորն էլ բացառապէս բիւզանդական սոլիդներ են, որոնք թողարկուել են Կ. Պոլսում Թէոդոսիոս Ա (379-395), Թէոդոսիոս Բ (408-450), Լեւոն Ա (457-474) կայսրների եւ նրանց յաջորդների կողմից⁶։ Սակայն շրջանառութեան ոլորտում առաւելութիւնը մնում էր սասանեան արծաթ դրամներին եւ այդ առաւելութիւնը բացայայտ էր դարձել Ե-ի դարերում։ Շապուհ Բ (338-388), Վահրամ Ե (420-438), Պերոզ (457-483), Կաւառ (483-531), Ջամասպ (497-499) սասանեան թագաւորների պատկերներով արծաթ դրամները հայկական շուկաներում նշանակալից տարածում են ունեցել։

Ե դարի կէսերից սասանեան դրամների պատկերագրութեան մէջ կատարում է մի էական լրացում. պահլաւերէն կրճատ գրութեամբ յիշատակում է այն քաղաքի կամ երբեմն էլ այն երկրի անունը, որտեղ դրուագուել է տուեալ դրամական միաւորը։ Եթէ նկատի ունենանք, որ քաղաքային կեանքի զարգացման պահանջով դրամները թողարկուում էին Սասանեանների տիրակալութեան տարբեր կենտրոններում, ապա Հայաստանում գտնուած սասանեան դրախմաները մեզ ցոյց են տալիս, թէ դրանք Իրանի որ քաղաքներից ու մարզերից են դուրս

⁵ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգմանութիւնը բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ Հրաչ Բարթիկյանի (Երեւան, 1967), էջ 142։

⁶ ՀՊՊԹ, ԹԻՒ 14459, 14520, 16039, 16149, 17168, 17173։

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՏԱՐԱԾՈՒԱԾ ՍԱՍԱՆԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

եկել եւ միջազգային առեւտրի շնորհիւ թափանցել հայկական շուկաները: Իբրեւ ժամանակի անմիջական վկաներ այդ տեսակէտից կարեւոր տուեալներ են հաղորդում Հայաստանում գտնուած երկու մեծ դրամական գանձերը, որոնք բաղկացած են Ե-է դդ. թողարկուած արծաթէ սասանեան եւ է դարում թողարկուած բիւզանդական դրամներից: Այդ գանձերից մէկը գտնուել է Լենինականում (Շիրակ)⁷, միւսը Դուինում (Այրարատ)⁸ եւ երկուսը միասին արտացոլում են Հայաստանի դրամական տնտեսական բնորոշութիւնը տուեալ ժամանակաշրջանի համար: Լենինականի գանձից պահպանուել են հետեւեալ դրամներն՝ արտայայտուած ըստ գահակալների ժամանակագրութեան:

Սասանեան դրամներ

Դրախտ, Կաւատ Ա (488–531)	2 հատ
Դրախտ, Խոսրով Ա (531–579)	4 հատ
Դրախտ, Որմիզդ Դ (579–590)	59 հատ
Դրախտ, Խոսրով Բ (590–628)	26 հատ
Դրախտ, Արտաշիր Գ (628–630)	1 հատ

Բիւզանդական դրամներ

Երկմիլիարեսի, Հերակլ եւ Հերակլ-Կոստանդին (610–641)	3 հատ
Երկմիլիարեսի, Հերակլ, Հերակլ-Կոստանդին եւ Հերակլէոն (626–641)	2 հատ
Երկմիլիարեսի, Կոստանդ Բ (641–654)	10 հատ
Երկմիլիարեսի, Կոստանդ եւ Կոստանդին (654–659)	4 հատ

Բիւզանդական բոլոր դրամները թողարկուել են Կ. Պոլսում, իսկ սասանեանները հետեւեալ քաղաքներում.

Ռեյ	22 դրամ	Շոշ	3 դրամ
Մերւ	10 դրամ	Արտաշիր Խուրրահ	2 դրամ
Նիհաւենդ	8 դրամ	Նախրտիրհ	2 դրամ
Աբրշահր	7 դրամ	Ռամհորմուզդ	2 դրամ
Ջերենջ	7 դրամ	Տիգրոն	1 դրամ
Բիշապուր	6 դրամ	Ռիվ-Արտաշիր	1 դրամ
Իստախրի	4 դրամ	Անորոշ	12 դրամ
Նախճաւան	4 դրամ		

⁷ М. I. Kamera, К. V. Golenko “Leninakanskii klad sasanidskikh i vizantiiskikh monet,” *Vizantiiskii vremennik*, հատ. 19 (1961), էջ 172–193:

⁸ Խ. Ա. Մուչեղեան, *Denezhnoe obrashchenie Dvina po numizmaticheskim dannym* (Երեւան, 1962) էջ 122–138:

Յիշեալ քաղաքային անունների խմբաւորումն ըստ մարզերի մեր առաջ ներկայացնում է Սասանեան տիրապետութեան հետեւեալ մասերը.

Ջերալ	30 դրամ	Սեջիստան	7 դրամ
Խորասան	17 դրամ	Իրաք	4 դրամ
Ֆարս	14 դրամ	Հայաստան	1 դրամ
Խուզիստան	7 դրամ	Անորոշ	12 դրամ

Դուինի գանձից պահպանուած դրամները ներկայացնում են հետեւեալ ժամանակագրական ու աշխարհագրական տուեալները.

Սասանեան դրամներ

Դրախմ, Կաւատ Ա (488–497)	1 հատ
Դրախմ, Խոսրով Ա (531–579)	12 հատ
Դրախմ, Ուրմիզդէ Դ (579–590)	7 հատ
Դրախմ, Խոսրով Բ (590–628)	149 հատ

Բիւզանդական դրամներ

Երկմիլիարեսի, Հերակլ եւ Հերակլ–Կոստանդին (610–641)	98 հատ
--	--------

Այս գանձում եւս բոլոր բիւզանդական դրամները թողարկուել են Կ. Պոլսում, մինչդեռ սասանեան դրախմաները ցոյց են տալիս իրենց ծագման հետեւեալ տեղանունները.

Մերւ	94 դրամ	Բիշապուր	5 դրամ
Բալխ	8 դրամ	Իստախրի	5 դրամ
Արտաշիր–խուրրահ	8 դրամ	Նախճաւան	5 դրամ
Նիհաւենդ	7 դրամ	Շոշ	2 դրամ
Ջերենջ	6 դրամ	Ռամհորմուզդ	2 դրամ
Դարաբջիրդ	7 դրամ	Համադան	1 դրամ
Ռեյ	5 դրամ	Անորոշ	17 դրամ

Դրամագիտական այս վկայութիւնները, որոնք բացայայտուած են գանձերի միջոցով, ուրուագծում են դրամական այն ոլորտը, որի մէջ ընդգրկուած են եղել Հայաստանի չուկաները, կապուած Իրանի ներքին եւ արտաքին առեւտրի հետ: Հարկ ենք համարում միաժամանակ նշել, որ այս տուեալները հաստատուած են ամբողջ Անդրկովկասում գտնուած Ե–ի դարերին վերաբերող դրամների ու դրամական գանձերի մեր քննութեամբ⁹: Օրինաչափ հարց է առաջա–

⁹ Խ. Ա. Մուշեղեան, «Սասանեան եւ վաղբիւզանդական դրամների շրջանառութիւնը Հայաստանում» (Վիեննա, 1967), Ազգային Մատենադարան, հատ. ՄԻԴ, 1979, էջ 147–191: Հանդէս Ամսորեայ (1974), թիւ 7–9, էջ 335–350, թիւ 10–12, էջ 505–520:

նում, թէ արդեօք սասանեան դրամներ թողարկուել են Հայաստանում մասնաւորապէս վերջինիս այն մասում, որը քաղաքական առումով ենթակայ էր դարձել Իրանի գերիշխանութեանը: Նախապէս նշենք, որ սասանեան դրամների վրայ պահպանուած մի շարք տեղանուններին վերաբերող պահլաւերէն կրճատ գրութիւններ մինչեւ օրս վերջնականապէս պարզաբանուած չեն եւ տեղիք են տուել տարբեր ընթերցումների: Սակայն կան դրամներ, որոնց վրայ նրանց դրուագման տեղանունը յիշատակուած է պահլաւերէն ARM ձեւով: Քանակապէս դրանք շատ չեն: Մեզ յայտնի են Կաւատի գահակալութեան քսանհինգ եւ քառասունմէկ տարեթուով դրախմաները, ինչպէս նաեւ Խոսրով Անուշիրուանի գահակալութեան քառասունվեց տարեթուով ու Խոսրով Փարւեզի գահակալութեան երկրորդ, տասնչորս, տասնվեցերորդ եւ քսանմէկերորդ տարեթուով դրախմաները¹⁰: Դրանց վրայ փողերանոցի անուան պահլաւերէն ARM ձեւը, հաւանաբար ARMENIA անուան համառոտագրութիւնն է: Այս միտքը տուել է սասանեան դրամների ուսումնասիրութեան երախտաւորներից մէկը՝ Պրոֆ. Ֆ. Պարուկը¹¹:

Յայտնի է, որ դեռեւս նախասասանեան ժամանակներում Հռոմի կայսերական դրամների վրայ Հայաստան անունը յաճախ յիշատակուում էր ARM տառերով: Համառոտագրութեան այդ ձեւը կարող էր աւանդաբար պահպանուել նաեւ Սասանեանների ժամանակ եւ արտայայտուել պահլաւերէն տառերով: Հայաստանի Ե-է դարերի տնտեսական եւ քաղաքական պատմութեան տուեալները չեն բացառում այդ հնարաւորութիւնը եւ միանգամայն ընդունելի են դարձնում սասանեան դրամների թողարկման մասին պրոֆեսոր Ֆ. Պարուկի ենթադրութիւնը: Ժամանակագրական առումով այդպիսի դրախմաների դրուագումը կատարուել է 530, 571-572, 576-577, 592-593, 605-606 եւ 611-612 թթ.: Բացայայտուած է նաեւ որ 2 դարի վերջից, մասնաւորապէս, Որմիզդ Դ-ի գահակալութեան երրորդ տարուանից սկսած, այսինքն 581-582 թթ. Անդրկովկասում տարածում են գտել Դուինում թողարկուած սասանեան դրախմաները: Դուինի անունը նշուել է պահլաւերէն տառերով, ըստ որում՝ համառոտագրութեան այդ ձեւը հանդէս է եկել մի քանի տարբերակներով եւ վերաբերում է ոչ միայն հայոց Դուին քաղաքին, այլ ընդհանրապէս 2-է դարերում Սասանեանների կովկասեան տիրակալութեան քաղաքներին¹²: Սասանեան դրամներ էին թողարկուում նաեւ Նախճաւան քաղաքում: Պահպանուել են Նախճաւանում դրուագուած արծաթէ դրախմաներ Խոսրով Ա (531-579), Որմիզդ Դ (579-590), Վահրամ 2 (590-591), Խոսրով Բ (591-628), Արտաշիր Գ (628-630), Որմիզդ Ե (631-632), Խոսրով Գ (632-633) եւ Յազկերտ Գ (633-651) Սասանեան արքաների պատկերներով, նրանց անունների պահլաւերէն գրութիւններով, որոնք ներկայումս պահւում են խոշոր թանգարան-

¹⁰ Collection de Monnaies sassanides de feu de lieutenant-general J. de Bartholomaie, représentée d'après les pieces les plus remarquables, publiée par B. Dorn, Membre de l'Académie, seconde édition, (Մ. Պետերբուրգ, 1875), տախ. XXI, թիւ 59, տախ. XXV, թիւ 58: M. Mochiri, Etudes de numismatique Iranienne sous les Sasanides, I, (Թեհրան, 1972), էջ 51: Jacques de Morgan, Monnaies orientales, Numismatique de la Perse antique, (Փարիզ, 1933), տախ. LXXII, թիւ 4, տախ. LXXIII, թիւ 5, ՀՊՊԹ, թիւ 14719: E. A. Pakhomov, Monetnye klady Azerbaïdzhan i dr., (Բաքու, 1954), մաս 6, թիւ 1564:

¹¹ F. D. J. Paruck, Sassanian coins (Բոմբէյ, 1928), էջ 138:

¹² E. A. Pakhomov, Monety Azerbaïdzhan (Բաքու, 1959), էջ 11-12: Նոյնը, "O sasanidskikh monetnykh znakakh," Doklady An Azerbaïdzhanskoi SSR, հատ. I (Բաքու, 1945), էջ 45-46:

ների իրանական նիւթերի շարքում¹³։ Հարկ է նկատել, որ Նախճաւանում թողարկուած սասանեան դրամները, շուրջ հարիւր տարուայ տեւողութեամբ, իրենց պատկերազրուեցեան տուեալներով, մասնաւորապէս, արքայական զարդարանքների, պաշլաւերէն գրութիւնների, պաշտամունքային նշանների եւ այլ մանրամասնութիւնների տեսակէտից վկայում են քաղաքի փոքրերանոցներում աշխատող վարպետների հմտութեան մասին։

Հայկական քաղաքներում դրուագուած սասանեան դրամները շրջանառութեան մէջ խառնուած էին Ֆարսից, Խորասանից, Խուզիստանից ու լայնածաւալ Իրանի տարբեր կողմերից բերուած դրամներին եւ սպասարկում էին միջազգային առեւտրի պահանջները։ Յաճախ նրանք դուրս էին գալիս Իրանի սահմաններից եւ հազարաւոր մղոններով հեռանալով իրենց դրուագման վայրերից, յայտնում էին օտար երկրներում¹⁴։

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ
Երեւան

SASSANIAN COINS CIRCULATED IN ARMENIA

[Summary]

The earliest Sassanian silver coin was discovered in Armenia during the 1963 excavation of the Garni fortress. This coin is attributed to Ardashir I (224-241). A few other silver coins belonging to the same ruler were discovered in 1975 near Oshakan. The obverse of the coin portrays the king and the reverse the fire altar.

On Sassanian coins the most important characteristic is the royal crown. This is always different, each ruler having his own style.

¹³ Սասանեան դրամների նշանաւոր ժողովածուներից երկուսը Սովետական Միութեան սեփականութիւնն է։ Հաւաքուած դրամների հետ կարելի է ծանօթանալ Պետական էրմիտաժում եւ Մոսկուայի պետական պատմական թանգարանում։

¹⁴ Զեկուցուած իրանագէտների գիտական ժողովին, Երեւան, 1976 թ.։

The Sassanians struck coins in gold, silver, and copper. The gold coin has never spread to Armenia and Caucasian countries. It was primarily for accounting purposes. Copper coins are scarce and also never found in Armenia. It was the Sassanian silver coin which freely circulated in Armenia as well as neighboring Near Eastern countries. The silver coin was equivalent in weight to the Attic drachm, and for this reason it circulated on equal footing with it. Also, the Sassanian coin had the advantage of having higher silver content compared to the Roman silver denarius.

Armenia served as a link between Iran and Byzantium from the fifth to the seventh century. The city of Dvin was a major trade center for all Armenian and foreign merchants.

In Armenia two major Sassanian coin hoards have been found: one in Leninakan and the other in Dvin. These hoards indicate that the silver coins of many Sassanian rulers (up to Khusrow III, 632-633), struck at many mints in the Sassanian Empire far apart from each other, circulated in Armenia. Sassanian coins identified their mints with abbreviations in Pahlavi. In rare cases the inscriptional form of ARM is found. Prof. Paruck has expressed the opinion that this abbreviation might stand for ARMENIA as it did during the Roman Empire.

In Transcaucasia, other Sassanian coins have been found which bear the Pahlavi inscription of Dvin abbreviated in various forms.

KH. A. MOUSHEGHIAN

Erevan

A CHRONOLOGY OF 'ABBASID DIRHAMS STRUCK IN ARMENIA

The central and northern parts of the Armenian mountain range, as well as all of Caucasian Albania (اران) and the eastern regions of Georgia bordering on Armenia, were united during the period of Arab domination into one state called "Arminiyah" (ارمينية). Under the rule of the Umayyad and then the 'Abbasid caliphs, because of the exigencies of domestic and foreign trade, silver and copper coins from Arminiyah were struck in accordance with the Arabic monetary system. Those coins of the eighth to the tenth century which are preserved confirm the fact that dirhams and fals (silver and copper coins) were issued in Armenia, Caucasian Albania, and various cities of the territory of Arminiyah. During the development of trade in this period mints were active in Dvin or Dabil (دبيل), Darband or al-Bab (الباب), Barda'a (بردعة), Tiflis (تفليس), Maadin ba-Junis (معدين باجنيس), al-Haruniya (الهرونية), Ganja (جنزة), al-Yazidiya (اليزيدية), Ard al-Khazar (ارض الخزر), Madinat Balgh al-Baida (مدينة بلخ البيط), and other cities.

In the period of Umayyad domination, the names of rulers were not mentioned on the coins. However, the 'Abbasids, especially in the reign of Caliph al-Mansur (A.H. 136-158/754-775 A.D.), inscribed the names of officials on their coins; first, the pretenders or heirs to the throne, then the names of caliphs, their subject amirs, and finally the names of those connected with the coinage of a particular province. The dates, mint names, personal names, and titles on 'Abbasid coins are an important source for the medieval history of the lands of the Islamic Near East.

In the following pages a corpus of 'Abbasid dirhams with the mint name Arminiyah is presented. In addition to the date, the names and titles of all ruling authorities mentioned are given. Copper coins are not listed, since basically they merely repeat information already found on the dirhams.

The following silver coins, bearing the mint name Arminiyah, are known from standard catalogues of major Islamic collections.¹⁾

No.	DATE	NAMES INSCRIBED ON THE COINS	SOURCE
1	A.H. 151/768 A.D.	al-Mahdi Muhammad, heir to the throne	AZ, p. 16, No. 248
2	A.H. 152/769 A.D.	al-Mahdi Muhammad and Bakkar	T. No. 809; E. No. 48/116

¹ ABBREVIATIONS AND BIBLIOGRAPHY

AZ— Ahmed Ziya, *Catalogue of Islamic Coins* (Constantinople, 1910).

Anderson— W. Anderson, *Der Chalifenmünzfund von Kochtel* (Dorpat, 1926).

BM— Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, Vol. I (London, 1875).

Dorn— B. Dorn, *Inventaire des monnaies des Khalifes orientaux* (St. Petersburg, 1877).

E— The Manuscript Catalogue of Eastern Coins in the State Hermitage Numismatic Department, Leningrad, in Russia.

GE— I. Ghalib Edhem, *Catalogue des monnaies des Khalifes*, Musée Imperial Ottoman (Constantinople, 1894).

HN— H. Nützel, *Königliche Museen zu Berlin, Katalog der Orientalischen Münzen*, Vol. I (Berlin, 1898).

JA— J. Allan, "Unpublished Coins of the Caliphate," *Numismatic Chronicle*, Ser. IV, XIX (1919), p. 195.

KL— Stanley Lane-Poole, *Catalogue of the Collection of Arabic Coins Preserved in the Khedivial Library at Cairo* (London, 1897).

L— H. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale*, Vol. I (Paris, 1877).

M— A. Markov, *The Inventory Catalogue of Muslim Coins in the Imperial Hermitage* (St. Petersburg, 1896), in Russian.

P— E. A. Pakhomov, *The Coins of Azerbaijan*, 2 volumes (Baku, 1959-1963), in Russian.

Sh— R. Shertsel, *A Description of Medals and Coins in the Imperial University of Kharkov* (Kharkov, 1912), in Russian.

T— W. Tiesenhausen, *The Coins of the Eastern Caliphate* (St. Petersburg, 1873), in Russian.

Weyl— A. Weyl, *Verzeichnis der reichhaltigen Sammlung orientalischen Münzen des Fürsten G.* (Berlin, 1885).

A CHRONOLOGY OF 'ABBASID DIRHAMS STRUCK IN ARMENIA

No.	DATE	NAMES INSCRIBED ON THE COINS	SOURCE
3	A.H. 153/770 A.D.	al-Mahdi Muhammad	GE, No. 311; E, No. 122c
4	A.H. 154/770-1 A.D.	al-Mahdi Muhammad and al-Hasan	T, No. 833; L, No. 614; E, No. 128
5	A.H. 155/771-2 A.D.	al-Mahdi Muhammad and al-Hasan	T, No. 845; HN, No. 645 BM, No. 31; E, No. 140a
6	A.H. 161/777-8 A.D.	Caliph al-Mahdi	T, No. 910; HN, No. 784-5
7	A.H. 162/778-9 A.D.	Caliph al-Mahdi	T, No. 925; E. No. 208
8	A.H. 166/782-3 A.D.	Caliph al-Mahdi	HN, No. 787
9	A.H. 167/783-4 A.D.	Caliph al-Mahdi and Nusayr	HN, No. 788
10	A.H. 167/783-4 A.D.	Caliph al-Mahdi and Ibn-Khurayim	T, No. 1027; L, No. 694 BM, No. 91
11	A.H. 168/784-5 A.D.	Caliph al-Mahdi and Ibn-Khurayim	T, No. 1050; HN, No. 789
12	A.H. 172/788-9 A.D.	Caliph al-Rashid and his son, heir to throne Muhammad	P, II, p. 84
13	A.H. 172/788-9 A.D.	al-Amir-Ubaydallah, son of the caliph	AZ, 22, No. 420
14	A.H. 174/790-1 A.D.	Ubaydallah, son of al-Mahdi and Dukla	M, 27, No. 378; P, II, p. 86
15	A.H. 174/790-1 A.D.	Ubaydallah and Nasar b. al-Jahaf	HN, No. 960
16	A.H. 175-177/791-794 A.D.	al-Fadl	T, No. 1197
17	A.H. 179/795-6 A.D.	Yahya	E, No. 333; P, II, p. 91
18	A.H. 179/795-6 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims	T, No. 1262
19	A.H. 180/796-7 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims	E, No. 423a
20	A.H. 181/797-8 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Sayid b. Salm	L, No. 775
21	A.H. 182/798-9 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Sayid b. Salm	T, No. 1332; M, 30, No. 448
22	A.H. 183/799-800 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and 'Ali b. 'Isa	T, No. 1346; P, II, p. 93
23	A.H. 183/799-800 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Yazid b. Mazyad	T, No. 1345
24	A.H. 185/801 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Yazid b. Mazyad	E, No. 483; P, II, p. 95

KH. A. MOUSHEGHIAN

No.	DATE	NAMES INSCRIBED ON THE COINS	SOURCE
25	A.H. 185/801 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Ahsad b. Yazid	T, No. 1388
26	A.H. 186/802 A.D.	al-Amin, heir to the throne of Muslims, and Ahsad b. Yazid	T, No. 1405
27	A.H. 186/802 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, Muhammad b. Yazid	T, No. 1406
28	A.H. 187/802-3 A.D.	Caliph Harun and Muhammad b. Yazid	T, No. 1424
29	A.H. 188/803-4 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Khuzayma b. Khazim	T, No. 1440
30	A.H. 189/804-5 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Khuzayma b. Khazim, and Bishr b. Khuzayma	HN, Nos. 961, 962; T, No. 1461
31	A.H. 189/804-5 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Khuzayma b. Khazim, and al-Haysam	P, II, p. 102
32	A.H. 190/805-6 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Khuzayma b. Khazim, and al-Haysam	HN, No. 963
33	A.H. 190/805-6 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Khuzayma b. Khazim, and Isma'il b. Ibrahim	T, No. 1482
34	A.H. 191/806-7 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Khuzayma b. Khazim, and Isma'il b. Ibrahim	T, No. 2816
35	A.H. 191/806-7 A.D.	Khuzayma b. Khazim, and Nu'aym b. Bishr?	KL, No. 441; P, II, p. 106
36	A.H. 192/807-8 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Ayyub b. Sulayman	T, No. 1513; Dorn, No. 360; P, II, p. 107
37	A.H. 193/808-9 A.D.	al-Amin, heir to the throne of the Muslims, and Yahya b. Zufar	T, No. 1543
38	A.H. 194/809-10 A.D.	Caliph Muhammad, and Asad b. Yazid	P, II, p. 109
39	A.H. 195/810-1 A.D.	Caliph al-Amin Muhammad, and Asad b. Yazid	T, No. 1610; HN, No. 1246a; E, No. 626
40	A.H. 195/810-1 A.D.	Caliph al-Amin Muhammad, and Ahmad b. Yazid	T, No. 1609
41	A.H. 202/817-8 A.D.	Hatim	T, No. 1733a

A CHRONOLOGY OF 'ABBASID DIRHAMS STRUCK IN ARMENIA

No.	DATE	NAMES INSCRIBED ON THE COINS	SOURCE
42	A.H. 203/818-9 A.D.	Hatim	T, No. 2840; M, 41, No. 722; GE, No. 564
43	A.H. 204/819-20 A.D.	Ahmad b. Yahya, and Husayn b. Sayyid	T, No. 1758
44	A.H. 204/819-20 A.D.	Ahmad b. Yahya, and al-Ba'ith b. Halbus	T, No. 1760; P, II, 115
45	A.H. 207/822-3 A.D.	Abdawayh, 'Isa al-Ma'muni, and Muhammad b. Abdallah	T, No. 1791
46	A.H. 217/832 A.D.	al-'Abbas, son of the Caliph	E, No. 774a
47	A.H. 218/833 A.D.	al-'Abbas, son of the Caliph	P, II, p. 127
48	A.H. 218/833 A.D.	Abd-al-Rahman b. Hakan	JA, NC, 1919, p. 195
49	A.H. 239/853-4 A.D.	al-Muttawakil ala-llah	M, II, p. 874, No. 8096; E, No. 838
50	A.H. 243/857-8 A.D.	al-Muttawakil ala-llah, and al-Mu'tazz Billah	T, No. 1917; E, No. 813a
51	A.H. 246/860-1 A.D.	al-Muttawakil ala-llah, and al-Mu'tazz Billah	HN, No. 1467; E, No. 821
52	A.H. 247/861-2 A.D.	al-Muttawakil ala-llah, and al-Mu'tazz Billah	T, No. 1934; E, No. 840m
53	A.H. 248/862-3 A.D.	al-Musta'in Billah	T, No. 1939; HN, Nos. 1504-1505; E, No. 826
54	A.H. 249/863-4 A.D.	Caliph al-Musta'in, and his son al-'Abbas	T, No. 2863
55	A.H. 250/864-5 A.D.	Caliph al-Musta'in, and his son al-'Abbas	T, No. 1946; E, No. 231
56	A.H. 251/865 A.D.	Caliph al-Mu'tazz Billah	T, No. 1951
57	A.H. 252/866 A.D.	Caliph al-Mu'tazz Billah	HN, No. 1514; E, Nos. 835, 846
58	A.H. 253/867 A.D.	Caliph al-Mu'tazz Billah	P, II, p. 137
59	A.H. 253/867 A.D.	al-Mu'tazz Billah, and his son Abdallah	T, No. 1963
60	A.H. 255/868-9 A.D.	al-Mu'tazz Billah, and his son Abdallah	T, No. 1968; E, No. 846a
61	Illegible numerals	al-Mu'tazz Billah and his son Abdallah, and al-Hasan b. 'Isa?	T, No. 1969
62	A.H. 256/869-70 A.D.	al-Muhtadi Billah	T, No. 1975; Dorn, II, No. 538; E, No. 848a
63	A.H. 260/(old die)	Caliph al-Mu'tamid ala-llah, and al-Hasan b. 'Isa	T, No. 1977
64	A.H. 262/875-6 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and Jafar	T, No. 2015; E, No. 856

No.	DATE	NAMES INSCRIBED ON THE COINS	SOURCE
65	A.H. 263/876-7 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and al-Muwafaq Billah	T, No. 2019; Sh, No. 6161
66	A.H. 267/880-1 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and Jafar	E, No. 861b
67	A.H. 267/880-1 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and al-Muwaffaq ala-llah	T, No. 2042
68	A.H. 267/880-1 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and al-Muwaffaq Billah	T, No. 2041; HN, Nos. 1541-1542; BM, No. 367; E, No. 861
69	A.H. 268/881-2 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and Ibrahim	T, No. 2049
70	A.H. 269/882-3 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and al-Muwaffaq Billah	T, No. 2052
71	A.H. 273/886-7 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and Muwaffaq Billah	T, No. 2081
72	A.H. 276/889-90 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and Muwaffaq Billah	E, Nos. 874-876; compare T, No. 2090; BM, No. 368
73	A.H. 277/890-91 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah	P, II, p. 145-146
74	A.H. 277/890-91 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and al-Muwaffaq Billah	E, No. 939; HN, Nos. 1543-1545; BM, No. 369
75	A.H. 279/892-3 A.D.	al-Mu'tamid ala-llah, and al-Muwaffaq Billah	T, No. 2120; L, No. 1024; P, II, p. 147
76	A.H. 284/897 A.D.	al-Mu'tadid Billah	P, II, p. 148
77	A.H. 286/899 A.D.	al-Mu'tadid Billah	T, No. 2145; HN, No. 1581
78	A.H. 287/900 A.D.	al-Mu'tadid Billah	T, No. 2149; E. No. 973
79	A.H. 287/900 A.D.	al-Mu'tadid Billah	T, No. 2150; HN No. 1582
80	A.H. 288/900-1 A.D.	al-Mu'tadid Billah	T, No. 2157
81	A.H. 289/901-2 A.D.	al-Mu'tadid Billah	T, No. 2162; P, II, p. 151
82	A.H. 293/905-6 A.D.	al-Muqtafi Billah	T, Nos. 2193-2194; E, No. 912a
83	A.H. 307/919-20 A.D.	al-Muqtadir Billah, and his son Abul-'Abbas	E, No. 963a
84	A.H. 331/942-3 A.D.	al-Muttaki Lillah	T, No. 2933
85	A.H. 332/943-4 A.D.	al-Muttaki Lillah	E, No. 1083

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԿՈՒՈՒԱԾ ԱՐԲԱՍԵԱՆ ԴԻՐՀԵՄՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

[Ամփոփում]

Հայաստանի կեդրոնական եւ հիւսիսային մասը, Աղուանքը եւ Վրաստանի արեւելեան շրջանները կազմած էին Արմինիա վարչական նահանգը Օմայեան եւ Աբբասեան խալիֆայութեանց իշխանութեանց ներքեւ: Արաբական տիրապետութեան ժամանակաշրջանին պղինձէ ու արծաթէ դրամներ կոխուած էին Արմինիայի մէջ գոհացնելու համար ներքին ու արտաքին ապրանքափոխանառութեան պահանջները: Ըստ դրամագիտական տուեալներու դրամները թողարկուած են Դաբիլ կամ Դուին, Դերբենդ կամ ալ-Բար, Թիֆլիս, Բարդա (Պարթաւ), Մաադին Բաջունայս, ալ-Հարունիա, Գանձակ, ալ-Եազիտիա, արդ ալ-Նազար, քաղաք Բալդ ալ-Բայդա եւ այլ տեղանուններու դրամահատարաններուն մէջ:

Աղիւսակով ցուցադրուած են Աբբասեան հարստութեան ութսունը-հինգ արծաթէ դիրհեմներու ժամանակագրութիւնը որոնց վրայ Արմինիա արձանագրուած է արաբերէն տառերով: Ասոնց վրայի դրոշմը կը յիշատակէ հիշրայի թուականը եւ Աբբասեան խալիֆաներու, զահա-ժառանգներու ու նահանգային էմիրներու անունները: Հնագիտական մետաղեայ դրամներու յիշատակարանները արժէքաւոր նիւթ կ'ընձեռնեն իսլամ Մերձաւոր Արեւելքի Ը-Ժ դարերու պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

Արմինիա խորագրութեամբ հատանուած վաղագոյն դիրհեմը վերագրուած է ալ-Մահդի Մու-համմեդ ուղղահաւատներու տիրոջ որդիին, թուագրուած՝ Հ. 151/768 Յ.Ք.: Ամենաուշ դիրհեմը դրոշմուած է ալ-Մուստաքի Լիլայի անունով, թուագրուած՝ Հ. 332/943 Յ.Ք.:

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ
Երեւան

ARMENIAN CHURCH TOKENS

[See plates XV-XVIII]

During the last quarter of the nineteenth century there was an acute shortage of small change in Constantinople and the provinces of the Ottoman Empire. The minority groups (*raia*)—Armenians, Greeks, and Jews—who had enjoyed certain self-governing rights for centuries, developed methods of their own for overcoming the shortage of coins. The one we are concerned with here is the use of paper and cardboard tokens with values in paras, which were called ՏՈՄՍԱԿ (ticket) or sometimes ‘bileta’ (billet). After their introduction and acceptance, some business organizations, particularly tramways, and passenger ships in the capital printed them for use in the emergency.

The Russo-Turkish War in 1877-78 was one of the major events which affected the lives of the people at that period, and the payment by Turkey of huge sums of money as war indemnity led to the monetary system becoming increasingly chaotic. In March 1881, an Imperial Decree was issued known as *Meskukat Karanamesi* by which free coinage was suspended and the bronze coins which had depreciated continually over the period from 1845 to 1880 were gradually withdrawn. The resultant shortage of small denominational coins continued because the Sublime Porte was unable to mint more coins to meet the demand. Instead the *metallique* coinage struck during the reign of Mahmud II known as the *beshtlik* and the *altilik* series (i.e. silver plated-copper flans) were further reduced in value to represent the intrinsic value of silver at *medjidiye* standard which had been established during the reign of Sultan Abdul Medjid in 1844. Some of the demonetized bronze coins were purchased at bullion rates and were countermarked by local church and municipal authorities. Several varieties with Greek marks were used in the islands of Thasos and Lesbos from 1881 onwards.¹ The debased coins remaining in circulation were offered at a premium over gold owing to the extreme shortage of the small change.

Such were the conditions when paper tokens came to be used in the churches. This article deals with the known tokens issued for use in Armenian Patriarchal churches, and tokens with Armenian legends used by other citizens in the market place or shops in the surrounding districts for commercial transactions.

¹ K. M. MacKenzie and S. Lachman, *Countermarks of the Ottoman Empire 1880-1922* (London, 1974), pp. 5-6.

The specimens described include the ones which were discussed previously with other tokens from Greek churches and synagogues for the information of collectors.² They are presented again with some minor corrections as a record of the important function they served in the daily lives of the Armenian people living in parts of the Ottoman Empire during the period.

These tokens have a common characteristic by having been issued by a church, Orthodox Christian, Greek, and Armenian, authority or committee, for purchase by the worshippers when entering the church. During the service the offertory plate was handed around for the faithful to put in their small coin contribution. When the shortages occurred and the income of the churches dropped, some astute person instituted the idea of paper tokens to be printed and sold for coins of high value as the visitors entered the church. This enabled them to respond to calls for various offerings as the plate came around, or for deposit as a gift at the shrine or icon of the saint whose intercession it was desired to secure. The custom became popular and widespread, and many tokens were used in everyday commercial transactions within the narrow confines of the parish or village where the church was situated.

If a parishioner or local merchant accumulated more properly validated 'church paras' than he could use, he would exchange them at the church's financial office for coins in circulation, or *kaime*. Records of such transactions were kept in Greek churches,³ and may have been in the Armenian Patriarchate. The fact that Turks, Greeks, Armenians, and Jews were trading among themselves with such tokens is evidenced by the number of them with legends in the scripts of these minority races.⁴ It is noteworthy that in an apparent effort to avoid antagonizing the Turkish authorities the legends on the tokens were usually clear as to their true purpose such as ԳՈՐԾԱԾԵԼԻ ՅԵԿԵՂԵՑԻՍ ՀԱՅՈՑ or, ΙΕΧΥΕΙ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ (valid in the church), and ΕΚΚΛΗΣΙΑ, meaning at the time Church Diocese — the social and political community. The Turks having permitted the Church to take care of the religious duties and political work for centuries disdained to interfere with the new practice and evidently condoned it, or at least did not stop it.⁵ Until such time as the documents referring to the use of these tickets and methods of validation, redemption, etc. are found and translated by archivists at the Armenian Patriarchate in Istanbul our study will be confined to the examination of the actual unredeemed tokens which have survived.⁶ Some are described in the following catalogue.

² C. Ch. Hadziotis, "Paper Money of the Orthodox Church in the Ottoman Empire," *The Numismatist*, Vol. 86, No. 1. (1973), pp. 5-16. K. M. MacKenzie, "Ottoman Empire Church Token Currency," *The Numismatist*, Vol. 86, Nos. 1-2 (1973), pp. 17-24, 193-199.

³ M. A. Stamoulis, "The Code of Exasteron," *Thracian Affairs*, Vol. 18 (Athens, 1943), p. 161.

⁴ A. P. Tzamalīs, "Church Paper Tokens in the Ottoman Empire," *Selektis*, (Athens, Jan. 1979), p. 6.

⁵ H. Ferid, *Nakir ve Itibari Mali* (Istanbul, 1330), p. 240.

⁶ I. B. Greiser *OHG*, Auktion XX (Hannover, 1979), Yapi ve Kredi Bankasi A.S., J. Guevrekian and K. M. MacKenzie Collection..

I. FROM CONSTANTINOPLE AND ITS SUBURBS

1. BALAT

The Church of the Holy Archangel (*Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցի*—Surb Hreshtakapet).

A single line border encloses an oval shaped panel surrounding a central oval with an outer one formed by connecting lines to small circular panels on both sides in which the numeral '10' is printed and repeated in Arabic on the right side. At the top, the name of the church is printed with the words for 'ten paras' below and in the center the name of the locality 'Balat' is balanced by a transliteration in Greek and Arabic at the bottom. Below the place name is the date 1877.

Printers' ornaments embellish the spaces inside the border and at each corner giving the token an attractive appearance.

Reverse side: A trace of a rubber stamp impression appears, but is indecipherable, although the value of ten paras and a year date seems to be part of it. In an oval 4.3 cm. × 2.5 cm.

Size: 5 cm. × 3.3 cm., printed in black on thick white paper.

Value: Ten paras.

2. KUM KAPI

Armenian Patriarchal Church (*Մայր եկեղեցի*—Mayr Ekeghets'i).

This is the district in the 'old' city of Istanbul, on the south side washed by the sea of Marmara. A gate in the walls stood here, formerly called the 'Iron Gate,' but changed to Kum Kapi, meaning 'sand gate,' called by the Greeks, *Kontoskalion*. In this district the Armenian Patriarchate is situated. This token has a thick line border which encloses an oval panel design in which there is a central oval containing the word 'paras' with 'ten' above, and the date 1878 below. On each side is a circular panel with the numeral '10' on the left and the same in Arabic on the right. The legend in Ottoman Turkish script at the top means "for Armenian Patriarchal Churches," (*Մայր եկեղեցի*) and at the bottom below the date is the name of the church.

The spaces around the panels are elaborately decorated.

Reverse side: There is a rubber stamp impression with four looped sides, but it is partially obliterated and illegible.

Size: 5 cm. × 3.4 cm., printed in black on thin white paper.

Value: Ten paras.

3. KUM KAPI

The only Church of the Holy Resurrection (*Սուրբ Յարութիւն Եկեղեցի* — Surb Harutiwn).

A narrow line ornamental border encloses a space divided by a horizontal line. In the upper space there is an inscription in three lines, printed in Armenian typeface which gives the name of the church and the locality, with the additional words 'specially for use of.' In the lower space the numeral '10' is printed with the word 'donation' at the right and 'ten paras' at the left.

Size: 4.8 cm. × 3.2 cm., printed in black on white paper.

Value: Ten paras.

4. KUM KAPI

Armenian Churches.

A single line border encloses an ornate oval shaped panel in which the numeral '10' is printed in each corner, in Arabic at the top and Roman below. To the left of the central panel are the words 'Eglises Arméniennes' which is repeated in Greek at the right, above, the words 'ten paras' in French and Greek. The central oval panel, which has the numeral '10' with the word 'ten' on the left and 'paras' on the right is overprinted with the sign of the Trinity—three in one—a triangle with an eye in the center, symbolic of the *All Seeing One*. This device is also found on a Greek church token of St. Triadus in Taksim. The word for 'worth' is printed above. At the top and bottom spaces are legends in Ottoman Turkish and Armenian which indicate that the token is for use in the Armenian churches (*Գործածելի յեկեղեցիս հայոց*).

Size: 5.5 cm. × 3.5 cm.

Value: Ten paras.

5. KUM KAPI

Armenian Patriarchate.

Another variety of the No. 4 token which does not have the 'Trinity' sign overprint, and, in lieu of the words 'Eglises Arméniennes,' 'Patriarcat Arménien' has been substituted with a translation in Greek at the right and in Armenian below, with the words 'to be used in the church.' The legend for this in Ottoman Turkish appears at the top.

Size: 5.5 cm. × 3.5 cm.

Value: Ten paras.

ARMENIAN CHURCH TOKENS

6. GEDIK PASHA

Church of St. John. (*Ս. Յովհ. Ա. Եկեղեցւոյ*—Surb Hovhannes).

Situated in the district adjacent to Kum Kapi. The border of this token is composed of printers' ornaments which surround a thick double-line frame. In the enclosed space there is a central oval shaped panel with the word *para* flanked by two small circular panels with the numeral '10' at the left, and Arabic at the right. Above the panel the locality is printed in Armenian and repeated in Greek below. In a scroll at the top from left to right in Ottoman Turkish is a legend with the locality name and that of the church and below in a similar scroll in Armenian is the name of the church.

A small star appears in the upper right and left corners, and the date 1878 is spaced at the left and right below the upper scroll.

Reverse: An illegible oval shaped rubber stamp impression with a border inscription in Armenian in black ink.

Size: 5.5 cm. × 3.5 cm., printed in black on white postage stamp paper.

Value: Ten paras.

7. GALATA

St. Illuminator Church (*Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցի Ղալաթիոյ*—Surb Lusavorich).

This is an intricately designed token in which the ornamental thick lined frame contains a diamond-shaped panel in which the large numeral '20' is printed. At the left is the word 'twenty' and on the right 'paras.' Above the outer edge of the diamond panel the name of the church is printed, and the place name Galata appears at the base of the lower edge, both in ornamental capital letters. In each corner the numeral '20' is printed, being in Arabic in the top right and bottom left spaces.

Size: 5.8 cm. × 3.8 cm., black on white paper.

Value: Twenty paras.

8. GALATA

Armenian Church (*Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցի Հյս.*—Surb Lusavorich).

The great Armenian church, a landmark with its immensely high stone walls and iron doors, was built in 1862. In the center panel the numeral '10' is flanked on either side, above and below, with the words equivalent to ten paras. In the upper space an inscription in Ottoman Turkish, repeated in the space below in Armenian, indicates that it is for use in the Galata Armenian church.

Size: 5.5 cm. × 3.5 cm., printed on white paper with perforations as a

postage stamp.

Value: Ten paras.

9. PERA

Armenian Church (*Բերայի Հայոց եկեղեցի*).

This is a token with a value of ten paras issued for the Armenian church in Pera which is similar in design to the one printed for the Armenian Patriarchate Church in Kum Kapi (see No. 4).

10. KASIM PASHA

Church of St. Jacob (*Ս. Յակոբ եկեղ. Գասըմ Փաշա*—Surb Hakob).

A large Armenian church was situated in this extensive suburb west of Galata and Pera, near Hasköy on the heights beyond the town. It is believed that this token was issued there. In the four corners is the numeral '10' in Arabic at the top and Roman below. Above the Roman numerals are the words 'ten paras,' between which the name "Kasim Pasha," with "Armenian Church" above, is printed in Greek.

The central space has an inscription in Armenian repeated above in Ottoman Turkish indicating that it was for use in the Armenian Church.

Size: 5 cm. × 3 cm., black on white paper.

Value: Ten paras.

11. KURUCHESHME

Church of the Holy Cross (*Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Գուրուչէշմէի*—Surb Khach).

The name of this village on the European side of the Bosphorous means "dried up fountain." The token described below is believed to have been issued by this church. This small token has a single line border whose corners end in a small knot device on the inside of the enclosure.

In the center is the numeral '40' with the word para at the left and right of it. Above in an arc is the name of the church, and below in small typeface is the locality.

Size: 4.5 cm. × 2.8 cm., black on thin white paper.

Value: Forty paras.

ARMENIAN CHURCH TOKENS

12. ORTAKÖY

St. Illuminator Church. (*Օրթաքէօյ, Ս. Գ. Լուսաւորիչ Եկեղեցի*—Surb Grigor Lusavorich).

Situated in this large village on the European side of the Bosphorus, its name means 'middle village.'⁷ A single line border with a small star superimposed on each corner. In the enclosed space there is a four line legend with the date 1877 below.

The first line is the name of the village printed in ornamental type-face (capitals), and printed in lower case italics in two lines is the name of the church with the words 'in usage.' Beneath is the numeral '20' with the words 'twenty' and 'paras' in capital letters at the left and right.

Size: 5.8 cm. × 3.8 cm., black on white paper.

Value: Twenty paras.

13. HASKÖY

The Working Church of the Armenians.

An attractive frame has been formed by the use of printers' ornaments in each corner joined in the center of the top and bottom by a similar ornament. In the center of the field is the numeral '10' with the words 'ten' and 'paras' to the left and right. At the top within the frame is the name of the church and the locality. (*Գործածելի Եկեղեցի Հայոց, Ի Խաս-գիւղ*) this token is to be used in the Armenian church in Khasköy.

At the bottom printed in the space in two lines are the words "Postmark 1st October, 1877," which is not fully understood.

Size: 5.2 cm. × 3.5 cm., printed on white paper.

Value: Ten paras.

⁷ There are also villages of the same name near Nide and Chorum.

II. OTHER CHURCH TOKENS USED BY THE ARMENIAN COMMUNITY

14. SIVAS

Armenian Churches.

The classical name of this town was *Megalopolis Sebastia*. The Byzantine emperor gave it to the Armenian king, Senekerim Ardzruni in 1021-2 in exchange for the province of Vasburakan (Van and its surroundings). When the new provincial constitution was proclaimed in the nineteenth century, Sivas formed a *vilayet* covering the *sanjaks* of Amasya, Tokat, and Shabinkarahisar, comprising twenty-six *kazas*. The total Armenian population was 170,433, although Ottoman sources differ. This token has a double line border and within the space there is a double line panel, oval shaped, in which a three line inscription is printed with an ornament at each side of the center word. The inscription reads “Sebastia, to be used in the churches” (*Սեբաստիա, եկեղեցեաց մէջ գործածելի*). At the left of the panel is the word ‘five’ and to the right ‘para.’ In the top left and bottom right corners within a small circle is the numeral ‘5’ repeated in Arabic in the opposite corners. The panel at the top contains the word Sebastia with the date 1878 below the center panel.

Reverse: There is a serial number 4529 printed on the back near a rubber stamp impression in blue, 2.5 cm. The inscription on the stamp in the center is in Ottoman Turkish; it reads *evsiz fakirler derneği* and corresponds to the Armenian legend around it meaning, “The Society of the Homeless Poor.”

Size: 5 cm. × 3 cm., printed in black on thick white paper. (An Armenian, Andranik Efendi Vardanian, established a new press in Sivas in 1875-6; these tokens may have been printed at his workshop.)

Value: Five paras.

15. BAHCHECHIK

Church of St. Jacob (*Ս. Յակոբ եկեղեցի, Պարտիզալ*—Surb Hakob). The location of this church appears to be in the small village Adapazari near Izmid. The frame of this token has been made up by printers’ ornaments which enclose a similar but narrower border. In the space there are five printed lines, the first in Ottoman Turkish being the name of the village, and ‘Armenian Church;’ the name of the church in Armenian capital letters appears on the second line. On the third line in Ottoman Turkish script is “twenty 20 paras” which is repeated on the next line in

ARMENIAN CHURCH TOKENS

Armenian capitals. The last line in ornamental capitals is the name of the Armenian village *Bardizag*.

Size: 5.2 cm. × 4.2 cm., black on white paper.

Value: Twenty paras.

16. ARNAVUT KÖY

Church of St. John.

The name of this town on the European side of the Bosphorus means 'village of the Albanians.' It was known in classical times as *Megalo Reuma*.⁸ The languages used on the token are Ottoman Turkish, Armenian (*Արնաւուտ Քէօյի*), Greek, and Ladino in the Hebrew Script.

Size: 5.7 cm. × 4.0 cm., printed in black on green paper as a postage stamp.

Value: Ten paras.

17. YESHILKÖY.

(Formerly San Stefano) St. Stephen Church (*Ս. Ստեփաննոս Եկեղ.*—Surb Sdepannos).

Situated on the coast at the western side of the city, it was called San Stefano and is the place where the Russians and Turks signed the Peace Treaty of 1878.

The token issued by this church is similar in design to the one from Galata (No. 7) except the name of the church in Ottoman Turkish script is printed in the space where the locality was shown. The numerals '20' appear as before, but the space forming the lower band of the border of the token contains the name of the church in Greek capital letters.

Size: 5.8 cm. × 3.8 cm., black on white paper.

Value: Twenty paras. There is also a ten para token of similar appearance.

⁸ Gennadius, 'Ιστορία του Μεγάλου Ρεύματος [Ἀρναούτκιον]' (Istanbul, 1949).

18. YESHILKOY

St. Stephen Church (*Ս. Ստեփաննոս*—Surb Sdepannos).

Another token was issued by this church which has a double line border enclosing an oblong panel in which a large decorative numeral '10' is printed. On each side set in a landscape is a palm tree. The name of the church appears in Greek above with 'ten parades' below. At the right is the Armenian equivalent for the church name and location corresponding to the Ottoman Turkish inscription on the left side.

Size: 7.7 cm. × 4.5 cm., black on blue cardboard.

Value: Ten paras.

19. KUM KAPI

St. Kyriaki. The Church with the Stairs (*Վերտիվէնի Գիլիսէ, Գումգաբու*—Merdivenli Kilise).

An attractive token with a multiple line frame in which the corner designs are fan shaped with radiating lines. There is a central oval shaped panel in which the monogram 'AK' is printed in script being the initials of St. Kyriaki printed above it in Greek type-face, with 'In Kontoskalion' below, also in Greek. The numeral '20' appears at the right, and in Arabic on the left in oval frames. The panel at the top holds an inscription in Ottoman Turkish, corresponding to one in Armenian at the bottom which gives the name of the issuing authority.

Reverse: There is an oval shaped rubber stamp impression with a central inscription in Turkish and an Armenian legend around with the date 1876. Indecipherable.

Size: 5.8 cm. × 3.6 cm., printed in black on white paper.

Value: Twenty paras.

20. KUM KAPI

Panaghia Elpis. Church with the Pond (*Գումգաբու Հավուզու Գիլիսէ*—Havuzlu Kilise).

A double line border encloses panels with inscriptions in Ottoman Turkish, Greek, and Armenian. The numeral '10' is printed in the four corners, Arabic in the upper portion and Roman below. In the center the large numeral '10' is printed with 'ten' at the left, and 'paras' at the right in Greek capital letters. In a band above is the name of the church, and 'in Kontoskalion' below, also in Greek, connected by small circular panels with the numeral '10' on the left side and same in Arabic on the right.

In the spaces above and below the bands, are legends in Ottoman Tur-

ARMENIAN CHURCH TOKENS

kish and Armenian indicating the name of the place and issuing authority.

Reverse: There is an oval shaped rubber stamp impression with an Armenian legend around and a central inscription in Turkish, both illegible.

Size: 5.5 cm. × 3.5 cm., printed in black on thin white paper.

Value: Ten paras. There is also a twenty para token issued with the same design.

A COMMERCIAL TOKEN

21. S. GULERIAN

A private token issued by a Mr. S. Gulerian (*Ս. ԿԻՂԻՍԻԱՆ*).

The design consists of a heavily ornamented irregular double line oval-shaped device. The name of the issuer's store is printed inside the oval enclosure with the numeral '20' above, and the word 'para' printed at the left and right. Beneath the name are the words 'Pera' and 'Main Street' with the figures '183' underneath. This indicates the actual address of the store in the famous 'Grande Rue' of Pera. This token, issued by a private individual, must have been one of many at this period, others are known for grocery stores, cafés, and schools.

Size: 5.2 cm. × 3.5 cm., black on white paper.

Value: Twenty paras.

KENNETH M. MACKENZIE

Tenaflly, New Jersey

A LIST OF KNOWN ARMENIAN CHURCH TOKENS

Locality	Church	Denominations			
		Paras			
Arnavut Köy	St. John (No. 16)		10		
Bahchechik (Bardizag)	St. Jacob (No. 15)			20	
	Holy Archangel			20	
Bacheköy	Blessed Virgin			20	
Balat	Holy Archangel (No. 1)		10		
	Holy Archangel (another type)		10		
Bandirma (Panderma)	Blessed Virgin	5	10		
Beshiktash	St. John	5	10		
	Blessed Virgin	5			
	Blessed Virgin (No. 23)			20	
Beyköz	St. Nicholas		10	20	40
Bursa	Blessed Virgin (No. 24)			20	
Eziné (village)	St. George			20	
Galata	St. George		10	20	
	St. Gregory	5			
	St. John		10		
	St. Illuminator (Nos. 8, 7)		10	20	
Gedik Pasha	St. John (No. 6)		10		
	St. John (another type)		10		
	—Armenian Church (No. 13)		10		
Hasköy	St. John		10	20	
	St. Stephen	5			
Istiniye	St. Charles		10	20	
Izmid (Nicomedia)	St. Nicholas		10		
	—Armenian Church—		10		
Kadi Köy	St. Basil		10		
Kandilli	—Armenian Church—		10		
Karağumruk	St. John (No. 25)	5			
Kara Köy	St. John Chrysosthome	5			
Kartal	St. Michon (?)		10		
Kasim Pasha	St. Jacob (No. 10)		10		
Kum Kapi	Armenian Patriarchate Church (No. 5)		10		
	Armenian Patriarchate Church (No. 4)		10		
	Armenian Patriarchate Church			20	

ARMENIAN CHURCH TOKENS

A LIST OF KNOWN ARMENIAN CHURCH TOKENS

Locality	Church	Denominations			
		Paras			
Kum Kapi	Holy Resurrection (No. 3)		10		
	St. Kyriaki (No. 19)			20	
	Mother Church (Kontoskalion) (No. 2)		10		
	Panaghia Elpis (Havuzlu Kilise)			10	
	Panaghia Elpis (Havuzlu Kilise) (No. 20)			20	
	St. Artin—Armenian Church—		10		
Kuruchesme	Holy Cross		10	20	
	Holy Cross (No. 11)				40
Kuzkunchuk	St. Gregory	5		20	
Makri Köy (Bakir Köy)	Blessed Virgin (No. 22)			20	
	Blessed Virgin		10		40
Ortaköy	St. Gregory		10	20	40
	Blessed Virgin		10		
	St. Illuminator (No. 12)			20	
Pera	St. John Chrysosthome		10		
	Holy Trinity (No. 9)		10		
Proti Island (Kinali 'Ada)	St. Gregory			20	
	St. Illuminator (No. 26)		10		
Psmatia (Samatya)	St. George			20	
	St. George (No. 28)		10		
	St. John		10	20	
Rumeli Hisar	St. Sandoukht		10	20	
	St. Sandoukht (No. 27)				40
	St. Sandoukht (second emission)		10	20	
Sivas	—Armenian Church—(No. 14)	5			
Üsküdar (Scutari)	Holy Cross		10		
	St. Charles		10		
Yeni Köy	—Armenian Church—		10		
Yeni Mahale	—Armenian Church—	5			
Yeni Kapu	Holy Apostles	5	10	20	
	St. Cosma and Damien	5			
	St. Arakel	5			
	St. Thaddeus and St. Bartholomew	5	10		
	St. Stephen (Nos. 18, 17)		10	20	

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՏՈՄՍԱԿՆԵՐ

[Ամփոփում]

Մանրուք դրամը չատ հագուագիւտ եղած է Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ ժողովրդի վերջին քառորդին:

Հայ, յոյն եւ հրեայ փոքրամասնութիւնները յաղթահարելու համար ստեղծուած մանր դրամի չգոյութենէն յառաջ եկած դրամական տագնապին, տպած են իրենց թուղթէ եւ խաւաքարտէ տոմսակները՝ գործածելու նպատակաւ մի միայն եկեղեցիներու մէջ:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանն ալ իր կարգին արտօնած է հայ եկեղեցիները կոխելու նման փոխանիշներ: Սովորութիւնը ընդհանրականաւորով հայ, յոյն եւ հրեայ համայնքները կը սկսին փոխանակել եկեղեցիներու մերձակայ շրջաններու մէջ: Կառավարութեան եւ իսլամ համայնքի նախանձախնդրութիւնը չգրգռելու համար տոմսակներու վրան տպուած է ԳՈՐԾԱԾԵԼԻ ՅԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԶԱՅՈՑ: Նկարագրուած տոմսակները թողարկուած են հետեւեալ վայրերու կողմէ. —

1. Պալատ, Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցի, 10 փարա
2. Գումգաբու, Մայր եկեղեցի, Պատրիարքարան հայոց, 10 փարա
3. Գումգաբու, Ս. Յարութիւն եկեղեցի, 10 փարա
4. Գումգաբու, Եկեղեցի հայոց, 10 փարա
5. Գումգաբու, Պատրիարքարան հայոց, 10 փարա
6. Կէտիկ Փաշա, Ս. Յովհ. Ա. եկեղեցի, 10 փարա
7. Ղալաթիա, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցի, 20 փարա
8. Ղալաթիա, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցի հայոց, 10 փարա
9. Բերա, Հայոց եկեղեցի, 10 փարա
10. Գասըմ Փաշա, Ս. Յակոբ եկեղեցի, 10 փարա
11. Գուրուչէշմէ, Ս. Խաչ եկեղեցի, 40 փարա
12. Օրթաքէօյ, Ս. Գ. Լուսաւորիչ եկեղեցի, 20 փարա
13. Խասգիւղ, Հայոց եկեղեցի, 10 փարա
14. Սերաստիա, Հայոց եկեղեցի, 5 փարա
15. Պարտիզակ, Ս. Յակոբ եկեղեցի, 20 փարա
16. Արնաուտ Քէօյ, Ս. Յովհ. եկեղեցի, 10 փարա
17. Եշէիլքէօյ, Ս. Ստեփաննոս եկեղեցի, 20 փարա
18. Եշէիլքէօյ, Ս. Ստեփաննոս եկեղեցի, 10 փարա
19. Գումգաբու, Վէրտիվէնլի եկեղեցի, 20 փարա
20. Գումգաբու, Հավուզլու եկեղեցի, 10 եւ 20 փարա
21. Ս. Կիւլէրեան, սեփական տոմսակ, 20 փարա

Քէնէթ Մ. ՄակԲէնԶի
Տենաֆլայ, Նիւ Ճըրզի

MEDALS CREATED BY ANDREAS TER-MAROUKIAN

[See Plates XIX-XX]

Among the renowned masters of Armenian art is a person who flourished for a comparatively short time and received his merited appraisal only years after. As the years pass, the unique depth and strength of his creations become more appreciated. Andreas Ter-Maroukian was born in Erevan in 1871. After finishing *gymnasium* in 1890, the young artist went to Moscow and entered the School of Drawing, Sculpture, and Architecture. Two years later he left for France, where for four years he studied sculpture in the Paris studio of Professor A. Folgierre (1831-1900). After finishing his studies, Ter-Maroukian stayed permanently in Paris and died there in 1919.

Despite the fact that his creative life was spent far from his homeland, nevertheless, his strong ties with Armenia were never broken. Andreas' creations attest to that fact. In 1899 Ter-Maroukian executed a sculptural composition entitled "The Muse Presenting the Armenian Writer with a Laurel-wreath," after which followed monuments for Mikhael Nalbandian, Raphael Patkanian, and Khatatour Abovian as well as the busts of Ghewond Alishan and P. Adamian.

A. Ter-Maroukian sculpted for only two decades, but his work represented a new direction in the history of Armenian art.¹

Though Ter-Maroukian was well known for his monumental works, his creations of medals is practically unknown. According to our information, he made his first medal in 1901; it was dedicated to the great Armenian writer Raphael Patkanian (Fig. 1). On the obverse is pictured the portrait of the poet from the chest up, and facing to the left. At the bottom of the picture is the signature of the artist and the date when it was carved — "T. MAR. 1901 (Ter-Maroukian, 1901)." On the reverse is the name of the owner of the workshop where the medal was made "Бр. Вишневские (the Brothers Vishnevski)." The bronze medal, measuring 75 × 65 mm., was made in Moscow. With irregular edges and on an egg-shaped background, the head of R. Patkanian is sculpted in quite high relief. The maker of the medal has created a masterly, highly sensitive, restless, and inspiring person.

¹ Parts of A. Ter-Maroukian's biography are taken from the book by M. Sarkissian, *Andreas Ter-Maroukian* (Erevan, 1960), in Armenian.

From available sources, we can assume that 1912 was the year that A. Ter-Maroukian achieved the full heights of the art of medal engraving. We do not believe that Andreas was inactive for ten years (1902-1912), although no works have survived from this period to confirm our idea.

In 1912 the sculptor produced individual plaques dedicated to four celebrated representatives of Armenian culture: Kh. Abovian, Gh. Agayan, G. Artsruni, and P. Adamian. Already in 1899, Ter-Maroukian had fashioned the bust of Abovian.

The 60th anniversary of the death of Abovian was observed in 1908 in Armenia. At that time, the leading public figures recommended and it was decided to erect a statue in Erevan. Of the eight designs submitted to the organizers of the competition, the work of Ter-Maroukian was judged the best. The statue of Abovian, on which the artist worked from 1910 to 1913, was the masterpiece of his creations. During that time, in 1912, Ter-Maroukian also created and dedicated a plaque to Kh. Abovian (Fig. 2). On the obverse is pictured the writer facing slightly to the left. At the bottom is an inscription “Խ. ԱՅՈՎԱՆ” (Kh. Abovian) and at the top “1803-1848.” To the left and right sides is written “A. Ter-Maroukian, 1912, Paris.” The plaque is made of bronze; its size is 56 × 80 mm. The image of Abovian is done in a rather high relief; the sculptor has created a sensitive portrait of the great thinker and devoted man.

In 1911, Andreas journeyed to Erevan, Tbilisi, and Baku from Paris. At that time the famous Armenian writer Ghazaros Agayan had died in Tbilisi. Ter-Maroukian together with the sculptor M. Mikhaelian made a death-mask of the writer. A year later in 1912, he produced a plaque of Gh. Agayan (Fig. 3), who is pictured from the waist up, facing left, with a book pressed to his chest. There is an inscription at the bottom — “Դ. ԱԳԱՅԱՆ (Gh. Agayan)” and “1912 A. Ter-Maroukian, Paris,” at the top — “1840-1911.” The silver plaque is 54 × 81 mm. in size. The picture of Agayan is done in minute detail and is made on a slightly raised relief. The sculptor has depicted a kindly man who gained wisdom through the years.

The next plaque is dedicated to the well known critic and lecturer of the second half of the nineteenth century, Grigor Artsruni (1845-1892). At the same time, that same plaque was presented to the newspaper *Mshak*, whose founder and first editor was Artsruni, on the 40th anniversary of its first issue. On the plaque Grigor Artsruni is pictured from the waist up looking a little to the left. There is an inscription at the bottom — “1845, G. Artsruni, 1892,” and at the top — “1872, Mshak, 1912.” On the left side of the portrait is written “A. Ter-Maroukian, 1912, Paris.” It is made of metal and the size is 54 × 80 mm. The plaque is also done on a slightly raised relief whose varying levels are not noticeable. It is unique and striking because of its fine detailing and great craftsmanship. The designer of the medal has created a profound, determined, inspiring, and uncompromising individual.

Also in 1912, Ter-Maroukian dedicated a plaque to the talented actor of the Armenian theater Petros Adamian (Fig. 4). On the obverse the great tragedian is pictured from the waist up, facing left with his head resting on his left hand. At the bottom is engraved “1849 P. Adamian 1891.” On the

MEDALS CREATED BY ANDREAS TER-MAROUKIAN

left side of the picture is “1912, A. Ter-Maroukian, Paris.” It is made of silver and the size is 68 × 90 mm. The appearance and the posture of the man, the expression of being in deep thought, gives the entire composition a pensive impression, and leaves a great influence on the viewer. It seems as though he is isolated, reflecting on the characters he created on the stage.

In 1914 A. Ter-Maroukian produced an “Armenian” plaque, but unfortunately its whereabouts is not known.² From the photograph of the object we see a woman from the chest up, facing to the left. On the top is written “ՀԱՅԱՍՏԱՆ,” at the bottom “Armenie.” It is made of plaster. The image of the woman embodies the nation of Armenia. On it is carved a young woman with regular features, with a shawl around her shoulders and an expression which conveys sadness and uncertainty. But her bearing, posture, and appearance leaves an impression of unbreakable will and proudness. The creation of this plaque in 1914 was not by accident. Armenia was in deep crisis because of the war; it is the unique expression of a concerned artist far from his ravaged homeland.

The plaques and medals discussed above only partially reveal the diverse artistic character of Andreas Ter-Maroukian. We can confidently expect new works to come to light in the future dedicated to Armenian and French public figures.

The creative tendency of Ter-Maroukian is closely associated with that of French art, yet the artist remained loyal to his Armenian origins in the content of his work and in the selection of topics despite the strong influence of French medallic art evident in his oeuvres.

Andreas Ter-Maroukian was pioneer among Armenian masters in the art of making medals at the beginning of the twentieth century. His works, produced by the workshops of master goldsmiths and jewellers, were individual masterpieces of art.

HENRY SARKISSIAN

Erevan

² *Teotik Yearbook* (Constantinople, 1921), p. 243.

ԱՆԴՐԷԱՍ ՏԷՐ-ՄԱՐՈՒՔԵԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԾ ՄԵԴԱԼՆԵՐԸ

[Ամփոփում]

Հայ արուեստի հռչակաւոր վարպետներէն մին է Անդրէաս Տէր-Մարութեանը: Ան ծնած է Երեւան 1871 թ. եւ իր ուսումը ստացած է Երեւան, Մոսկուա եւ Փարիզ: Վախճանած է Փարիզ 1919 թ.:

Իր սերտ կապերը երբեք չէ խզած Հայաստանին հետ հակառակ որ իր կեանքի ստեղծագործութեան շրջանին ան ապրած է իր հայրենիքէն հեռու:

Քսան տարիներու ընթացքին Տէր-Մարութեանը քանդակած է զանազան յուշարձաններ: Բայց իր ստեղծած մեղալները գրեթէ չեն ճանչցուած: Առաջին մեղալը զոր ինք կերտած է (1901 թ.) կը պատկանի Ռաֆայէ Պատկանեանին (նկ. 1): Մեղալին վրայ դրուագուած է բանաստեղծին կէս հասակը մէջքէն վեր դէպի ձախ հայող: Վարը՝ եզերքին վրայ կը տեսնուի արուեստագէտի ստորագրութիւնն ու թուականը: Բրոնզէ մեղալը շինուած է Մոսկուա եւ չափերն են 75×65 մմ.:

Տէր-Մարութեան ստեղծած է մի շարք մեղալներ 1912 թ. նուիրուած Հայ արուեստի հռչակաւոր ներկայացուցիչներուն՝ Խ. Աբովեան, Ղ. Աղայեան, Գ. Արծրունի եւ Պ. Աղամեան:

Խ. Աբովեանի պլաքէթը (նկ. 2) շինուած է բրոնզէ 56×80 մմ. մեծութեամբ: Աջին կ'երեւի արուեստագէտին ստորագրութիւնը, թուականը եւ վայրը: Աբովեանի յուշամեղալը շինուած է բարձր ռելիեֆով ուր տաղանդաւոր վիպասանի արտայայտութիւնները արձանագրուած են ամենայն հարազատութեամբ:

Ղ. Աղայեանի պլաքէթը (նկ. 3) շինուած է արծաթէ 54×81 մմ. չափերով: Իր կուրծքին վրայ սեղմած է գիրք մը. վարը՝ ձախին կ'երեւի հեղինակի ստորագրութիւնը, թուականն ու վայրը: Արուեստագէտը Աղայեանին ներկայացուցած է ազնիւ անձ մը որ հասած է իմացական բարձր մակարդակի մը:

Յաջորդ պլաքէթը կը պատկանի Գրիգոր Արծրունիին: Մետաղեայ պլաքէթի չափերն են 54×80 մմ.: Մեղալը ձօնուած է իր հրապարակագրութեան 40րդ տարեդարձին: Արծրունին ներկայացուած է իրրեւ վճռական, անհասկնալի եւ ներշնչող անձ մը:

Տէր-Մարութեան կերտած է նաեւ այլ պլաքէթ մը տրուած տաղանդաւոր Հայ դերասան Պետրոս Աղամեանին (նկ. 4): Արծաթէ մեղալին չափերն են 68×90 մմ.: Վարը՝ ձախին կը տեսնուի հեղինակի ստորագրութիւնը, թուականն ու վայրը: Աղամեան ներկայացուած է իրրեւ խոհուն անձնաւորութիւն մը:

1914 թ. Ա. Տէր-Մարութեան ընծայած է նաեւ պլաքէթ մը «Հայաստան» վերնագրով: Վրան դրուագուած է գեղանի հայուհիի մը դիմանկարը: Գաճէ շինուած այս մեղալը ցարդ կը մնայ անյայտ:

ՀԵՆՐԻ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Երեւան

MODERN ART BASED ON AN OLD MOTIF: THE ARMENIAN SPHINX

[See Plate XXI]

The famous British archeologist Sir Flinders Petrie once wrote a book entitled *Decorative Patterns of the Ancient World* for the benefit of twentieth century craftsmen who might be running out of creative ideas. It contained more than 3000 illustrations, but the rich treasure house of Armenian art remained virtually unnoticed by him. The book, or encyclopedia, as it might be called, contained only one geometric pattern from Zvartnots and one cross from Aghtamar.

There is no reason, however, for Armenians to be deterred by such oversights. A few years ago we took the opportunity of having a unique piece of Armenian art from the field of numismatics converted into a statue by the late Nishan Toor, a world renowned sculptor who, regrettably, is insufficiently recalled today. Mr. Toor had studios for a number of years in Paris and New York before coming to Altadena, California. He produced many pieces of sculpture for public buildings and memorials and smaller pieces in museums and collections throughout the world. In the Los Angeles region some of his works that can be seen are the Memorial Fountain for the Founders of Pasadena and various items at St. Gregory's Armenian Church of Pasadena, the Lutheran Church of Altadena, Forest Lawn in Glendale, Christ Church Unity of Los Angeles, and Temple Israel of Hollywood. At a rare exhibition of his work at his studio in 1966 for the benefit of the UCLA Chair of Armenian Studies we noticed his special talent for creating lions, including such historical ones as the Lion of Belfort and the Lions of Judea. We commented that he had no Armenian lions. He said he was most interested in Armenian lions, but no one had ever asked him to make one. We immediately commissioned a reproduction of the standing lion holding a cross on the coins and bulla of King Levon I (Fig. 1). This became Nishan Toor's final work. It turned out that he was in his terminal illness. He mobilized reserves of energy no one thought he had and worked without letup the final month of his life to complete it. The sculpture is a bronze, almost two feet in length and height (Fig. 2).

Levon I, the Great, the Magnificent, was an extraordinary man and his lion was not an ordinary lion. It had a human head. It was a sphinx, entirely compatible with Levon's grand ideas and sense of

history. Not far from the backyard of his capital of Sis, at Karatepe, were the Hittite ruins of the city of King Asitawandas. There Levon could have seen the Hittite sphinx, even if he did not go farther afield to see Hittite sphinxes at Carchemish, Hattusas, or Alaja Huyuk. The Urartians, well-remembered predecessors of the Armenian nation, had sphinxes also. Their artifacts may have been even more accessible at that time than they are now. There is no evidence that Hittite and Urartian sphinxes were representations of actual persons. Egyptian sphinxes, on the other hand, did represent people, as the well-known sphinxes of Pharaoh Kephren and Queen Hatshepsut demonstrate. While Egyptian influence is not noted in Armenian art, there is little doubt that Levon also was portraying himself in his sphinxes. He wrote his name in Greek as Leo, and considered himself Leo the Lion.

All this may seem strangely antiquated and Oriental for a king who established a French and Latin speaking European court with European titles and legal forms and whose coins imitated on the obverse side the coins of his patron, the Holy Roman Emperor Henry VI. However, Levon was a brilliant statesman and diplomat and had ideas about the Armenian nation far beyond his contemporaries. He worked hard to have his barony raised to a kingdom by the Pope and the Holy Roman emperor in order to have a crown that no local potentate could take away from him. Once he was crowned by the highest authorities of the western world, he could deal in international diplomacy as an equal with anyone. He had thoughts of reestablishing and reclaiming greater Armenia from the Mediterranean to the Caspian Sea. The unique sphinx holding a cross represented all this. He gave his niece in marriage to the emperor of Nicaea and tried to reconcile the Armenian and Greek churches in order to establish Christian alliances that would surround the Seljuk Turks and ultimately expel them from Asia Minor. He became involved in the civil wars of the Turks. Mughith al-Din, the Seljuk prince of Albistan, became his vassal, but that was the extent of Levon's progress in the direction of Old Armenia. Life is short, opportunities are few, and brilliant descendents are scarce.

Levon's sphinx survived him for a while. A period of dynastic troubles followed Levon's death. Zabel and her consort Hetoum needed acceptance, and they retained Levon's name and his sphinx on their coins. They were followed by Levon II who also retained the sphinx on the coins minted at the beginning of his reign. Thereafter, the lions became lions. They were no longer sphinxes. Sphinxes show up several times in Armenian art during the Middle Ages. One can only speculate what connection, if any, they might have had with Levon the Magnificent. A sphinx decorates the canon table of the Gospel of Mughni executed near Ani in the late eleventh century. Another sphinx is found on the altar of the thirteenth century church of Magaravank. Also in the Cilician Kingdom itself, T'oros Roslin often used the motif in decorated headpieces and canon tables. Now, finally, the sphinx of Levon I inspires us again in the late twentieth century through the artistry of Nishan Toor.

PIERRE V. HAIG
South Laguna, California

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏ ՀԻՄՆՈՒԱԾ ՀԻՆ ՄՈԹԻՎԻ ՄԸ ՎՐԱՅ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՖԻՆՔՍԸ

[Ամփոփում]

Քանդակագործ Նշան Դուրի վերջին գործը եղաւ վերստեղծել Կիլիկիոյ Լեւոն Ա թագաւորի առիւծը, որ բռնած է խաչ մը աջ թաթով ինչպէս որ երեւցած է իր դրամներուն ու կնիքին վրայ: Արձանը շինուած է բրոնզէ՝ մօտաւորապէս երկու ոտք երկարութեամբ եւ բարձրութեամբ:

Լեւոն մեծագործ սովորական մարդ մը չէր եւ ոչ ալ իր առիւծը սովորական առիւծ մըն էր. ունէր մարդու գլուխ. սփինքս մըն էր եւ լիովին կը յարմարէր Լեւոնի մեծ գաղափարներուն եւ պատմութեան իմաստին հետ: Լեւոն կրնար ազդուած ըլլալ Ուրարտուի կամ ուրիշ հին քաղաքակրթութեանց սփինքսներէն՝ թէեւ այս ուղղութեամբ որեւէ վկայութիւն գոյութիւն չունի: Անկասկած սակայն՝ Լեւոն պատկերացուցած է ինքզինքը իր սփինքսներով, մինչդեռ հին քաղաքակրթութեանց սփինքսները ոեւէ անհատ չէին ներկայացնէր:

Լեւոնի սփինքսը պատկերագրուեցաւ մինչեւ Լեւոն Բ-ի գահակալութեան սկիզբը. ապա առիւծը վերածուեցաւ առիւծի եւ դադրեցաւ սփինքս ըլլալէ:

ՊԻԷՐ Վ. ՀԱՅԿ

Հարաւային Լազուռ, Փալիֆորնիա

Էրէ Բայրէ Ի Գեղար,
 շարունակելով ի ինչ, զոր եղ Երեւանի. Երեւան
 Բայ Ե Ի Երեւան Երեւան Երեւան, Ե Երեւան
 Երեւան, Երեւան Ե, ի Երեւան, Երեւան Ե
 Երեւան Երեւան Ե Երեւան Ե: Երեւան Երեւան
 Երեւան Երեւան Ե Երեւան Ե Երեւան Ե Երեւան
 Երեւան Երեւան Ե Երեւան, Երեւան Երեւան
 Երեւան Ե Երեւան, Երեւան Ե Երեւան Երեւան:
 Երեւան Ե Երեւան. Երեւան Երեւան Երեւան
 Ե Երեւան Երեւան Ե Երեւան Երեւան Երեւան
 Երեւան, Երեւան Երեւան Ե, ի Երեւան Երեւան
 Երեւան Երեւան Երեւան Ե Երեւան Երեւան:
 Երեւան Երեւան Երեւան Երեւան Երեւան, Երեւան
 Ե. Երեւան, ի Երեւան Երեւան Երեւան Ե Երեւան Ե
 Երեւան Երեւան. Ե. Ե Երեւան ի Երեւան Երեւան
 Երեւան Երեւան. Ե. Ե Երեւան Երեւան Երեւան Ե Երեւան
 Երեւան Երեւան Ե Երեւան Երեւան Երեւան Երեւան,
 Երեւան Երեւան Ե Երեւան Երեւան Ե Երեւան Ե
 Երեւան Երեւան Ե Երեւան Երեւան Ե Երեւան Ե:
 Երեւան Երեւան Ե Երեւան Երեւան, Երեւան Երեւան
 Ե Երեւան Երեւան Երեւան, Ե. Ե. Ե. Երեւան Երեւան
 Ե. Ե. Ե. Երեւան Երեւան

Կոստանթնուպոլիս 2/14 Դեկտեմբ. 1870

Անձնական խոսքի համար Գ. Յ. Արման

Հարգելի իմ խոսքի խոսքի համար հարգելի.
 որ համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.

Հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.

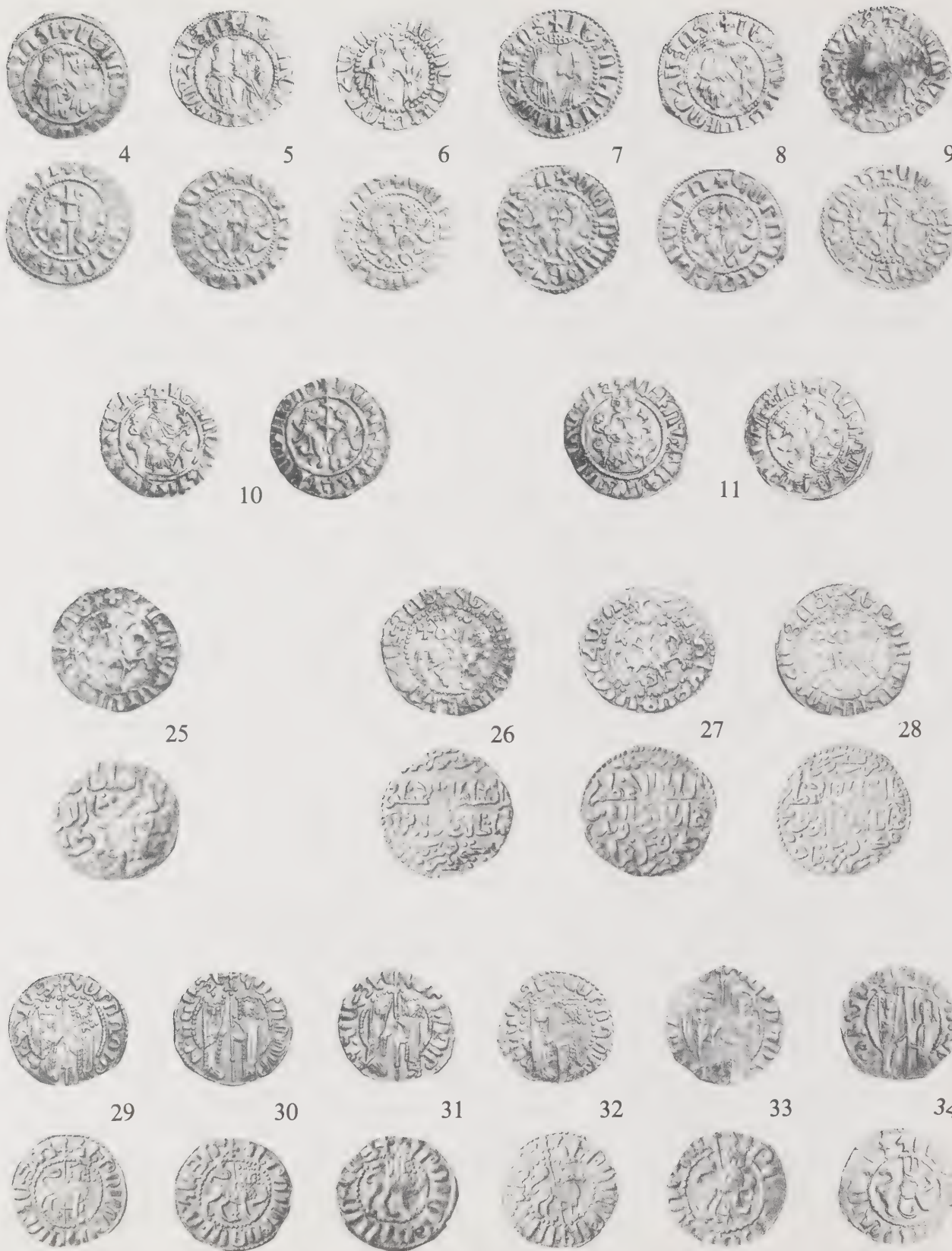
Հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.

Հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.

Հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.

Անձնական խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.
 իմ խոսքի համար հարգելի իմ խոսքի համար հարգելի.

Գ. Յ. Արման
 Գ. Յ. Արման

1

2

3

4

5. AV, JOHN ZIMISCES (969-976)

6. AV, JOHN II COMNENUS (1118-1143)

7. ELECTRUM, ANDRONICUS I (1183-1185)

8. AV, ANDRONICUS III (1282-1328)

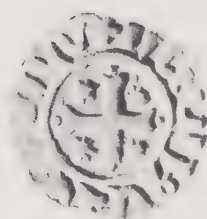
9. VIRGIN, MATENADARAN, MS 10675

10. VIRGIN, JERUSALEM, MS 2568

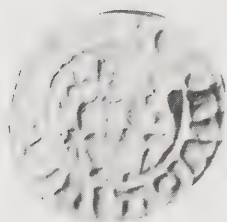
1

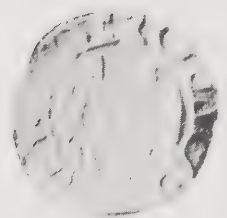
2

3

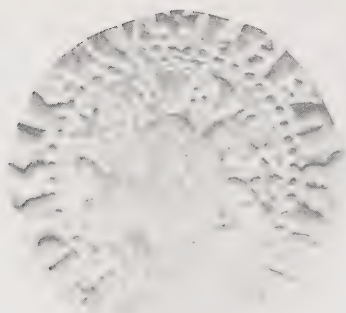

4

5

1

2

3

4

5

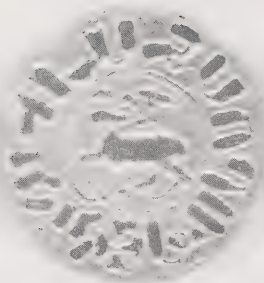

6

8

1a. SAN LAZZARO RING, INCUSE

1b. SAN LAZZARO RING, REVERSE

2a. SWITZERLAND RING, INCUSE

2b. SWITZERLAND RING, REVERSE

3. SWITZERLAND RING, LION DECORATION

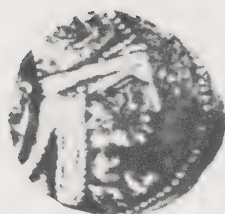
4a. ETCHMIADZIN SEAL, INCUSE

4b. ETCHMIADZIN SEAL, REVERSE

1

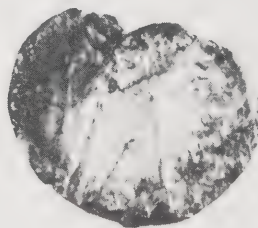
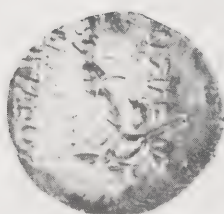
2

3

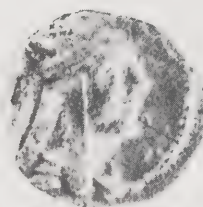
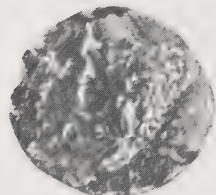
4

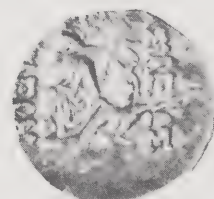
5

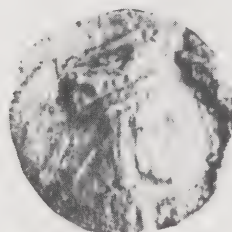
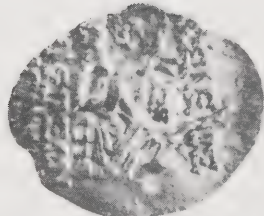
6

7

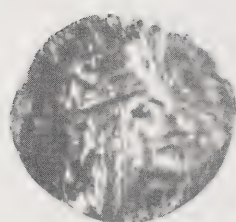

8

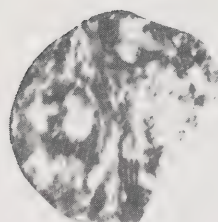
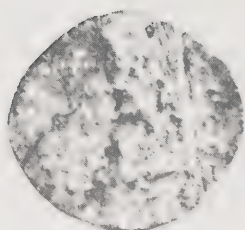

9

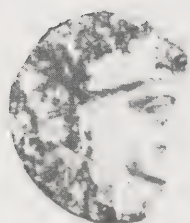

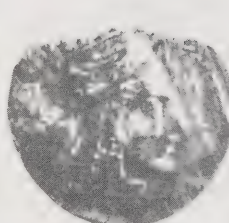
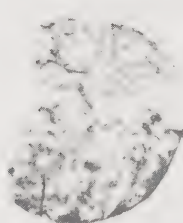
10

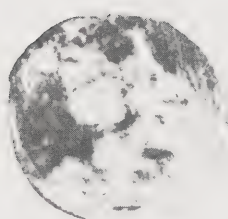
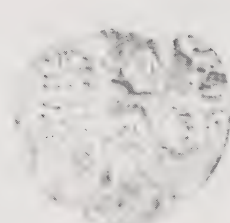
11

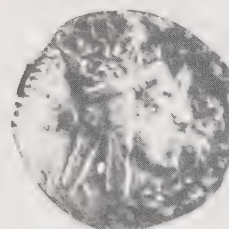
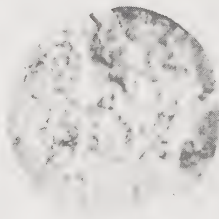
12

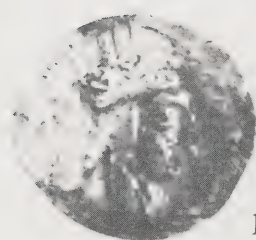
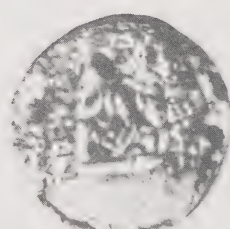
13

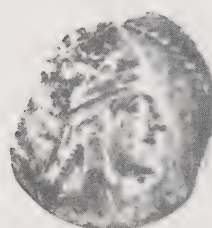
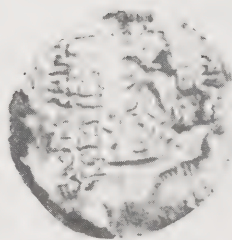
14

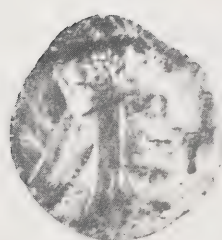
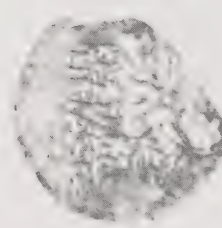
15

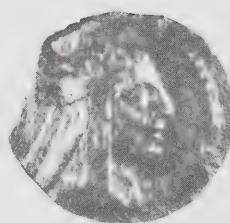
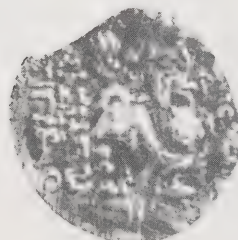
16

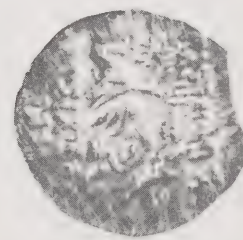
17

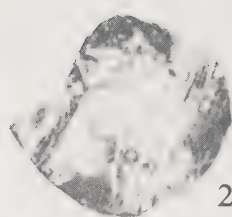

18

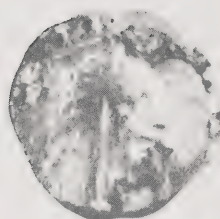
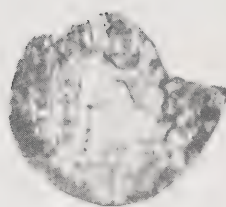

19

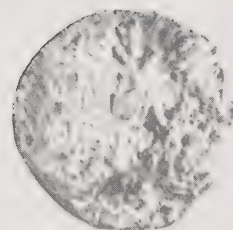

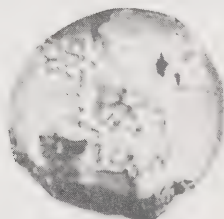
20

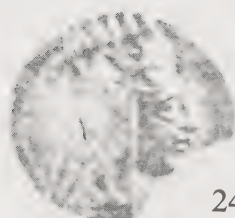
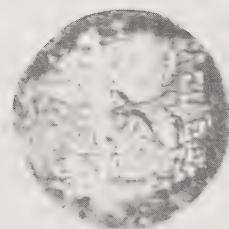
21

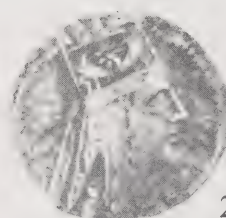
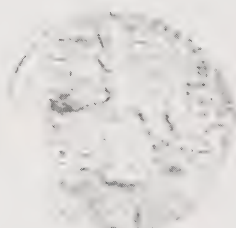
22

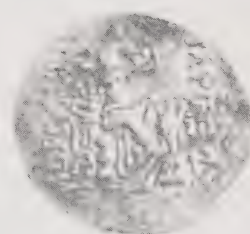
23

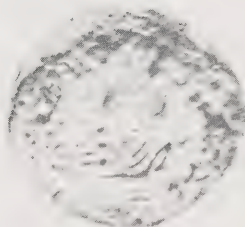
24

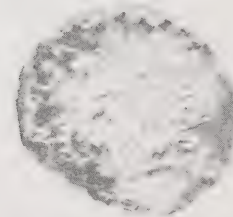
25

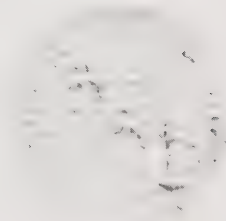
26

27

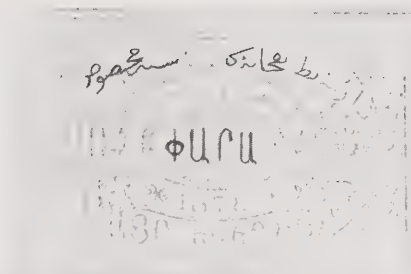

28

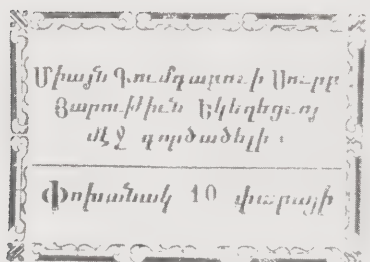

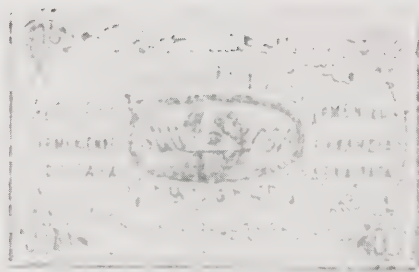
1

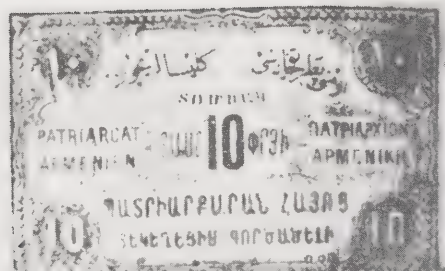
2

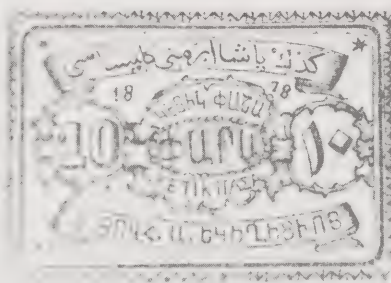
3

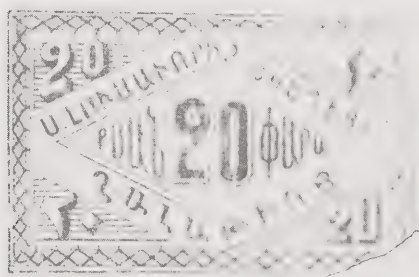
4

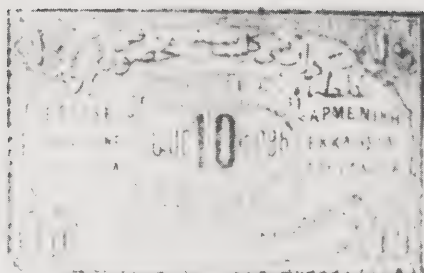
5

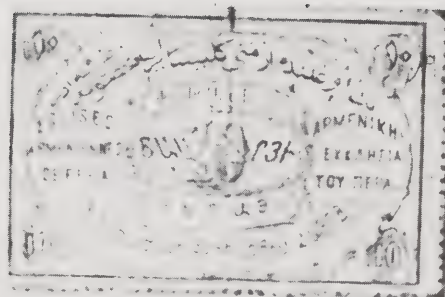
6

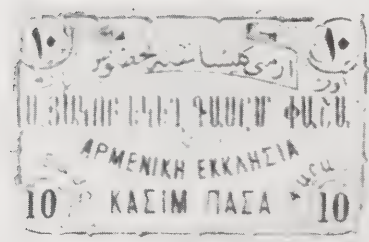
7

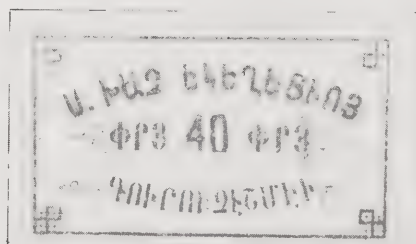
8

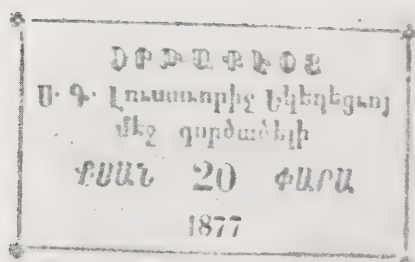
9

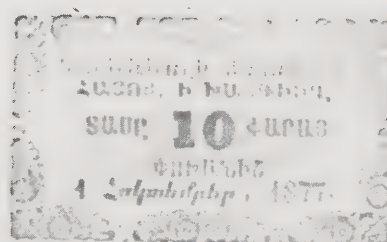
10

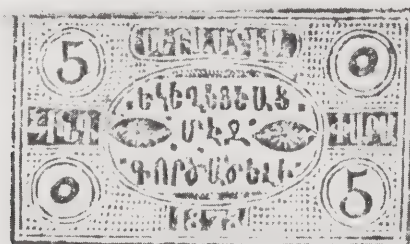
11

12

13

14

15

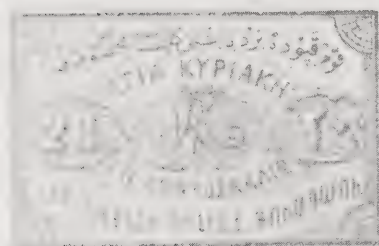
16

17

18

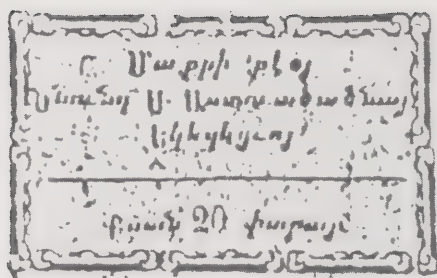
19

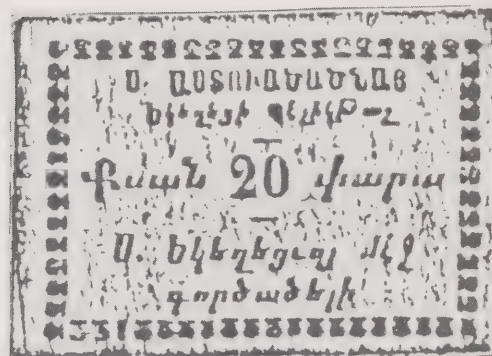
20

21

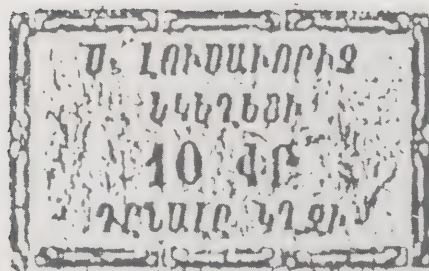
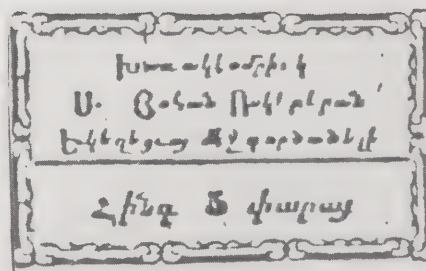
22

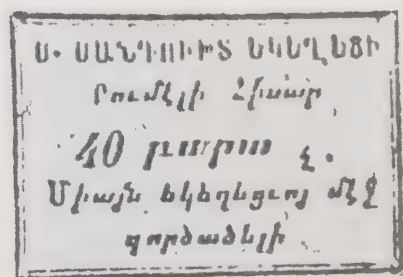
23

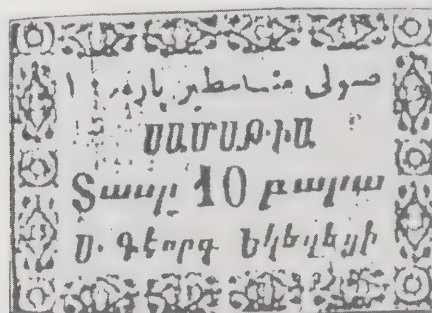
24

26

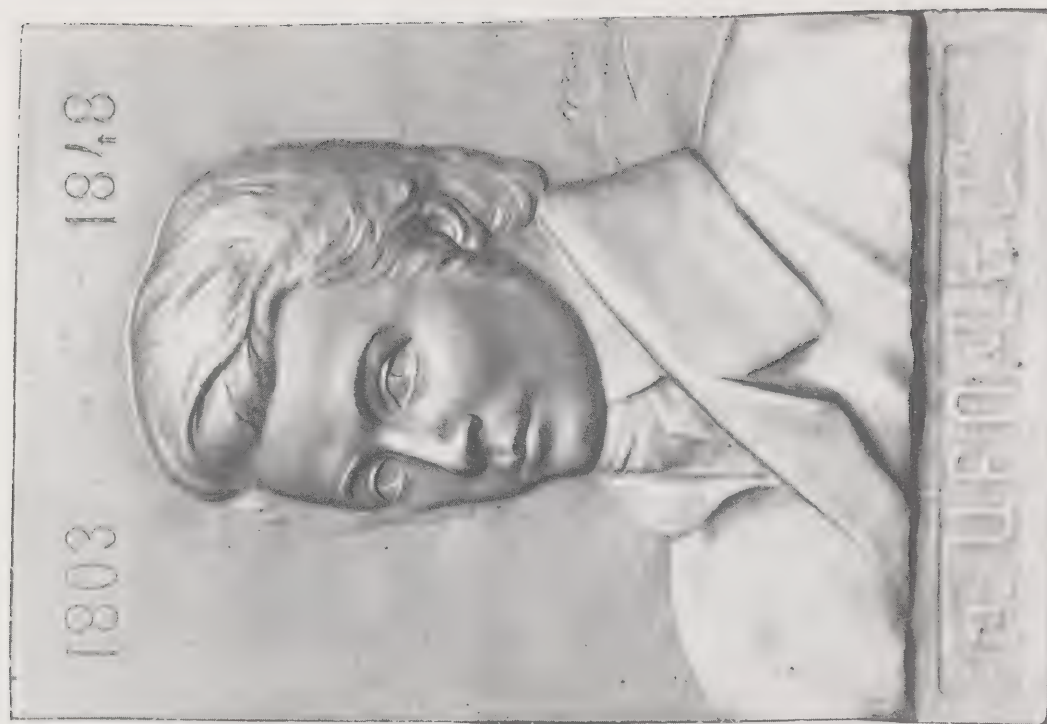
27

28

1

2

SARKISSIAN, MEDALS CREATED BY ANDREAS TER-MAROUKIAN (Enlarged)

3

4

SARKISSIAN, MEDALS CREATED BY ANDREAS TER-MAROUKIAN (Enlarged)

1. DOUBLE TRAM OF KING LEVON I (Enlarged)

2. THE ARMENIAN LION SCULPTED BY NISHAN TOOR

ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ARMENIAN NUMISMATIC SOCIETY

8511 BEVERLY PARK PLACE, PICO RIVERA, CALIFORNIA 90660, USA

The Armenian Numismatic Society, an educational, non-profit organization, is the only active body in the world concerned with Armenian numismatics. The Society was established on February 27, 1971, as the "Armenian Coin Club." On June 28, 1972, the name of the organization was changed to the "Armenian Numismatics and Artifact Society." And by unanimous vote on November 25, 1974, the name of the "Armenian Numismatic Society" was chosen. The lectures and publications of the Society deal predominantly with Armenian coins, bank notes, medallions, stamps, artifacts, and archeology.

PRIVILEGES OF MEMBERS

1. To attend the meetings of the Society held in the Armenian Center, 410 West Washington Boulevard, Montebello, California 90640, or in the homes of members. The meetings are held monthly if possible and no less than quarterly. The date and place is specified by the Executive Board.

2. To receive a copy of the ARMENIAN NUMISMATIC JOURNAL — ՀԱՅ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍ on publication, provided subscription or membership dues are paid fully for that year. In the event that membership starts in the latter part of the year, dues will be credited for the next year, and delivery of the journal will start with the first issue of the next year.

3. To purchase back issues of the journal and special publications at reduced prices. Full details of publications are sent to new members after their membership is approved.

MEMBERSHIP DUES

Life and Honorary Members	None
Entrance Fee	\$ 1.00
Dues for the current year, Active Members*	6.00
Dues for the current year, up to 18 year old, Juniors* (sponsored by Member parents)	4.00

* First year dues \$7.00 and 5.00 respectively

APPLICATION FOR MEMBERSHIP

Future members should write to the secretary and obtain the necessary application form. The applicant must be sponsored by a member of the Society. The completed form should be returned to the secretary who will present the candidature at the next meeting of the Society.

